

TB 3AA5

Geschied. M. 1

HANDELINGEN

der

Maatschappij voor Geschiedenis
en Oudheidkunde
te Gent

NIEUWE REEKS — DEEL XXVIII

1974

GENT 1974

Geschied. M. 1

MAATSCHAPPIJ VOOR GESCHIEDENIS EN OUDHEIDKUNDE
TE GENT

Bestuur :

Voorzitter :

Professor Dr. S. J. DE LAET, Chr. Soenenslaan 2, 9820 St.-Denijs-Westrem

Ondervoorzitters :

Professor Dr. J. DUVERGER, Toekomststraat 23, 9110 St.-Amandsberg

Dr. H. NOWE, Krijgslaan 1, 9000 Gent

Secretaris-penningmeester :

Professor Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 18, 9821 Afsnee

Adjunct-secretaresse :

Dr. H. DE RIDDER-SYMOENS, Blandijnberg 2, 9000 Gent
(alle briefwisseling en ruil)

Lidmaatschap :

Bijdrage : 200 F jaarlijks

Prijs van deze aflevering voor niet-leden : 350 F. (te storten op P.C.R.
van de Maatschappij 000-0370680-43)

INHOUD

	blz.
S. J. DE LAET : <i>In memoriam Professor Dr. Hans van Werveke (1898-1974)</i>	I
PATRICIA CARSON : <i>The British Connection</i>	1
H. THOEN en L. MILIS : <i>Het site Ten Duinen te Koksijde : archeologisch, geologisch, historisch</i>	11
M. NUYTTENS : <i>De Tempeliers in Vlaanderen</i>	47
E. H. WATERBOLK : <i>Viglius van Aytta, maecenas van St.-Baafs te Gent</i>	59
A. M. SUETENS : <i>Lieven Bauwens - Mythe en werkelijkheid</i>	77
L. MILIS : <i>Frans-Vlaanderen en de Gentse Liberalen van „Het Volksbelang” in de late negentiende eeuw. Drie bijdragen</i>	115
M. DESITTERE : <i>Archeologische Kroniek</i>	141
R. DE HERDT : <i>Bibliografie van de geschiedenis van Gent, 1973-1974</i>	159

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in Historical Abstracts and/or America History and Life.

IN MEMORIAM
PROFESSOR DR. HANS VAN WERVEKE
(1898 - 1974)

door

S.J. DE LAET

Op 7 mei 1974 overleed, na een korte ziekte, in zijn woning te Sint-Denijs-Westrem, onze voorzitter Professor Dr. Hans Van Werveke. Hij stond aan het hoofd van onze Maatschappij sedert het eind van 1953, maar was voordien reeds ettelijke jaren ondervoorzitter geweest. In feite was hij sinds zijn prilste jeugd aan de werkzaamheden van onze vereniging geïnteresseerd, daar zijn vader, Alfons Van Werveke, hulparchivaris van de stad Gent en conservator van het stedelijk museum van oudheden, een van de eerste secretarissen van onze Maatschappij is geweest vanaf haar stichting in 1893. Voor zover ik heb kunnen nagaan heeft onze Vereniging gedurende de eerste tachtig jaren van haar bestaan slechts drie voorzitters gehad, die alle drie met bekwame toewijding ervoor hebben gezorgd dat onze Maatschappij steeds een voorname plaats in het culturele leven van onze stad heeft bekleed. Er was eerst Baron de Maere d'Aertrycke, waarvan de rol zowel op het gebied van de wetenschap als op dat van de Vlaamse beweging vandaag te veel wordt miskend en die voorzitter is geweest van 1893 tot 1900, daarna Mgr. G. Van den Gheyn, die zoveel heeft gepresteerd voor het behoud van de monumenten en kunstschaten van onze stad en die gedurende meer dan een halve eeuw (1901-1953) onze Maatschappij heeft voorgezeten, en ten slotte onze betreunde meester en collega Hans van Werveke onder wiens beleid onze Maatschappij één ongekende bloei heeft gehad.

Johannes (Hans) Hendrik Cornelis Van Werveke werd geboren te Gent op 22 januari 1898. Hij volbracht zijn lagere studiën aan de Rijksmiddelbare School en zijn middelbare studiën aan het Koninklijk Atheneum van zijn geboortestad. Na zijn rhetorica te hebben voltooid in 1916 volgde hij gedurende twee jaar, tot aan het einde van de eerste Wereldoorlog, de lessen aan de Academie voor Schone Kunsten en dacht er zelfs een ogenblik aan kunstschilder te worden. Doch vanaf 1918 kwam hij aan onze Universiteit geschiedenis studeren, dit onder de invloed zowel van zijn vader als van diens vriend Professor Dr. Paul Fredericq. Aan onze Alma Mater had hij Henri Pirenne als leermeester, die hem zeer waardeerde en hem eens zou gekarakteriseerd hebben als „*l'esprit le plus original parmi mes élèves*”. Op 12 oktober 1922 promoveerde hij tot doctor in de letteren en wijsbegeerte met een verhandeling over de vroegste geschiedenis van het bisdom Terwaan. Hetzelfde jaar werd hij leraar aan het meisjeslyceum te Gent, maar reeds in 1924, bij de gedeeltelijke vernederlandsing van de Universiteit, werd hij aangesteld tot part-time docent en belast met de cursus „Geschiedenis van België”, die hij tot aan het einde van zijn academische loopbaan zou blijven doceren. Later werd deze leeropdracht

aanzienlijk uitgebreid o.m. met cursussen over economische geschiedenis. In 1930 werd hij bevorderd tot buitengewoon en in 1933 tot gewoon hoogleraar bij de Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte. Anderen, meer bevoegd dan ikzelf, zullen ongetwijfeld het wetenschappelijk oeuvre van Hans Van Werveke uitvoerig ontleden, de talrijke facetten ervan belichten en de grote originaliteit van tal van zijn stellingen onderstrepen. Ik kan hier slechts uiterst bondig de belangrijkste strekkingen aanduiden.

In zijn colleges over de Geschiedenis van België, die door talloze studenten in de Wijsbegeerte en Letteren en in de Rechten werden gevolgd, week hij zeer duidelijk af van de eng-Belgicistische opvattingen van Henri Pirenne en onderstreepte hij met nadruk de nauwe samenhang tussen de noordelijke en de zuidelijke vorstendommen en provinciën der Lage Landen. Overigens zowel binnen als buiten de universiteit, in wetenschappelijke ondernemingen, in de leiding van geschiedkundige tijdschriften en van verzamelwerken (zoals bv. de „Algemene Geschiedenis der Nederlanden”) en in meer algemeen-cultureel gerichte verenigingen (o.m. in het Willemsfonds waarvan hij sedert 1938 algemene ondervoorzitter, sedert 1951 algemene voorzitter en sedert 1962 erevoorzitter is geweest) heeft hij steeds de culturele toenadering tussen Noord en Zuid gepoogd te bevorderen.

Alhoewel, zoals reeds gezegd, zijn doctorale verhandeling een onderwerp uit de kerkgeschiedenis behandelde, heeft hij deze richting vlug verlaten om zich vooral op het gebied van de sociale en economische geschiedenis te begeven. Het zou mij te ver leiden hier zijn talrijke studies te vermelden over financiële geschiedenis, over muntproblemen, over middeleeuwse handel en over het middeleeuws ambachtswezen, over demografie en over de demografische inslag van pestepidemieën en van hongersnoden, over de geschiedenis van de middeleeuwse steden. Hier, in onze Maatschappij, moet meer in het bijzonder de aandacht gevestigd worden op de talrijke studies over onze stad, en vooral op zijn „*Gent, Schets van een Sociale Geschiedenis*” een boek dat samen met zijn „*Brugge en Antwerpen; acht eeuwen Vlaamse Handel*”, als modelmonografieën mogen bestempeld worden. Vaak was hij een der eerste historici om nieuwe strekkingen en nieuwe werkmethodes bij het geschiedkundig onderzoek te betrekken. Zo had hij bv. veel aanleg voor wiskunde en hij was een der eersten om de quantificatie in de geschiedenis in te voeren (o.m. in zijn studies over demografie, over het muntwezen, over de lakenproductie, enz.). Ten slotte — vooral op het einde van zijn loopbaan — heeft hij veel aandacht besteed aan grote persoonlijkheden, zowel uit het verleden (Filips van de Elzas, Artevelde, Lodewijk van Nevers, Marnix) als uit onze eigen tijd (en hier vooral figuren van historici zoals Paul Fredericq en Henri Pirenne); deze biografische studies munten uit niet alleen door een grondige en kritische kennis van de bronnen en een solide eruditie doch tevens door een fijne psychologische benadering van de bestudeerde personages.

Verder zou ik hier nog de diepe en verrijkende invloed van Van Werveke moeten onderstrepen op het gebied van wat ik zou noemen de ontwikkelingspolitiek van de historische wetenschap, en die hij uitoefende

o.m. in de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, in de 17e wetenschappelijke Commissie (Geschiedenis) van het N.F.W.O., in de Raad van Beheer van het Belgisch Historisch Instituut te Rome, in de Raad van Beheer van de Academia Belgica, in de interuniversitaire commissie voor de hervorming van de programma's in de geschiedenis, enz.

Vanaf het begin van zijn loopbaan bekwam hij veel eerbewijzen. Zo werd hij door de Académie royale de Belgique bekroond met de Anton Bergmannprijs voor de periode 1930-1935. Hij was titularis van de Vijfjaarlijkse Staatsprijs voor de Nationale Geschiedenis (tijdperk 1945-50). In 1961 werd hij doctor honoris causa van de Rijksuniversiteit te Utrecht. Sedert 1941 was hij lid van de Klasse der Letteren van de Koninklijke (Vlaamse) Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Hij was ook buitenlands lid van de Koninklijke Nederlandse Academie voor Wetenschappen en verkozen erelid van tal van buitenlandse historische genootschappen o.m. in Nederland, Duitsland, Engeland en de Verenigde Staten van Amerika. Niettegenstaande al deze betuigingen van hoge waardering is Professor van Werveke steeds bescheiden en zelfs schuchter gebleven, en zelfs tegen zijn beste vrienden wist hij steeds de burcht van zijn *privacy* te verdedigen. Maar wie hem beter kende wist hoe fijngevoelig hij was, welk een innemend karakter hij bezat.

Een grote historicus is heengegaan...

THE BRITISH CONNECTION

by

PATRICIA CARSON, M.A. (London) ¹

This paper is an attempt to outline the British connection — in other words it deals with relations between Flanders and Great Britain. The best way to set about this is perhaps to ask ourselves the simplest possible questions, and then to try to give some suggestions for answering them. We do not want to get involved in complicated analyses of international politics or commercial problems but to have a look at what the British Connection has meant in the two countries, and obviously how it has varied in nature and intensity.

The questions which we should pose are, I think, the following : where? who? when and why? I should like to talk first about the question 'where' because although Great Britain has been for a considerable time more or less the same geographically, Flanders, as we know, has always been extremely 'elastic'. Thus what we mean now by Flanders — in other words, the Provinces of East and West Flanders, Antwerp, Limburg and the northern part of Brabant, is not by any means the same as what was meant by Flanders in the middle ages. Then it meant a County — a real County ruled over by a count, who was a vassal of the King of France, for part of his land and of the Emperor for another part. (If you stand on the bridge near Gerard Duivelsteen in Ghent, you can have one foot in what was held from France, and the other in what was held from the Empire). Throughout these years of the County of Flanders, from about the ninth to the end of the fourteenth century, the frontiers were hardly ever stable. Particularly to the south, in other words the border with France, there was constant manoeuvring and, at one time Flemish Counts were in charge almost as far as Paris, and at other times were more or less shut up in Bruges. At the end of the fourteenth century when Margaret of Flanders married Philip the Bold, Duke of Burgundy, Flanders became part of another constellation. Philip's great-grandson, Charles the Bold, or the Rash, according to which way one looks at him, tried to make Flanders part of a new kingdom which would run down between France and Germany to Burgundy, a sort of renewed Lotharingia — but he was rather too ambitious and got beaten and killed trying to persuade the Swiss by force of arms to comply with his plans. Thirty years or so later the Emperor Charles V — Keizer Karel, who was born in the Prinsenhof in Ghent, who was also, among many other things, King of Spain, made Flanders part of the Habsburg Empire. Under his horrible son Philip II, it became part of the Spanish Empire, then of the Austrian, until finally in

(1) This text is a slightly revised version of a talk on the historical connections between Great Britain and Flanders, given at the invitation of the British Embassy, during the British Week in Ghent, in September 1974.

1794 it disappeared, except as some of the French *départements*. In fact this looked like the end of Flanders but obviously it emerged again at the Congress of Vienna to form one part of the Kingdom of the Netherlands for fifteen years. Only in 1830 did it emerge as the Flanders which we know now — the Flanders of the Dutch language, the northern part of the Kingdom of Belgium.

It is obvious therefore that our question 'where', as far as this side of the Channel is concerned, could have many different answers. On the other side of the Channel we have to deal separately with England, Scotland and Wales, at least until after 1707 the United Kingdom came into being. Then things perhaps become simpler.

Now to go into the question in a little more detail — Where do we find Flemings in England? Certainly at Hastings!

When William the Bastard was looking for tough soldiers to embark with him to cross the Channel in 1066, he found willing volunteers in Flanders. We can see them in the long ships with their horses and chain mail, on the Bayeux Tapestry. Together with the Norman knights they formed the right wing of the army at Hastings. Against the odds, William became 'the Conqueror'. In May, 1068, his Flemish wife, Mathilda, the daughter of the Count of Flanders, crossed the Channel and was crowned Queen of England at Westminster. Flemish knights were rewarded by William with estates in his new kingdom, some in the Welsh Marches, where very tough men were necessary! In Pembrokeshire they even managed to replace Welsh by Flemish. Another violent emigrant was William of Ypres, who, after having tried to become Count of Flanders, at the beginning of the twelfth century, was exiled to Kent where he was given large estates by King Stephen, in return for commanding the latter's armies. Nevertheless Henry II, busy bringing law and order to the kingdom issued special instructions for the expulsion of the Flemings. William of Ypres stayed in Kent. His compatriots disappeared „as phantoms vanish". Reading about this early period it is surprising how often and in what outlying places we hear of Flemings — they certainly got around. Coming from the land of towns, from the heart of the wool industry where else in England would we expect them to be? The answer is obvious — where there was wool to be bought — Flemish merchants were busy in England even before 1066. By 1100 we know they were going specifically for wool. This was the Flemish speciality — The wife of Bath says in Chaucer's *Canterbury Tales*

„of cloty-making she hadde such an haunt
She passed them of Ypres and Gaunt"
Gaunt is of course Ghent.

And they often had a lively time of it. Both English kings and Flemish counts had a nasty way of clamping down on such usually prosperous 'gages' to blackmail each other or to help them to pay their debts. At the end of thirteenth century we hear of a real Flemish Hansa, or group of merchants, in London. Goods worth £ 1,308 12 S 8 d were confiscated

from other Flemings, in Scotland — in Dundee, Perth and Berwick-on-Tweed. In this early period the trade was in Flemish hands. A famous group of towns of which the chief was Bruges was organised to cope with it. Flemings went to England much more than the other way round. Later this changed. It could be quite an exciting job. When the English kings failed to pay their debts, which sometimes happened, Flemings were forbidden to go to England, and to buy their wool.

They seem nevertheless to have smuggled in quite a lot. Flemings were among the most affluent of the English kings' creditors. We know that one of them, Hugh Oisel of Ypres was rewarded by King John with the freedom of the City of London. We already have Flemings pretty well spread out through England, Wales and Scotland by the end of the thirteenth century. From then onwards it becomes less interesting to try to trace their whereabouts in detail. They were, in fact, all over the place.

But, when we go about in England there seem to be particular areas which have a flavour which we recognise — for instance, East Anglia — Flemings, and particularly perhaps Hollanders, were brought in to help with the draining of the fens. The architecture of a place like King's Lynn has the typical step gabling, brick construction and general neatness of Flemish and Dutch architecture. And what about the old Royal Exchange in London? This was copied by Sir Thomas Gresham from the Bourse in Antwerp, with its motto „for the use of all merchants, of whatever nationality or language”.

Queen Elizabeth I was never averse to stirring up trouble in the lands ruled by her favourite enemy, Philip II. She was happy certainly to receive emigrants from the Low Countries whose religious convictions had brought them to a head-on collision with Philip — ably assisted by the Inquisition. Flemish religious emigrants can be traced thus in the sixteenth century in Canterbury, in London, in Sandwich and particularly in Norwich. One diplomat estimated there to be about 30.000 people. This upset the Low Countries too because these people were among the most industrious weavers, tapestry makers, metal workers and so on — who formed a substantial section of the Calvinist group in Flanders. What, however, was actually worse than their leaving for England, was their coming-back to Flanders. While Philip II was indulging his religious mania in the Escorial and failing to answer despatches from Flanders, his Regent, Margaret of Parma, unable to cope, had decided to be kind to the Calvinists. They rushed back home by the thousand, more enthusiastic, more convinced and infinitely more dangerous. Soon after their return, significantly, in 1566 the Iconoclasts or „image breakers” rushed from Hondschoote northwards to Leeuwarden through Flanders breaking and destroying on their way, any treasures of religious significance with they could lay their hands on.

But the British connection certainly did not always bring trouble — when we visit the villages of Latem and Deurle and Afsnee and the borders of the Leie, and go to see some of the pictures painted by such artists as Leon de Smet, or Valerius de Saedeleer, or Gustave van de Woestijne, it is pleasant to think that some of them found hospitality during the first world war in either London or in England or Wales. Emile Claus and

Leon de Smet went to London ; Constant Permeke, wounded by a grenade, to Devonshire, George Minne, Valerius de Saedeleer and Gustave van de Woestijne to Wales. Hippies had come to Aberystwyth! In spite of surprise at the fact that these Flemish painters whistled in the street and were not obeyed by their numerous children, the Welsh did their best to make them at home. But they suffered terribly from home sickness — de Saedeleer said later „The soul of this landscape remained closed for me” — nevertheless in London his daughters learned tapestry and carpet weaving from William Morris — an art which they later continued at home in Flanders. Only Leon de Smet really liked being torn away from his Flemish countryside. He developed as a portraitist in England and painted such people as Galsworthy, Shaw and Hardy. Van de Woestijne painted, on the other hand „Flanders in Exile”.

But what about trying to answer our question from the other side of the Channel? Where in Flanders do we find the British? Here, obviously, in Ghent in British week, but the tradition is of longer standing than that! Pensioners came to Bruges for instance in the tenth as well as in the twentieth century. In 1038 Queen Emma, the wife of Canute, was forced to flee from England and to seek refuge in Bruges under the protection of the Count of Flanders, as the Anglo-Saxon chronicle says „against the raging winter”, while in the early twentieth century colonels from the British army in India helped their pensions along by retiring to Bruges where the pound was even solidier than in England. There were about 800 there in 1892. Bruges was always a centre for the British. The 'Engelse straat' has existed there since 1333 and was the centre of the English quarter where English merchants formed a 'Nation' or merchant guild with their own chapel dedicated to Saint Thomas Becket. The Scots had their own quarter too, their own 'nation' and their own Saint-Ninian. All these people crossed the Channel of course by boat. Where did they land? Many in Sluis, or in Damme which was at this period still a harbour along the unsilted Zwin. The house in which Margaret of York lodged before her marriage to Charles the Bold in 1468 still stands there in the street beside the town hall, and she had landed at the port of Damme.

But British interest has not been confined to Bruges. Ghent, centre with Ypres and Bruges of the cloth industry also buzzed with mercantile activity, of which some of the loudest came from British merchants. The city was not content to be only a trading centre, however important — she liked to have a finger, or even a fist, in politics too. Hence the independent policies of James van Artevelde. He negotiated, man to man with the English King, Edward III, and was delighted no doubt to be able to proclaim the Englishman, King of France on the Friday Market in 1340. On innumerable later occasions Ghent was host to Englishmen. We will look further at this when we tackle our next question — who? But first what about the rest of Flanders? Antwerp which took over the lead in prosperity in the fourteenth and fifteenth centuries from Bruges had its English 'nation' or merchant guild. This is only to be expected. English and Scottish merchants and financiers flocked to this flourishing port, money

market and centre of fashion. Brussels too had its „British weeks“ both in our contemporary meaning and in other ways too. Where did the great ball take place on the eve of the Battle of Waterloo —in Brussels. And this implies that all the small places round it had British soldiers billeted in them and underwent all the complications and miseries of army occupation.

At least in Flanders they were used to it. The country had been used as a battle ground always. Stronger neighbours have always preferred to fight things out on Flemish soil than to have all the muddle at home. French Kings and their allies had the habit of marching smartly up into Flanders to deal with their opponents.

Philip Augustus dealt there with, inter alia, King John and his forces in French Flanders at Bouvines in 1214.

Then John Churchill, Duke of Marlborough, brought his British and other troops to Oudenaarde to deal with Louis XIV, in 1708. Once more the tramp of marching feet. Flanders was again the scene of battle. The British connection meant that once more together with innumerable other European armies Flanders became absorbed in greater issues. While British troops defended the United Kingdom in conjunction with other European states, they fought it out in the cock-pit of Europe - Flanders. What did Napoleon do when he had landed at Cannes after fleeing from Elba ? He tore straight northwards collecting troops on the way to fight it out, not on French soil, but again in the Low Countries - this time in Brabant, at Waterloo. Perhaps the best way to get an idea of what the British connection meant at this moment is to read Thackeray's 'Vanity Fair'. About 45.000 dead and wounded, from all the armies, French, British, Prussian, Flemish and Dutch lay on the field on June 18th, 1815 after the battle was over. The Duke of Wellington was received then all over the Low Countries, as the hero of the hour.

The lamentable clash of arms was to be heard very noisily twice more in Flanders, in the twentieth century. A tour round Ypres and Passendale, an astonished look at the Menin Gate, the knowledge that the whole town of Ypres was destroyed, shows us, who were lucky enough not to experience this disaster, the community of interest which the connection between Britain and Flanders has meant.

I have been lent by an Englishman living in Ypres a book describing the battles of 1914, 1915, 1917 and 1918. It contains contemporary maps and photographs of the battlefield - Hill 60, Zillebeke, Poelcappelle, Langemarck. When we visit them now, it is, happily, impossible to realize what was going on there during those four years, when the British Expeditionary Force, the Tenth Army, and the Second Army played a major part, with the French and Belgian armies, in stopping the German intention of sweeping southwards through Flanders into France. The list of the Regiments which took part shows how broad the British Connection was : the Camerons, the Dublin Fusiliers, the Gordon Highlanders, the Royal Welch Fusiliers, the South Wales' Borderers, the Sherwood Foresters, the Coldstream Guards and many, many more — from all over the British Isles.

What a good idea to hold British week here in Ghent on the thirtieth anniversary of the liberation of the town by the Seventh Armoured Division. On Sept. 5th the two prongs — the 5th Royal Tank Regiment and the 5th Dragoon guards were in Wetteren. On the 6th negotiating the German withdrawal, and on the 6th also, as we know, was the entry into Ghent, when, according to some rumours I have heard, there were 4.000 soldiers on the first tank ! In the town hall in the Pacificatiezaal, we have a souvenir of this part of the British connection : „Ter herdenking van de bevrijding van de stad op 6 september 1944 door de 7th Armoured Division in samenwerking met de Weerstandsorganisaties”.

And not only of course armies, but the Navy too has been involved in the connection. On the night of 22nd-23rd April 1918, between midnight and 1 a.m. the warship *Vindictive*, supported by the *Iris* and the *Daffodil*, attacked the U boat base at Zeebrugge while three old fashioned cruisers, the *Intrepid*, *Iphigenia* and *Thexis*, laden with concrete, were sunk in the harbour mouth and an old submarine blown up against the mole. At a high cost in dead and wounded the harbour was put out of action for U boats.

We have suggested a certain number of answers to our first question 'where was there an English connection'. It has given a few pointers which should help us in answering our second - 'who?'. This boils down to two groups, on the one hand the individuals, and on the other the different classes of people. Let us take the classes first — if we look both at our earliest and our late examples we have the soldiers — from those who accompanied William to Hastings, King John to Bouvines, William of Ypres to Kent, Marlborough to Oudenaarde, Wellington to Waterloo, General Allenby to Ypres, Fieldmarshal Lord Gort to Dunkirk, and the 8th Armoured Division back to the liberation of Ghent, Antwerp and further. Some of these soldiers stayed behind. They made, by marrying and setting up home and family on, to them, the other side of the Channel, a stronger connection still.

Then we have the groups of merchants. At first they were busy with wool, then with cloth, later with luxury goods, tapestries, leather work, books, enamels, miniatures, fashions. And the artists — our group in Wales and London, the great numbers of artists from Britain inspired by the Flemish Primitives, at first at their great exhibition in Bruges in 1900 and later during innumerable visits both there and to the *Mystic Lamb* in Ghent or the collections in Antwerp or Brussels. Still later cloth, again, but this time with machinery — the secrets passing clandestinely, smuggled across the Channel in pieces in separate boats.

And the pilgrims — from the moment that Henry II, King of England had got so overwrought that he allowed Thomas Becket, his Archbishop, to be murdered by the barons, a great group of pilgrims added themselves to the travellers across the Channel. In Canterbury you can still see the dents in the steps in the cathedral — they are called the pilgrims' steps — to the shrine. Becket was a great draw, until another Henry — this time the Eighth — could no longer stomach Papal interference with his marriage plans and therefore decided not to have any English saints

any more. Becket's tomb in Canterbury Cathedral was totally destroyed. The procession of pilgrims from Flanders and elsewhere, ceased.

And then, too, diplomats, delegations, members of committees, royals, politicians, the victims of religious persecution, the Calvinists in one direction, the Catholics in the other.

In Bruges we still have, in the 'Engelse Klooster', one of the Schools founded for English girls, by nuns of the Order of Augustine who had first fled from England to Louvain in the sixteenth century. The convent and school were visited both by Charles II and Queen Victoria. There is a charming picture of the girls singing a 'welcoming' song for her and her uncle, Leopold I of the Belgians in 1843.

And now, the tourists — from the children who go happily by boat round Bruges and are not quite sure whether they are abroad or not, to the families revelling in good sand in Blankenberge, or those who visit Biba or Hampton Court, or think what a pity it is that not all our Flemish universities have buildings as beautiful as Oxford or Cambridge, to the élite who hire a grouse moor in Scotland — all of us are, I think, surprised by the closeness of our two countries, by how alike they are in so many ways.

We could compile endless lists of individuals too in answer to our question 'who'? But let us rather pick out some outstanding ones. What about Edward III, his wife Philippa and their son, John of Gaunt, and James van Artevelde? They are all still shadowy — there's still a lot about them we don't know. I do not think that Van Artevelde ever visited England. Edward III was not an unmixed blessing either. At the moment when Van Artevelde needed him most, to convince the not always easy Gentenaars that he was still the boss, Edward remained firmly on board his English ship in Sluis, and Artevelde trotted back to Ghent to be murdered by his own side on the Kalendenberg. But Edward's son John was born to Philippa in St. Baaf's Abbey and spent his early months there until as John of Gaunt he stepped smartly into Shakespeare's play. Another of Edward's sons, Lionel, Duke of Clarence, was born in Antwerp. Some of the 'royals' had a difficult time of it. About Emma, Canute's wife, we know very little. In Bruges, in the Cathedral of St. Sauveur there is an inscription on lead commemorating an English woman named Gunhilde who died there in 1087 but of Emma's stay in Bruges we have no material evidence. Margaret of York, the third wife of Charles the Bold, step-mother of Mary of Burgundy, who is probably depicted as Saint Barbara in Memling's 'Canon van der Paelen' in Bruges found time in her adopted country to make a splendid collection of manuscripts and laid the first stone of the library of the Dominican monastery in Ghent. She sat out the difficult days following the death of her husband near Nancy in the Prinsenhof with her step-daughter Mary while the latter waited for the arrival of her fiancé Maximilian of Austria, who would, she hoped, save her from, among others, the Gentenaars and Louis XI of France. Margaret was intelligent and important. As well as bringing up her step-daughter's children after Mary had died from a riding accident, Margaret was a patron of the arts. It was she who ordered the first book printed in English.

She ordered it from another Englishman — William Caxton, who had installed his printing business in Bruges and lived there for about thirty-five years. Flanders, at this time, and in fact for the next hundred and fifty years produced a standard of living which could be compared with Elizabethan England. In spite of the Iconoclasts, the Spanish Fury, the endless occupations by foreign troops, another of our individuals emerges gloriously — Peter-Paul Rubens. He, like Van Eyck before him was both artist and diplomat. His diplomatic job took him to London, and King Charles I profited from this to commission frescoes for the ceiling of the Banqueting Hall in Whitehall. Rubens also managed, with his quite extraordinary industry, to negotiate on peace between England and Spain — a busy man. Anthony Van Dyck, one of Rubens' pupils, also from Antwerp, left home in 1632 for London and also worked for Charles I, for whom he painted portraits of the members of the royal family and the rest of the aristocracy. In a certain way he was a forerunner of Leon de Smet! Painters of such calibre do not seem to have come in the opposite direction across the Channel, but some writers did. The poet Robert Southey travelled by barge along the canal from Bruges to Ghent, no doubt enjoying the excellent meals served on board.

And what about the Royals? Charles II, while still hoping for the best as far as Cromwell and his throne were concerned, certainly visited Bruges. In the Groeningemuseum there, there is a picture of him decorating his brother the Duke of York after the latter had shot off the feathers from the top of the target and was consequently elected member of the Archery Guild. Even Queen Victoria visited Flanders in 1843.

After the royals, the business men — of these one of the most remarkable was certainly Anselm Adornes. His tomb stands in the Jerusalem church in Bruges. He was born in 1424 in Bruges and traded particularly in Scotland, where he was made a knight by King James III. He was literally stabbed in the back in North Berwick and on his tomb you can see the end of the sword sticking out through his armour. The industrial revolution came earlier too, in Britain than on the continent.

The British were not enthusiastic about encouraging competition and therefore guarded their industrial secrets as fiercely as possible. However another of our examples, Lieven Bauwens went in for successful industrial espionage. According to his own story he made thirty-two trips to England and gradually smuggled out the pieces of spinning and weaving machines. These he set up, *inter alia* in Ghent in the Carthusian monastery the Briel, and the other in Drongen, as well as in France. He also took part in the 'brain drain' and persuaded English craftsmen to come to the continent to put the machines together and make new pieces in the place of those lost in smuggling operations. Bauwens gradually concentrated on producing textile machines, rather than textiles but thanks to the troubles with Napoleon and the end of the Empire, even he went bankrupt in the end.

To continue with our individuals who strengthened the British Connection we come of course back to the soldiers — Marlborough, Wellington, French — all probably too intent on the job really to bother much about Flanders itself.

So we should turn perhaps now to our next question — when? There have, of course, been ups and downs — periods for example, when because of wars or politics the connection was momentarily broken or took on another form — armies. It was difficult, for example, for Flemings to cross to England, and vice versa during the years round the Spanish Armada. People could only cross clandestinely during the two World Wars — of course they did cross. But what is remarkable is less the breaks in the connection than its continuity and intense activity. While what subsequently became the County of Flanders was rather more lost in north sea mists than usual, we do not have records of Channel crossings, but from the eleventh century onwards they start to appear thick and fast. One of the most intensive periods, relative to the size of population, must have been during the thirteenth and fourteenth centuries when the wool trade and Van Artevelde were in full swing.

Then we have the big groups in the sixteenth, the persecuted from both sides of the Channel taking refuge from enthusiasts anxious to save others' souls by burning them at the stake. Probably the least active period of the British connection was during the seventeenth century when Spain kept her provinces in the Low Countries as isolated from non-Catholic, non-Spanish influence as possible. And then the French were not very enthusiastic about the Connection either, so relations reached probably their lowest point when Flanders became part of Revolutionary and then Imperial France. This was the end of the masses — no more big groups of weavers, mercenaries, merchants, pilgrims, refugees until the nineteenth and twentieth centuries. Then our graph climbs steeply again: business men, diplomats, students, tourists take their places and we reach the peaks which we are remembering and encouraging this week.

We come now to our last question — why? Why has the British connection been, as we have seen, such a close one. Why do Flemish and British people on the whole get on so well? Why do we, coming from England, find here such a welcome? Is this because of our history, or our character, or is it just because we are all so nice? Obviously geography has a bit to do with it. The Channel is really not an insuperable obstacle even to those plagued by sea-sickness, and now we can fly or hover it, it may seem not to count any more. Nevertheless it *has* counted very much sometimes in the past, and it seems a good idea that we as British people remember how lucky we have been to have it as a barrier between us and less friendly parts of the Continent.

When I try sometimes to analyse our connection I start making lists of *differences* rather than similarities between Flanders and the British Isles. Flemings don't play cricket — they cycle. They drink coffee, on the whole, rather than tea. They eat 'peperkoek' and 'speculoos' for breakfast not bacon and eggs. They don't stand in queues. They like parties which begin at 8 and go on till three in the morning. They say 'Asjeblijf' when they give you something which has a horribly infectious effect on English people and leads them, to the surprise of their compatriots, to saying 'Please' when handing things in England. Many of them are Catholic — but their Catholicism seems of a different sort from the Catholicism

some of us have met in England. They have a different and untranslatable legal system. They also speak a language which muddles us horribly, especially at first. It turns out not to be French — at least, not in general in Flanders, but Dutch, which we thought was only spoken in the Kingdom of the Netherlands. Flemish, which we thought might have been spoken by Flemings in Flanders, turns out to be a long list of dialects, of which according to at least one Flemish friend of mine, English is one! They are exuberant. They love good food and drink and parties. British people do too, but they always feel a bit guilty indulging what some of them see as a 'weakness' and one of the English snobberies entirely incomprehensible in Flanders is the idea that the richer and more socially acceptable you may be considered, the less you will often eat.

Such lists of differences give us some pointers towards answering our question 'why' more positively. Language for example — although not many Britishers find foreign languages easy, at least Dutch is not for them one of the impossible ones. And I suspect from the numbers of Flemish friends of mine who speak excellent English that English is far from impossible for Flemings — of course they have an enormous advantage over us — they are used to hearing more than one language all their lives, and are not so excruciatingly embarrassed at trying to speak a foreign one as most Englishmen are. When, too, Flemings go to Britain, the native English and so on, are so exquisitely surprised that they have to make no language *effort*. It is obvious that to ensure a wide reading public for their work it is *sensible* for Flemings to publish in a world language such as English — and *how* pleasant for us.

Then in our suggestions for answering our other questions we have talked of groups of people and individuals who crossed the Channel for various reasons. They help us answer our question 'why', too. Those people came on business, for diplomatic negotiations, to pray as pilgrims, to find a freedom denied them momentarily at home, to admire and paint pictures, to work, to travel, to visit friends, to get help, to fight. The tiny size of Flanders, her lack of natural frontiers, and, a point which should not be forgotten, I think, her position squashed between two extremely powerful and not always perfectly behaved neighbours, France and Germany, has made her happy, usually, for British support.

Throughout her history Flanders has been invaded an incredible number of times from either south or east. The presence of a counter-weight in Europe is for her, a comfort.

What conclusions can we come to from this examination of the British connection? Perhaps that we should form, or even have already formed, a mutual admiration society.

HET SITE TEN DUINEN TE KOKSIJDE : ARCHEOLOGISCH, GEOLOGISCH, HISTORISCH

door

H. THOEN en L. MILIS

De geschiedenis van Koksijde is nauw verbonden met de geschiedenis van de grote cisterciënzerabdij Ten Duinen (XIIe-XVIIe eeuw). Het gehucht Sint-Idesbald ontleent trouwens zijn naam aan Idesbald, abt van 1156 tot 1167¹; een kleine kapel, door de laatste duinheren opgericht in 1819 ter nagedachtenis van Idesbald, zou gedurende lange tijd de enige aanwijzing zijn waar eens de befaamde Duinenabdij had gestaan².

Sinds 1949 worden op deze plaats systematische opgravingen ondernomen³, waardoor reeds een groot gedeelte van het middeleeuwse abdijkompleks werd blootgelegd⁴. Verrassend was de ontdekking van een begraafplaats met uitsluitend inhumatiegraven, die door de fundamente van de XIIIe eeuwse abdijskerk werden doorsneden (*cfr.* fig. 1). Antropologisch onderzoek van de skeletresten bracht een hoofdzakelijk kort-schedelige bevolking aan het licht (brachycefalen). Volgens P. Schittekat, die de leiding heeft van de opgravingen te Koksijde, zou deze afstammen van de oorspronkelijke Gallo-Romeinse bevolking, die zich tijdens de zg. volksverhuizingen zou gehandhaafd hebben op een eiland midden de overstromde kustvlakte⁵, gedurende gans de Merovingische periode tot ze in de IXe eeuw zou zijn verdwenen ten gevolge van de invallen der Noormannen⁶. Deze hypotese, op louter antropologisch onderzoek gebaseerd, zou archeologisch zijn bevestigd door vondsten uit de Romeinse en uit de Merovingische periode. Terwijl de archeologen echter steeds zeer sceptisch hebben gestaan tegenover deze opvatting⁷, hebben de antropologen daarentegen kritiekloos deze stelling aanvaard en „*le cimetière franc*

(1) Over abt Idesbald zie vooral J. De Cuyper, *Idesbald van der Gracht*, Brugge, 1946.

(2) De Cuyper, *o.c.*, p. 129.

(3) *Cfr. infra.*

(4) De resultaten worden systematisch gepubliceerd in het tijdschrift *De Duinen. Bulletin van het wetenschappelijk en cultureel centrum van de Duinenabdij en de Westhoek.*

(5) Overstromingen van de zgn. Duinkerke 2-transgressie (*cfr. infra.*)

(6) Volgens P. Schittekat dateert de begraafplaats dus van de IVe tot de IXe eeuw. Zie vooral P. Schittekat, *Onder de duinen van Koksijde*, Koksijde, 1960, pp. 31-66; *Id.*, *De schat in het zand*, Brussel, 1966, pp. 87-106; *Id.*, *Problème posé par la présence d'une population de brachicéphales sur notre littoral durant le haut moyen âge*, *Annales de la Fédération Archéologique et Historique de Belgique*, Congrès de Liège, 1968 (1969), pp. 315-321.

(7) Zie bv. H. Roosens in *Archeologie*, 1963, p. 89 en 1968, pp. 107-108; S.J. De Laet, H. Thoen & J.A. Trimpe Burger in *Helinium*, 10, 1970, p. 155; H. Thoen & J.A. Trimpe Burger in *Helinium*, 13, 1973, pp. 191 en 193.

de Coxyde" zowel op nationaal als internationaal vlak „bekend gemaakt”⁸.

Wij echter zijn van mening dat er geen enkel archeologisch bewijs voorhanden is om het grafveld van Koksijde te dateren uit de laat-Romeinse of uit de Merovingische tijd en dat de geologische opbouw van het site daarentegen wijst op een post-Merovingische periode. In het licht van deze nieuwe visie moet dan ook de historische problematiek in verband met het ontstaan en de vroegste evolutie van de abdij Ten Duinen worden herzien⁹.

I. ARCHEOLOGISCH

Zoals hoger gezegd hebben de systematische opgravingen van de Duinenabdij (sinds 1949)¹⁰ naast de imposante overblijfselen van de abdij

(8) We willen niet de waarde betwijfelen van het bepalen van de schedelindex en andere metingen voor zuiver *antropologisch* onderzoek. Hier echter onmiddellijk een *datering* aan vast knopen steunt op *apriorisme*: nl. dat de Gallo-Romeinse bevolking uit onze gewesten kortschedelig zou zijn en de Germaanse invallers langschedelig. Het vergelijkingsmateriaal van P. Schittekat uit Skandinavie, Duitsland en Frankrijk, zowel uit het Neolithicum, de IJzertijd, Romeinse en Merovingische periode (waarbij Franken, Alamannen, Bourgondiërs, Gepiden en zelfs Mongolen worden betrokken) (zie P. Schittekat, *De schat in het zand*, pp. 95-98), vormt nog geen afdoend bewijsmateriaal voor onze gewesten! Zelfs indien men over voldoende vergelijkingsmateriaal zou beschikken uit de onmiddellijke omgeving, mag men nooit dateren op antropologische gronden alleen. Nochtans neemt de wetenschappelijke antropologische literatuur de „Frankische” datering van Koksijde kritiekloos over: zie bv. H. Brabant, *Que nous apprend l'étude des maxillaires et des dents de squelettes exhumés à Coxyde* (Belgique), *De Duinen*, 1, 1960, 2, pp. 13-19; F. Twiesselmans & H. Brabant, *Les dents et les maxillaires de la population d'âge franc de Coxyde* (Belgique), *Bulletin du Groupement international pour la Recherche scientifique en Stomatologie*, 10, 1967, pp. 5-180; R. Dambrain, *L'achondroplasie. Etude cranio-faciale*, *Bulletin de la Société royale belge d'Anthropologie et de Préhistoire*, 80, 1969, pp. 69-86; Ch. Susanne, *Etude comparative d'un squelette d'achondroplase et d'un échantillon de squelettes normaux de la même population (Coxyde, âge franc)*, *ibid.*, 80, 1969, pp. 165-185; *Id.*, *L'achondroplase de la population de l'âge franc de Coxyde* (Belgique), *Bulletin de l'Institut royal des Sciences naturelles de Belgique*, 46, 1970, 10; R. Orban, *Longueurs et indices de robustesse des os longs de la population d'âge franc de Coxyde* (Belgique), *Bull. Soc. royale belge d'Anthr. et de Préh.*, 81, 1970, pp. 157-173; Ch. Susanne, *De dwerg (achondroplase) van Koksijde (Duinenabdij, Franse periode)*, *De Duinen*, nr. 12, 1972, pp. 126-132.

(9) De archeologische en geologisch-pedologische gegevens werden uitgewerkt door H. Thoen, de historische gegevens door L. Milis.

(10) Vóór 1949 was er reeds een onderzoek geweest in 1897-98 door J. Valckenaere, onderpastoor te Beerst, en G. Vallaëys uit Roeselare, met de steun van de *Société archéologique* van Brugge (zie K. Loppens, *De Geschiedenis van Koksijde en van de Abdij ter Duinen*, Woumen, 1930, p. 32; A. Viaene, *Het einde van de Duinenabdij te Koksijde*, *Biekorf*, 52, 1951, pp. 15-16). In 1908 en 1911 werden eveneens opzoekingen verricht door de Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel (*Ann. Soc. d'Em. Bruges*, 62, 1912, p. 182; *Bull. Musées royaux d'Art et d'Hist.*, 10, 1911, p. 91). In beide gevallen kon heel wat bouw materiaal van de middeleeuwse abdij worden gerekupereerd, doch moeilijkheden met het grondwater bleek de grootste hinderpaal voor verder systematisch onderzoek. Ook de opzoekingen van K. Loppens in 1927-29 brachten weinig nieuwe gegevens, tenzij de bevestiging van de betrouwbaarheid van het schilderij van P. Pourbus, die in

ook een oudere bewoning aan het licht gebracht. We onderzoeken achterenvolgens het grafveld en de daarbij behorende nederzettingssporen.

1. *Het grafveld*

Bij het onderzoek van de noordelijke buitenmuur van de abdij in 1950 werden de eerste skeletgraven gevonden. Men kon vaststellen dat de graven waren verstoord geworden bij de aanleg van de fundamenten. Dit geeft ons als *terminus ante quem* voor het grafveld ca. 1200, toen een aanvang werd genomen met het bouwen van de grote abdijkerk¹¹.

Tot nog toe werd reeds een 1000-tal graven systematisch onderzocht. Het zijn alle inhumatiegraven, met algemene oriëntatie Oost-West, de voeten aan het Oost-einde. Veelal werden sporen van een houten bekisting aangetroffen. De grafkuil werd aangelegd in de zandige ondergrond¹², op een diepte van 0,50 tot meer dan 2 m onder het oud oppervlak, van ca. + 8 tot + 10 m. Oversnijding komt veelvuldig voor: in vele gevallen werden twee tot drie graven boven elkaar aangelegd, waarbij meestal de oudere graven werden verstoord. De skeletresten behoren zowel tot mannen, vrouwen als kinderen¹³.

opdracht van de abt van Ten Duinen in 1580 zijn vermaard schilderij van de Duinenabdij voltooid (origineel Groeninge-museum Brugge), toen de abdij reeds een ruïne was (K. Loppens, *o.c.*, pp. 32-33; *Id.*, *La région des Dunes de Calais à Knocke, Coxyde*, 1932, pp. 118-121; *Id.*, Beknopt overzicht van onze opzoekingen in de duinen en in de kustvlakte nabij Koksijde, *De Duinen*, 1, 1960, pp. 14-16). In 1949 werden de opgravingen hernomen door de opgravingsdienst van de Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis te Brussel, onder leiding van J. Breuer; het verslag van dit eerste onderzoek werd gepubliceerd door L. Devliegheer, *De Duinenabdij te Koksijde, Ikonografie en Archeologie, Biekorf*, 61, 1960, pp. 193-228 = *Archaeologia Belgica* 50. Bij de ontdekking van het grafveld in 1950 werd beroep gedaan op antropologen (F. Twiesselmann); in 1952 werd P. Schittekat definitief met de leiding van de opgravingen belast.

(11) *Cfr. infra* historische gegevens.

(12) Dit wordt door P. Schittekat bestempeld als Flandriaans zand, wat we betwijfelen (*cfr. infra* geologisch-pedologische gegevens).

(13) Zie bv. *De Duinen*, 3, 1963, 6-7, p. 32, fig. 2 en p. 33, fig. 3. In de diepste graven werden de armen meestal gestrekt langs het lichaam teruggevonden, terwijl in het middenste en bovenste niveau ofwel één ofwel beide armen werden gekruist op de borst of op het bekken. We kunnen P. Schittekat echter niet meer volgen wanneer hij uit deze vaststelling volgende postulaten wil opbouwen: 1) hoe dieper de graven zijn aangelegd, des te ouder ze zijn; 2) gestrekte armen wijst op een heidens gebruik, gekruiste armen op een christelijk; 3) uit 1 en 2: de diepste graven zijn van heidenen, de andere van christenen (zie o.a. P. Schittekat, *De schat in het zand*, pp. 88-90; *Id.*, Problème posé, *Ann. Féd. Arch. Hist. Belg.*, 1968, pp. 316-318). Enkele voorbeelden: graf H. 27 is „...een van de vroegste graven, want het ligt in de onderste laag van het kerkhof en is dus uiterlijk uit de 6e eeuw” (*De Duinen*, 1, 1960, 2, p. 21); graf J. 6 „... bevond zich in de diepste laag, dus de oudste” (*ibid.*, 3, 1963, 6-7, p. 37); „*Les tombes de la série la plus ancienne soit 150 squelettes, diffèrent des précédentes par le fait qu'elles contiennent parfois des objets d'habillement, sans pouvoir parler toutefois de mobilier funéraire. Il s'agit évidemment de non-chrétiens...*” (*Ann. Féd. Arch. Hist. Belg.*, 1968, p. 318). In dit verband willen we trouwens wijzen op de opgravingen van de St.-Hermeskerk te Ronse, waar — in een ongeveer gelijkaardige situatie — kon worden uitgemaakt dat bij inhumatiegraven uit de IXe-Xe eeuw armen gestrekt langs het lichaam lagen (behoudens één enkele uitzondering), terwijl even-

De graven zijn opvallend arm aan grafgiften, in tegenstelling met wat men zou verwachten van een laat-Romeins of Merovingisch grafveld. Behalve de enkele Romeinse losse vondsten, waarover later, bevat heel het grafveld slechts één specifiek dateerbaar element, nl. twee scherven van een pot in grijs aardewerk, door P. Schittekat ten onrechte gedateerd als Merovingisch¹⁴. Het betreft immers grijs middeleeuws aardewerk, waarvan de eenvoudige rolstempelversiering wijst op ca. XIIIe-XIVe eeuw¹⁵. Ook de glazen kraal uit graf B.62¹⁶, het bronzen „ontharingstangetje” uit graf D.117¹⁷, en het ijzeren gordelgespje zijn zeker niet specifiek Merovingisch, maar de weinige vorm- en versieringselementen wijzen eveneens op een post-Merovingische datering¹⁸. Resten dan nog een 12-tal bronzen plaatjes, teruggevonden aan de buitenkant van het linker scheenbeen¹⁹ en die absoluut geen enkel dateringselement verschaffen.

2. De nederzettingssporen

Naast het grafveld werden er ook sporen van de daarbij behorende nederzetting gevonden. Zo kon onder de zuidelijke helft van het kloosterpand een gedeelte van een wellicht cirkelvormige houtkonstructie, afgebakend door paalgaten, worden opgetekend²⁰. Deze „hut” zou dateren uit de IXe eeuw²¹, doch ook hier zijn we slechts zeker van de *terminus ante quem*, geleverd door het XIIIe eeuwse kloosterpand.

Tot de nederzetting zou volgens P. Schittekat ook een afvalput behoord hebben, die even buiten de ZO-hoek van de begraafplaats werd teruggevonden. Een kuil, omheind door houten palen, bevatte scherven van 21 potten, die alle konden worden hersteld. Het materiaal zelf, eveneens door Schittekat in de IXe eeuw gedateerd²², is echter typisch grijs middeleeuws aardewerk dat globaal binnen de periode XIIIe-XIVe eeuw kan

wel kon worden vastgesteld dat begraving met *gekruste* armen *slechts* algemeen werd in de loop van de XIIIe eeuw (zie H. Roosens & J. Mertens, De oudheidkundige opgravingen bij St.-Hermeskerk te Ronse, *Kult. Jb. O.-VI.*, 1949, pp. 9-18).

(14) P. Schittekat, *Onder de duinen*, fig. 20 en 23; *Id.*, *De schat in het zand*, p. 92. De auteur fundeert zijn Merovingische datering alleen op het feit dat rolstempelversiering zou verdwenen zijn in de Karolingische tijd!

(15) Inlichtingen van A. Van Doorselaer en F. Verhaeghe (Seminarie voor Archeologie RUG). Zie bv. J.A. Trimpe Burger, Ceramiek uit de bloeitijd van Aardenburg (13de en 14de eeuw), *Berichten Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek*, p. 516, afb. 26b (type B 9 en B 16).

(16) P. Schittekat, *Onder de duinen*, fig. 15.

(17) *Ibid.*, fig. 15bis.

(18) Voor de glazen kraal met festoensiering uit graf B.62 zie bv. H. Arman, *Birka, I Die Gräber, Tafeln*, Uppsala, 1940, Taf. 120-124 (IXe-Xe eeuw). Vorm en versiering van het „ontharingstangetje” uit graf D.117 vinden we er eveneens terug (*Birka*, Taf. 171,11; zelfde versiering op gespen Taf. 26, 2 en 5).

(19) P. Schittekat, *Onder de duinen*, fig. 13.

(20) *De Duinen*, 4, 1964, 8-9, pp. 22-27, fig. 1-4 en pp. 109-111 (zie vooral plattegrond p. 24, fig. 2 met doorsnede p. 25, fig. 3).

(21) *Ibid.* We betwijfelen ten zeerste of de fragmenten van bewerkt been, waar-schijnlijk afkomstig van een hecht (*ibid.*, p. 27, fig. 4) en het enig dateringselement voor de „hut”, slechts typisch zouden zijn voor de IXe eeuw.

(22) P. Schittekat, *Onder de duinen*, fig. 30-32.

geplaatst worden, doch in geen geval vroeger²³. Dit kompleks behoort dus tot de abdiiperiode !

3. De Gallo-Romeinse vondsten

Alhoewel steeds opnieuw naar Gallo-Romeinse vondsten wordt verwezen om de oude nederzetting van Ten Duinen te doen opklommen tot in de Romeinse tijd, blijkt bij nader onderzoek dat dit slechts steunt op de vondst van een 2-tal scherven en enkele minder betrouwbare vondsten. Zo werd in de grafvulling van graf J. 6 een randscherfje gevonden van een *terra sigillata*-bord van het type Dragendorff 18/31²⁴. Het stuk is afkomstig van een Middengallische werkplaats en dateert uit de IIe eeuw ; de scherf vertoont lichte sporen van watererosie²⁵.

Interessant is verder de aardewerkscherf met inscriptie „HAVRE”²⁶. Aan deze vondst werd een speciale studie gewijd door P. Van Gansbeke, die de inscriptie determineerde als de imperatief van *haurire* („scheppen”, „putten”)²⁷. Volgens hem is de tekst gegrift op een fragment van een Romeins amfoor of *dolium* (voorraadpot) en zou de inscriptie dus dateren uit de laat-Romeinse (IVe eeuw) of uit de „eerste Merovingische tijden”²⁸. Bij nader onderzoek van het stuk zelf kwamen we echter tot volgende vaststellingen :

a) De inscriptie is aangebracht op een bodemfragment van een Romeins *mortarium*, volgens de techniek een importstuk uit de IIe of uit de IIIe eeuw na Chr.

b) De *mortaria* of wrijfschalen behoren tot de meest hard gebakken ceramiekproducten uit de Gallo-Romeinse periode. Tijdens het vervaardigen werden ze aan de binnenzijde bezet met kwartskeitjes en andere gesteentefragmenten, zodat het binnenoppervlak altijd zeer ruw is. Welnu, het fragment van Koksijde is zodanig door watererosie aangetast dat de breuken geen enkele scherpe kant vertonen en de sporen van gesteente-bezetting volledig zijn verdwenen. De scherf is dus gedurende geruime tijd gerold, waardoor ze een bruinachtige patina heeft gekregen.

c) De inscriptie, als *graffito* aangebracht op de bolle zijde van het bodemfragment, doorbreekt de patina en is niet beschadigd. Er is dus geen onmiddellijk tijdsverband tussen het *mortarium*fragment en de inscriptie. Deze laatste is veel later (!) aangebracht op het stuk, nadat dit sterk door watererosie werd aangetast. Dit moet ontgensprekelijk in verband gebracht

(23) Zie bv. J.A. Trimpe Burger, *o.c.*, p. 522, afb. 33 en p. 523 : randvorm uit XIIIe-eerste helft XIVe eeuw ; I. Scollar, F. Verhaeghe & A. Gautier, *A medieval site (14th century) at Lampernisse (West Flanders, Belgium)*, Brugge, 1970, pl. V, 6-7.

(24) H. Dragendorff, *Terra Sigillata*, *Bonner Jahrbücher*, 96, 1895, pp. 18-155 en 99, 1896, pp. 54-163.

(25) Zie *De Duinen*, 3, 1963, 6-7, p. 42. Volgens P. Schittekat is het een Argonneproduct uit het eind van de IIIe of uit de IVe eeuw.

(26) Zie P. Schittekat, *Onder de duinen*, fig. 24.

(27) P. Van Gansbeke, Een Latijnse inscriptie te Koksijde, *De Duinen*, 1, 1960, pp. 30-33 (met 2 foto's). Over de betekenis van HAVRE zullen we het niet hebben, alhoewel er meerdere verklaringen voor kunnen gegeven worden.

(28) *Ibid.*

worden met de Duinkerke 2-transgressie, vermits Koksijde juist midden het grote zuidelijke inbraakgebied van deze transgressie ligt ²⁹. De inscriptie dateert dus van na ca. VIIe/VIIIe eeuw, periode waarin de eindfase van Duinkerke 2 kan gesitueerd worden.

Verder vonden we nog de vermelding van „een scherf romeins rood aardewerk” (*terra sigillata?*) in graf 20 en „een brok romeins cement”, gevonden in de nabijheid van graf H.31 ³⁰.

Uit dit overzicht van de Gallo-Romeinse vondsten kunnen we besluiten :
 — dat het gering aantal stukken (slechts enkele scherven) zeker geen bewijs vormen voor een Romeinse nederzetting ter plaatse ;
 — dat de enkele aardewerkscherven gerold zijn en in de post-Romeinse periode door de activiteit van de Duinkerke 2-transgressie werden getransporteerd.

Uit kritisch onderzoek van de archeologische gegevens blijkt dat er totnogtoe geen enkel positief bewijs is geleverd dat er in de laat-Romeinse en Merovingische tijd (IVe tot VIIe/VIIIe eeuw) te Koksijde een nederzetting met begraafplaats was, vermits er geen enkel typisch Merovingisch voorwerp werd gevonden en de enkele vondsten uit de Romeinse tijd verspoeld en in middeleeuwse kontekst geremanieerd, dus niet *in situ*, werden aangetroffen ³¹. De weinige dateringselementen uit het grafveld wijzen daarentegen op een post-Merovingische datering !

II. GEOLOGISCH

De ruïnes van de abdij Ten Duinen bevinden zich in het zuidelijk gedeelte van de plaats Maartenoom ³², een brede panne midden de hoge duinen ³³. Tijdens de bodemkartering in de periode 1947-49 werden de ruïnes zelf niet aangeboord ; ze lagen immers onder 3 tot 7 m duinzand ³⁴, waarvan de duinkoppen + 15 tot + 17 bereikten ³⁵. Deze duingronden

(29) *Cfr. infra.*

(30) *De Duinen*, 6, 1968, 11, p. 15 en 2, 1961, 3, p. 29. Voor een datering in de laat-Romeinse en „Frankische” tijd steunt P. Schittekat nog op de aanwezigheid van een bronzen mogelijk Romeinse munt (*De schat in het zand*, p. 93) en „een kussentje gemaakt uit kruiden”, dat een Gallo-Romeinse traditie zou zijn (*ibid.*). Een munt in een graf geeft slechts een *terminus post quem* (vgl. bv. de Romeinse munten in de IXe-Xe eeuwse graven van *Birka*) het tweede element wijst op een begrafenisritueel, zonder dat dit echter een chronologische precisering geeft.

(31) In verband met de Gallo-Romeinse vondsten is het enige wat met zekerheid kan gesteld worden, dat ze afkomstig zijn uit het door Duinkerke 2 overstroomde gebied. Dat ze echter in geen geval kunnen afkomstig zijn van een Romeinse woonlaag *in situ* onder de Duinenabdij, wordt voldoende verklaard door de geologische opbouw van het site.

(32) Zie topografische kaart kaartblad Oostduinkerke 11/8.

(33) *Ibid.* Zie ook bodemkaart kaartblad Oostduinkerke 35E. Vgl. ook K. Loppens, *De Geschiedenis van Koksijde*, p. 74.

(34) De boringen, in het duingebied gemiddeld slechts 1 per 5 ha., werden uitgevoerd tot op een diepte van 130 cm.

(35) Topografische kaart kaartblad Oostduinkerke 11/8.

zijn restanten van hoge duinen, die sedert het eind van de XVIe eeuw de ruïnes van de abdij hebben bedolven tijdens een ONO-migratie³⁶. Ze behoren hoofdzakelijk tot de serie droge duingronden (type B1) en geëgaliseerde middelmatig-vochtige duingronden (type C2)³⁷.

Belangrijker is echter de opbouw van de ondergrond. Volgens P. Schittekat bestaat deze uit flandriaans zand³⁸. Het oorspronkelijk oppervlak zou dus van atlantische ouderdom zijn (ca. 6000-3000 v. Chr.)! Deze flandriaanse opduiking zou, steeds volgens Schittekat, behoord hebben tot een flandriaans duingebied, dat zich zou hebben uitgestrekt van Nieuwpoort tot Malolles-Bains (Nord, Frankrijk) en dat door geen enkele transgressie zou zijn overstroomd³⁹.

Inderdaad, een laat-Romeinse en Merovingische datering (IVe-VIIIe eeuw) voor het pre-abdij-grafveld en de oude nederzetting is maar gewettigd door een pre- of vroeg-Romeinse datering van de ondergrond, die in elk geval de overstromingen van Duinkerke 2 had getrotseerd⁴⁰. Welnu, de weergave van het geologisch kader door P. Schittekat is volledig verkeerd. Vooreerst dient er op gewezen dat de oudste duinen in onze Belgische kustvlakte slechts van subboreale ouderdom zijn (3000-700 v. Chr.). Restanten hiervan zijn de zgn. oude binnenduinen van Adinkerke-Ghyvelde⁴¹. Middelloude duinen, die gevormd werden tijdens de zgn. Romeinse regressie (Ie-IIIe eeuw), zijn slechts bewaard gebleven in het oostelijk gedeelte van de kustvlakte, nl. de zgn. middelloude binnenduinen van Bredene, Klemskerke en Vlissegem⁴². Er is bijgevolg geen enkel oud (voor-Romeins) of middelloud (vroeg-Romeins) duin aangeboord in de

(36) Dit houdt verband met het dynamisch karakter van de jonge duinen. Een treffend voorbeeld is de Hoge Blekker, de hoogste duin uit de Belgische duinstreek (+ 35), waarvan het centrum nu gelegen is ca. 1 km ten oosten van de Duinenabdij. Op het schilderij van P. Pourbus van 1580 wordt dit duinenkompleks echter gelokaliseerd ten westen van de abdij (zie L. Devliegher, *De Duinenabdij...*, kaart p. 204 nr. a en legende p. 226 nr. a). Op een plan van de abdij van ca. 1563 ligt de west-muur van het neerhof reeds bedolven onder *verwayde duunen*, terwijl de abdij bijna volledig omringd is door *duunen*, *verwayde duunen* en *streke vanden zande* (*ibid.*, kaart p. 200). K. Loppens heeft berekend dat de Hoge Blekker zich vanaf het eind van de XVIe eeuw tot zijn vastlegging in 1880 heeft verplaatst in ONO-richting met een snelheid van gemiddeld ca. 5 m per jaar (K. Loppens, *De Geschiedenis van Koksijde*, pp. 76-78).

(37) Bodemkaart kaartblad Oostduinkerke 35E.

(38) Zie bv. P. Schittekat, *De schat in het zand*, p. 90; *De Duinen*, 4, 1964, 8-9, p. 24, fig. 2 en p. 25, fig. 3.

(39) P. Schittekat, *De schat in het zand*, p. 19 (kaartje); *Id.*, Problème posé, p. 318.

(40) Deze flandriaanse of atlantische datering steunt op de verouderde theorie als zouden de zandige opduikingen in de polderstreek (kreekrugggronden) overblijfsels zijn van oude flandriaanse duinen, die ook overal in de duinstreek nog onder de jonge duinen zouden voorkomen. Men kon zich immers niet voorstellen dat door de zee ook zand kon worden afgezet. Door de inklinking van het veen kwamen deze zandige kreekrugggronden boven de poelgronden (klei op veen) te liggen. Een dergelijk uitgesproken inversiereliëf is vooral typisch voor het Oudland van Veurne-Ambacht. Zie R. Tavernier & J. Ameryckx, *Atlas van België-Blad 17: Kust, Duinen, Polders*, Brussel, 1970, pp. 21-23.

(41) *Ibid.*, p. 7.

(42) *Ibid.*, p. 8.

omgeving van de Duinenabdij. Het dichtst ligt nog het klein oud duingebied van Adinkerke-Oosthoek, echter nog op meer dan 2 km van de abdij⁴³. De reden dat er in het behandelde gebied geen oude of middeloude duinen voorkomen is dat heel de streek tussen Koksijde en Oostduinkerke behoorde tot het meest westelijke inbraakgebied zowel van de voor-Romeinse Duinkerke 1-transgressie als van de laat-Romeinse en vroeg-middeleeuwse Duinkerke 2-transgressie⁴⁴, waardoor de beschermde oude duingordel werd doorbroken en opgeruimd. De vernielende werking van de transgressies in het inbraakgebied Koksijde - Oostduinkerke kan vrij duidelijk worden aangetoond op de bodemkaart, kaartblad Oostduinkerke 35 E (*cfr.* fig. 2). Het centrale gedeelte van het kaartblad wordt immers ingenomen door een groot krekengebied. De lokalisatie van de diepste kreekrugronden, waar geen veen meer aanwezig is in de ondergrond⁴⁵, toont de meest intense krekensystemen; nl. een in het westen van het kaartblad, langs de grens van de gemeenten Adinkerke, De Panne en Koksijde⁴⁶, een tweede in het centrum, tussen Koksijde en Oostduinkerke, de zgn. Schipgatkreek, en tenslotte een derde in het oosten van het kaartblad, tevens de oostelijke grens van het inbraakgebied. Het inbraakgebied wordt ten westen en ten oosten begrensd door de poelgronden en de overdekte wadengronden, die — in tegenstelling tot de kreekrugronden —, werden gevormd door de afzetting van klei op veeneilanden of op oude waddenplaten.

Beide bodems ontbreken echter volledig in de poldervlakte tegenover de Duinenabdij. Het is dus vrij duidelijk dat de oude duinen in dit gebied volledig door de activiteit van de transgressies werden opgeruimd en dat het site van Ten Duinen zich daarentegen bevindt boven een opgevlude kreekbedding. Er kan geen twijfel over bestaan dat deze laatste behoort tot het inbraakgebied van Duinkerke 2, wiens activiteit kan gedateerd worden tussen tweede helft IIIe tot VIIe/VIIIe eeuw. De stratigrafische positie van het grafveld en het oud oppervlak op duinzand, van niveau + 8 tot + 10 m⁴⁷ wijst er op dat de oude nederzetting werd gevestigd op een jong duinkompleks, dat zich gevormd had op het verzand kreekgebied. Alhoewel het vrij moeilijk is — zo niet onmogelijk — op basis van deze geologisch-pedagogische gegevens uit te maken van wanneer er bewoning mogelijk was op een duin, die zich gevormd had op een opgevlude krekensysteem van de Duinkerke 2-transgressie, zijn we er van

(43) Zie bodemkaart kaartblad Oostduinkerke 35E.

(44) R. Tavernier & J. Ameryckx, *o.c.*, Voor de jongste geologische ontwikkeling van de kustvlakte, zie vooral ook J. Ameryckx, De Ontstaansgeschiedenis van de Zee-polders, *Biekorf*, 60, 1959, pp. 377-400; *Id.*, De jongste geologische geschiedenis van de Belgische Zeepolders, *Technisch-Wetenschappelijk Tijdschrift*, 29, 1960, pp. 13-20; A. Verhulst, Historische Geografie van de Vlaamse kustvlakte tot omstreeks 1200, *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, 14, 1959, pp. 1-37.

(45) Kreekrugronden van het type A1, A2 en A3.

(46) Op deze kreekrug werd de oude weg van Veurne naar De Panne aangelegd.

(47) *Cfr. supra.*

overtuigd dat dit zeker *na* de Merovingische tijd is gebeurd ⁴⁸. Een laat-Romeinse en Merovingische datering van de oude nederzetting van Koksijde en de daarbij behorende begraafplaats is dus niet alleen op grond van de archeologische gegevens vrij onwaarschijnlijk, doch de geologische opbouw laat er geen twijfel over bestaan dat dit kompleks post-Duinkerke 2 is, dus post-Merovingisch!

III. HISTORISCH

Geologisch en archeologisch blijkt dus dat de nederzetting, waarvan het grafveld werd teruggevonden niet in de laatromeinse en merovingische tijd moet gesitueerd worden, maar wel in de tijd na de Duinkerke 2-transgressie. Voor de historicus stelt zich dan het probleem hoe deze nieuwe visie kan overeenstemmen met hetgeen we weten over het ontstaan en de evolutie van de abdij Ten Duinen. De bedoeling van dit hoofdstuk is dan ook om die kant van de problematiek onder ogen te nemen.

1. BRONNEN

a. Verhalende

Hiervoor is het wenselijk om in het kort te schetsen over welke bronnen we beschikken, welke hun ouderdom en hun waarde is.

Onder de verhalende bronnen die het verst in de tijd te situeren zijn, dient de *Continuatio Valcellensis* geciteerd te worden, het vervolg dat een monnik van Vaucelles (Frk, dep. Nord, arr. Kamerijk, gem. Crèvecoeur) schreef op de wereldkroniek van Sigebert van Gemblours. De redactie van dit vervolg dient gesitueerd te worden in het laatste kwart van de twaalfde eeuw. Er bestaat wel enige discussie omtrent de originaliteit van deze bron: de uitgever in de *Monumenta* zag er slechts een compilatie in, waarbij o.a. veel werd ontleend aan de *Continuationes* uit de abdijen te Broekbrug en Prémontré en uit de *Vita* van Sint Norbertus ⁴⁹. Meer originaliteit meende C. Callewaert te mogen aanvaarden ⁵⁰ al kan men zich niet van de indruk ontdoen, dat passages die hij, langs Miraeus om, citeert eerder latere aanvullingen zijn, die niet zo best passen met de beknopte,

(48) Duinvorming op een verzande kreek kan vrij vlug gaan, doch kan ook geruime tijd duren. De bewoonbaarheid van het site zoals vastlegging van het duingebied door begroeiing, zoetwaterwinning enz. heeft zeker ook een grote rol gespeeld. Persoonlijk zien we voor het geval Koksijde geen bewoning vóór de Xe eeuw. Palynologisch onderzoek van een grondmonster genomen op de bodem van een grafkuil en waarschijnlijk afkomstig van het oud oppervlak, bracht een vegetatie van eolisch-actieve jonge duinen aan het licht, met reeds beperkte maar gevarieerde bomenflora en cultuur van graangewassen, hoogstwaarschijnlijk rogge (onderzoek door Dr. C. Verbruggen, Seminarie voor Regionale Aardrijkskunde RUG.).

(49) Ed. L.C. Bethmann, *MGH*, SS, VI, pp. 459-460.

(50) La *Continuatio Valcellensis* de la chronique de Sigebert de Gembloux, *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, LV, 1905, pp. 385-392.

rechtstreekse twaalfde eeuwse stijl⁵¹.

Het is onmogelijk om te achterhalen waar de monnik van Vaucelles zijn informatie met betrekking tot de Duinen heeft gehaald; hierbij dient opgemerkt dat Vaucelles in 1132 als een Cisterciënserabdij (filiatie Clairvaux) werd gesticht. Dit betekent dat de oudste feiten i.v.m. de Duinen, door de auteur opgetekend (nl. 1128) dateren van vóór de stichting van Vaucelles. Ze zijn dus geen rechtstreekse informatie. Anderzijds is het geen echo van de traditie, die in de Duinen zelf voortleefde. De *item* uit Vaucelles heeft een juridische kontekst: *Hoc anno cenobium de Dunis in Flandria construi cepit a domno Fulcone, primo ipsius loci abbate*. 1128 blijkt inderdaad het jaar te zijn, waarin een nieuwe abdij wordt gebouwd (meer bepaald een nieuwe kerk); waarin het nieuwe hoofd van de eremieten nederzetting tot abt wordt gewijd en waarin door de bisschop van Terwaan, de ordinarius, en door Willem Clito, de landsheer, de stichting wordt gedoteerd en bevestigd. Het is juist dit soort evenementen (abtswijding en bisschoppelijke of landsheerlijke bevestiging) die de officiële stichtingsdatum van abdijen determineren. De charismatische proefperiode, die eraan voorafgaat, leeft meestal slechts voort in de lokale traditie, waar ze soms nadien op schrift wordt gesteld in een type van bron dat men aanduidt met de naam „Fundatio”. Dat dit een gewoon geval is bij die instellingen die een eremietenoorsprong hebben ligt voor de hand. Uit die eerste periode zelf is dan omzeggens nergens enig schriftelijk spoor bewaard⁵².

We mogen in het geval van de *Continuatio Valcellensis* aannemen dat de informatie vooral werd opgetekend als een soort inleiding tot dat wat men onder de jaren 1138, 1153 en 1158 zal vertellen over Robrecht van Brugge, de tweede abt van de Duinen en tevens — als opvolger van Sint Bernardus — van Clairvaux. Het is in elk geval een bron, die de traditie, die in Ten Duinen leeft, negeert of eenvoudigweg niet kent. Misschien kan men er uit afleiden dat op dat ogenblik, dus laatste kwart der XIIe eeuw, aldaar de mondelinge traditie nog niet in een *Fundatio* was vastgelegd, en derhalve nog niet verspreid.

De tweede schakel in de verhalende bronnenreeks is de kroniek die Johannes Yperius, abt der Sint-Bertijnsabdij te Sint-Omaars, naar het einde van de XIVe eeuw toe heeft opgesteld⁵³. Het gaat om een grote maar vaak slordige compilatie, waarbij zeer dikwijls de gebruikte bronnen (bv. Lambrecht van Ardres of Willem van Andres) werden geïdentificeerd. Dit geldt echter niet voor wat de gegevens betreffende Ten Duinen betreft. Het is duidelijk dat er een gans andere inlichtingenweg is gevolgd dan voor de *Continuatio Valcellensis*. Inderdaad, de eremietische beginfase wordt hier geëvokeerd en wel, zoals later door de But. In het geval van Yperius is het stichtingsverhaal echter beknopter, en veel minder precies,

(51) Bv. p. 388, a° 1138, vanaf *Non. April.*

(52) O.a. Ch. Dereine, *Les chanoines réguliers au diocèse de Liège avant Saint Norbert*, Brussel, 1952, pp. 237 e.v.

(53) Ed. O. Holder-Egger, *MGH, SS, XXV*, p. 787. — Over de waarde van Yperius, zie o.a. N. Huyghebaert, *Ipérius et la translation de la relique du Saint Sang à Bruges*, *Handel. Genootschap Soc. d'Emul. te Brugge*, C, 1963, pp. 118-121.

hetgeen er zou kunnen op wijzen dat hij slechts een onvolledige „*fundatio*”, en dan waarschijnlijk ook niet rechtstreeks uit de Duinen zou ter beschikking gehad hebben.

Dat enkel wat losse woorden of uitdrukkingen identiek zijn in Yperius en in de But kan er ons toe doen besluiten dat er geen rechtstreekse invloed is geweest van Yperius op de But, maar dat beiden teruggrijpen naar een volledige of onvolledige *Fundatio*, die de continuator van Vaucelles nog niet kende (of kon kennen). Deze oefende dan ook geen invloed uit op Yperius.

De volgende trap in de Duinenhistoriografie wordt betreden door de monniken der abdij, vooral Adriaan de But⁵⁴. De bronnen die hij aansneet zijn vrij duidelijk : de veronderstelde *Fundatio*, Yperius⁵⁵, de *Continuatio Valcellensis* en de oorkonden. De kronologische uitweidingen zijn waarschijnlijk op zijn aktief te schrijven : ze moesten een bewijs leveren van de eruditie van de But. Het combineren van de bronnen en het aanpassen ervan aan zijn eigen opvatting leidde tot enkele moeilijkheden voor latere historici. Het ontwarren ervan blijft een moeilijke taak, aangezien we niet weten wat op rekening van de traditie (verwoord in de veronderstelde *Fundatio*) heeft gestaan, en wat eigen toevoegingen of interpretaties zijn van de But of zijn voorgangers in de Duinen.

De But maakte ook gebruik van oorkonden, waarvan de tekst zelf in het fonds van de Duinen bewaard is. In het fragmentje waar aan tekstvergelijking kan gedaan worden geeft de But een vrij slordige indruk, wat misschien dan ook op de rest van zijn kroniek kan getransponeerd worden⁵⁶. Voornoemde teksten (met uitzondering van de *Continuatio Valcellensis*) werden dan in de XVIIIe eeuw nogmaals verwerkt en met mekaar in overeenstemming gebracht door de Duinheer Karel de Visch, in zijn *Compendium chronologicum exordii et progressus abbatae Clarissimae Beatae Mariae de Dunis* (Brussel, 1660). Voor wat de *Fundatio* betreft schijnt hij over niet meer informatie te beschikken dan de But, zodat men zich kan afvragen of de verwoesting van de abdij te Koksijde ook niet de vernieling van het *fundatio*-handschrift heeft veroorzaakt. Hieruit volgt dan ook dat we de Visch, altans voor wat onze periode betreft, niet als een bron moeten gebruiken.

Ook Jacob Meyerus geeft in zijn *Commentarii sive Annales rerum Flandricarum*⁵⁷ informatie over de jaren 1107, 1128 en 1138 ; hij is dus wel op de hoogte geweest van de lokale traditie maar het is tekstueel niet uit te maken wat hij allemaal juist onder ogen heeft gehad. Naast b.v.

(54) Ed. F. Van de Putte & D. Van de Castele, *Cronica et Cartularium monasterii de Dunis*, Brugge, 1864 (voortaan geciteerd : CCD). — Cf. in verband met de But en zijn voorgangers : A. Dubois & N. Huyghebaert, *Abbaye des Dunes, à Koksijde et à Bruges, Monasticon belge*, III, 2, Luik, 1966, pp. 353-5.

(55) Cf. *Quasi stella matutina* : deze uitdrukking met betrekking tot de H. Bernardus, door Yperius ontleend aan Andreas van Marchiennes († 1195) toont aan dat niet alleen de *Fundatio*, waarin de uitdrukking moet ontbroken hebben, maar ook Yperius aan de But bekend waren.

(56) Nl. het protokolair deel van oorkonde nr. CCCLIX, a° 1153 (CCD, p. 448), geciteerd door de But (CCD, p. 6).

(57) Antwerpen, 1561.

de vrij verstandige *item* van 1107, slaat hij i.v.m. Fulco in 1128 de bal mis ⁵⁸.

b. Niet-verhalende

De oudste oorkonde dateert uit het jaar 1128 en gaat uit van graaf Willem Clito, die op 27 juli van dat jaar werd gedood. De oorkonde kan dus gedateerd worden tussen 25 december 1127 (kerststijl) en 27 juli 1128 ⁵⁹. Het is duidelijk het eerste spoor van de „stabilisatie” van de religieuze nederzetting; andere aanduidingen daarvoor zijn de bevestigings- en schenkingsbrieven van Willems opvolger, Diederik van de Elzas, en de oorkonde van Jan van Waasten, de bisschop van Terwaan ⁶⁰. Problemen omtrent de echtheid stellen er zich niet, zodat men ten volle van deze oorkonden kan gebruik maken bij de rekonstruktie van het verleden der Duinenabdij.

2. DE RELIGIEUZE EVOLUTIE

Achtereenvolgens zullen we de evolutie van het klooster belichten onder twee aspecten: 1. het religieuze, en dan meer bepaald de observantie en 2. het materiële, waarbij de opeenvolging en aard van de gebouwen zal in ogenschouw genomen worden.

Door de traditie wordt overgeleverd (en Yperius en de But zijn daar de getuigen van) dat in 1107 een kluizenaar zich kwam vestigen in het gebied van Veurne, niet ver van de stad. Het was een verlaten plek (*locus desertus* zegt Yperius; *solitudo*, zegt de But) midden de duinen. Omtrent het verleden van Ligerius spreekt de But enkel van een *solitarius... sanctitate et religione famosus*, terwijl Yperius er nog bij vertelt dat hij een Benediktijn zou geweest zijn. Waarschijnlijk was dit laatste gegeven niet voorhanden in de veronderstelde *fundatio*, maar mag men wel uit de uitdrukking *sanctitate et religione famosus*, die er o.i. wel in stond, afleiden dat hij een regulier geestelijke was, wat, bij het begin van de twaalfde eeuw quasi automatisch een benediktijn betekende. Waar hij vandaan kwam is niet bekend, wat bv. een de Visch er ook moge van gedacht hebben ⁶¹: enkel Yperius suggereert zijn vreemde afkomst ⁶².

(58) 1107: hij aanvaardt o.i. ten onrechte, de wijding van een oudste bidplaats onder Ligerius; i.v.m. 1127 maakt hij van Fulco de *primus Dunensis monasterii abbas, natione Biturix Savigniacensis ordinis monachus*, wat noch met Yperius, noch met de But overeenkomt. De passage betreffende het bedehuis, gebouwd door bemiddeling van Veurnse kanunniken, moet wel op de But teruggaan.

(59) F. Vercauteren, *Actes des comtes de Flandre, 1071-1128*, Brussel, 1938, nr. 130, p. 304.

(60) *CCD*, nr. CCCXLVI, p. 439, XXXIII, p. 158, CCLXXIII, p. 361 (alle drie van Diederik). De oorkonde van bisschop Jan is nog onuitgegeven (Veurne, Sinte-Walburge, *Liber privilegiorum*, f° 19 v-20 r). We danken Z.E.P. N. Huyghebaert die ons een afschrift toestuурde van deze oorkonde.

(61) De Visch, o.c., p. 1: *Ligerius, natione Gallus, patria Bituricensis*.

(62) p. 787: *relinquens patriam... profectus in Flandriam...*

Het voorbeeld van de heilige levenswandel werkte zo aanstekelijk dat zich rondom hem een aantal adepten kwamen scharen: *plurima paulatim multitudo virorum confluere cepit*⁶³. Hetgeen zich hier in de duinen afspeelde was geen uitzondering, maar helemaal in overeenstemming met hetgeen men elders in dezelfde tijd heeft gekonstateerd⁶⁴.

Telkens opnieuw nochtans stelde zich het probleem: hoe kon bij een aangroei van het aantal kluzenaars de oorspronkelijke opzet bewaard blijven? Meer nog, hoe kon men het leven van de kleine, doch groeiende konnauteit organiseren? Deze vraag leidde in bijna alle gevallen tot een terugkeer naar het cenobietische leven, dus in een kloostergemeenschap, met een vaste structuur, hiërarchie, regel en observantie⁶⁵. Het charismatische begin, met het uitproberen van nieuwe formules werd door de omstandigheden zelf onmogelijk bestendigd. Vandaar dat eigenlijk slechts twee mogelijkheden openstonden voor de *pauperes Christi*. Ofwel het aanvaarden van de Regel van Benediktus naar de letter, ofwel van de Regel van Augustinus, die juist in de laatste decennia van de XIe eeuw een grote verspreiding kende en aan de basis lag van het openplooiën van een nieuwe waaier van religieuze mogelijkheden: nl. het kanunnikenwezen, of *ordo canonicus*.

Dat het verleden van Ligerius een rol speelde in de uiteindelijke keuze mag men wel aksepteren: norm voor het leven der eerste duinheren werd of was Regel van Benediktus. Voor wat de interpretatie zelf betreft van de regel zag men juist in de beginperiode van de XIIe eeuw een reeks mogelijkheden: er was de opvatting van Cîteaux, er was ook de opvatting die een reeks Normandische instellingen er op nahielden zoals Savigny en Tiron⁶⁶. Dat Ligerius opteerde voor Savigny kan misschien verklaard worden door de omstandigheden van het ogenblik. Relaties met Boergondië, waar Cîteaux lag — die nieuwe religieuze aktiepool — onderhield de Vlaamse kustvlakte weinig. Dit kan echter niet gezegd worden van Normandië, dat in 1066 Engeland had overmeesterd met een leger waarin Vlaamse ridders niet afwezig waren. De invloedssferen van de Vlaamse graaf naar het zuiden toe en die van de Normandische hertog naar het noorden toe raakten elkaar, terwijl de zee, via het Nauw van Kales, ook voor economische kontakten zorgde. Savigny was abdij geworden in 1112, maar op basis van een jarenlange eremitische ervaring van haar stichter Vitalis. De regel van Benediktus werd er letterlijk gevolgd, wat een gunstige reputatie bezorgde, in die zin dat na een reeks stichtingen van priorijen in de omgeving, vanaf 1122⁶⁷ abdijen werden gesticht in Frankrijk en op de Britse eilanden.

(63) CCD, p. 3.

(64) Dereine, *l.c.*, en verschillende bijdragen in *L'Eremitismo in Occidente nei secoli XI e XII*, Milaan, 1965. - L. Milis, *L'ordre des chanoines réguliers d'Arrouaise*, Brugge, 1969, I, pp. 93-113.

(65) Enkel de Kartuziers weten een gulden middenweg te vinden, waarbij het eremitisme gehandhaafd blijft.

(66) J. Becquet, *L'érémisme clérical et laïc dans l'Ouest de la France*, *L'Eremitismo*, p. 201.

(67) Cf. J. Buhot, *L'abbaye normande de Savigny, chef d'ordre et fille de Cîteaux*, *Le Moyen Age*, 46, 1936, pp. 6, 12, 14-5.

De invloed van Savigny op Ligerius moet dan ook van na deze datum dateren: de vraag stelt zich echter of de datum 1123 die de Visch geeft, gebazeerd is op een oude bron (wij twijfelen eraan) of op een historio-grafische deduktie van deze monnik⁶⁸, die relaties onderhield met de leidinggevende historici van zijn tijd (bv. d'Achéry)⁶⁹.

Een stap in de richting van de definitieve organisatie van de nederzetting moet ongetwijfeld de aankomst geweest zijn, tijdens de korte regering van Willem Clito, van een aantal monniken uit Frankrijk⁷⁰. De But, die hier waarschijnlijk steunt op de *Fundatio*, verhaalt hoe een funktionaris van graaf Karel de Goede, Desiderius, te Veurne in ongenade viel, naar Frankrijk vluchtte en er in contact kwam met een abdij *Moriniacum*⁷¹. De leden hiervan waren zo ingenomen met het verhaal van de ambtenaar over het kluzenaarsleven van Ligerius in de duinen, dat ze, na diens terugkeer naar Vlaanderen (na de moord op Karel), enkelen onder hen uitstuurden om zich te voegen bij de eremiet⁷².

Deze monniken, en meer bepaald een onder hen, Fulco, is dan de nederzetting in een definitieve baan gaan leiden. Ligerius heeft zich verwijderd van het voorplan, waarvoor zowel zijn leeftijd als zijn kluzenaarsmentaliteit kan verantwoordelijk gesteld worden. In elk geval gaat men met Fulco over tot het betrekken van nieuwe abdijsgebouwen (waarover verder). Ook en vooral geeft men de idee op met een kluis te doen te hebben; het wordt werkelijk een abdij, met een abt (Fulco) aan het hoofd, met vaste inkomsten en dotatie, met een gewijde kerk, en met — dat ligt er in vervat — bevestiging van grafelijke en bisschoppelijke kant⁷³. De monniken uit *Moriniacum* hebben daarbij ook het kleed van de orde van Savigny aangetrokken: het natuurlijk wit van de schaapswol (zoals Cîteaux) in plaats van het geverfde zwart van de klassieke benediktijnen⁷⁴. Op de vraag of de Duinheren ook werkelijk binnen de orde geïntegreerd zijn, door hun abt af te vaardigen naar het jaarlijks kapittel dat sinds

(68) De Visch, *o.c.*, p. 4.

(69) Dubois & Huyghebaert, *o.c.*, p. 356, nt 2.

(70) Volgens de But (*CCD*, p. 22) waren het er vier, waarvan er later twee terugkeerden.

(71) De But (*CCD*, p. 4) situeert deze abdij in het bisdom Bourges, wat verklaart waarom men (bv. De Visch) ook Ligerius uit die streek afkomstig wenste te zien. Dubois & Huyghebaert (p. 374, nt 7) menen terecht dat het niet om Fontmorigny gaat, dat in het bisdom Bourges gelegen was. Ze werd pas in 1148 gesticht als Cisterciënserabdij (filiatie Clairvaux). De situering moet dus waarschijnlijk op rekening van de But geschreven worden. De alternatieve identifikatie Morigny, dioc. Etampes (Dubois & Huyghebaert, *l.c.*) levert echter moeilijkheden op aangezien in de periode die hier ter sprake komt geen Anthelmus abt was, maar wel een Thomas, (*Gallia Christiana*, XII, c. 176). Wij houden het hier gemakkelijkehalve bij de Latijnse term, omdat hij voor onze uiteenzetting niet essentieel is. De verwarring tussen de abdij- en de abtsnaam is wel het gevolg van de vervorming der mondelinge traditie, die de *Fundatio* vooraf ging.

(72) In de periode 2 maart 1127 - 27 juli 1128 (de regering van Willem Clito) situeert zich dus de terugkeer van Desiderius, de reis van de monniken, hun eerste ervaring in de Duinen en de kentering in de monastieke opvatting.

(73) *Cfr. supra.*

(74) Buhot, *o.c.*, p. 8.

1132 werd georganiseerd⁷⁵ kan geen antwoord gegeven worden⁷⁶,

Deze cenobietische wending naar een klassieke abdijorganisatie volgens het patroon van de regel van Benediktus, maar met een strenge observantie, maakte de Duinen als het ware een prooi voor de orde van Cîteaux die in de loop der jaren twintig en dertig vele andere analoge bewegingen zou opzijdningen of opsorpen. Ook binnen Vlaanderen is de invloed van Cîteaux voelbaar geworden: in 1132 was aan de rand van het graafschap de abdij van Vaucelles gesticht⁷⁷.

Dat de Duinen dan ook in 1138 opteerden voor een aansluiting bij Cîteaux (over de omstandigheden hebben we het verder) ligt voor de hand. Deze orde trok konsekvent de lijn door, die Savigny, en dus ook de Duinen, trokken: alleen kon ze beter dan Savigny zorgen voor de realisatie van de idealen, door de waarde van haar leider en door haar hechtere organisatie. Een bewijs hiervoor is dat Savigny zelf, met de geaffilieerde huizen, in 1147 opsorping bekwam bij Cîteaux⁷⁸.

Wat nu de omstandigheden van de affiliatie van de Duinen betreft, wordt deze in verband gebracht met de kontakten die Fulco begin 1138 aanknoopte met enkele Cisterciënsermonniken, waaronder de broer van Sint Bernardus⁷⁹. Fulco reisde naar Clairvaux, waar hij op 31 mei 1138 om aansluiting verzocht. Dit werd er positief onthaald en werd ongetwijfeld goedgekeurd op het algemeen kapittel der orde eind september. Ten Duinen werd dus opgenomen in de filiatie van Clairvaux en Bernardus installeerde er een zijner monniken, de Bruggeling Robrecht op 5 april 1139⁸⁰. Fulco zelf bleef in de Boergondische abdij achter. Hiermee kan men de religieuze evolutie van de Duinen als afgesloten beschouwen: tot aan het einde van haar bestaan in de late XVIIIe eeuw, bleef ze deel uitmaken van de Cisterciënserorde. Laten we nu dezelfde stichtings- en uitbouwfase bespreken onder het oogpunt van de materiële evolutie.

(75) *Ib.*, p. 17.

(76) De toewijding van de kerk aan O.-L.-V. wijkt alleszins af van Savigny, waar het vokabel der H. Drievuldigheid (Buhot, *o.c.*, p. 111) gebruikelijk was. Dit wijst enerzijds op een niet volledig integrerende invloed van Savigny, anderzijds zeker ook dat er een kerkje was voor er invloed van Savigny voelbaar was.

(77) *Cfr. supra.*

(78) Hier was ook een abdij uit het bisdom Terwaan, nl. Longvillers, bij betrokken (F. Van der Meer, *Atlas de l'ordre cistercien*, Parijs-Brussel, 1965, p. 286).

(79) Cf. Dubois & Huyghebaert, *o.c.*, p. 375, nt 2. - C. Callewaert, *La visite de Saint Bernard à l'abbaye des Dunes le 5 avril 1139 n.s., Congrès archéologique et historique*, Brugge, 1903, pp. 418-33.

(80) *Contin. Valcellensis*, p. 459. - Yperius, p. 787. - de But, *CCD*, pp. 5-6. Op te merken is dat de *Continuatio Valcellensis* als data 31 mei 1137 en 5 april 1138 opgeeft (er wordt kerststijl gebruikt, cfr. G. Despy, *Cîteaux dans les Ardennes: aux origines d'Orval, Economies et sociétés au Moyen Age. Mélanges E. Perroy*, Parijs, 1973, p. 591). Dit klopt niet met het itinerarium van Bernardus (Callewaert, *o.c.*), die daarom 5 april 1139 paasstijl aanvaardde. De vraag blijft open in hoeverre de tekst der *Cont. Valc.* vanaf *Non. April*, geen latere toevoeging is (*cfr. supra*). Dit hele dateringsprobleem zou nog wel eens van nabij moeten bestudeerd worden.

3. DE MATERIËLE EVOLUTIE

a. De kluis van Ligerius

Met deze paragraaf komen we meer bepaald met de problematiek in contact, die geschapen werd door de nieuwe interpretatie aangaande de Koksijdse nederzetting vóór de abdij. Men kan ze als volgt formuleren: hoe kan er een abdij ontstaan zijn op de plaats waar er een dorp gevestigd was? Laten we, om tot een antwoord te komen, duidelijk even teruggrijpen naar de bronnen, en dan meer speciaal in verband met het originele site, dat van Ligerius.

De uitdrukking „*in Furnensi territorio nec longe a Furnensi villa locum desertum, ubi inter montosa et arenosa maris littora, que vulgariter ibi „dunes” appellantur*” die bij Yperius voorkomt, geeft geen preciese aanduiding⁸¹. Daarvoor moeten we terecht bij de But, die zegt dat Ligerius een huis begon op te trekken „*haut procul a Dunensi monasterio, ubi nunc constructum est, versus ortum solis estivalem, a mari quantum arcus iacere posset tribus tractibus successivis*”⁸², hetgeen men kan parafraseren als „niet ver van het huidige Ten Duinen, naar het oosten toe, en op drie boogscheuten van de zee”. Deze aanduidingen zouden in een normale stabiele geografische omgeving wel voldoende zijn om een preciese lokalisatie mogelijk te maken. Dit is hier echter niet het geval omdat we met de verschuiving van de kustlijn moeten rekening houden. Wanneer we gewoon een lijn in het verlengde van de kerk (dus naar het oosten) trekken, dan komt men niet aan de zee uit. Men moet dus aannemen dat de zee of een zeeinham zich toen ten oosten van de dorpsnederzetting uitstreckte, m.a.w. dat de gevolgen van de Duinkerke 3-transgressie zich nog deden voelen en de regressie nog aan gang was. Die Duinkerke 3-transgressie was in het westen van het IJzerestuarium opgehouden door de aanleg van de zg. Oude Zeedijk tussen Oostduinkerke en Lo⁸³, zodat voor de geografische situëring van Ligerius' woning, aan een plek nabij de Oude Zeedijk zou kunnen gedacht worden.

Nochtans lost dit ons probleem niet op, want de dijk scheidde het Oudland (in het westen) van de zee, later het Middelland (in het oosten). De plaats waar de kluis gelegen was, werd echter door de But beschreven als zijnde in de duinen, die een nieuwe gordel vormde ten noorden van het Oudland. Het is moeilijk om na te gaan hoe het in detail gesteld was in de jaren tussen 1107-1128 met de drooglegging (natuurlijk en kunstmatig) van het IJzerestuarium. Wel weten we dat tussen de latere abdij van de Duinen en de IJzermonding, juist in 1121, voor het eerst Oost-

(81) Yperius, p. 787.

(82) de But, CCD, p. 3.

(83) Verhulst, Historische geografie van de Vlaamse kustvlakte tot omstreeks 1200, *Bijdragen voor de geschiedenis van de Nederlanden*, XIV, 1, 1959, pp. 9-16. - *Id.*, *Het landschap in Vlaanderen*, Antwerpen, s.d., p. 19. - R. Boterberge, Historische geografie van het overstromingsgebied van de IJzer in de middeleeuwen, *Handelingen van de Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent*, n.r. XVI, 1962, p. 78.

duinkerke wordt vermeld, als een der parochies waarvan O.L.V. te Veurne de tienden bezat⁸⁴. Dat er toen al een parochie was (afgesplitst trouwens van Wulpen) wijst er wel op dat er al sinds enige tijd bewoning was. Dat baart geen verwondering als men weet dat het dorp juist gelegen is op de grens van het Oudland, het Middelland en de duinengordel. Geomorfologisch was de situatie er trouwens nog niet gestabiliseerd, want de oorkonde in kwestie zegt : *sicut modo est, vel si per terram novam creverit*. De kustlijn was op dat ogenblik dus nog zuidelijker dan de huidige, en alleszins niet lineair⁸⁵, zodat men de plek van Ligerius zal moeten situeren in het gebied tussen Oostduinkerke en het latere Koksijde. Hier komt de geologie ter hulp die juist hier het bestaan bewijst van de oude Schipgatkreek, die vroeger Veurne met de zee had verbonden⁸⁶. Haar verzanding kan men op grond van onze gegevens dus pas ten vroegste in het tweede kwart der twaalfde eeuw situeren, en de parochiale grens tussen Veurne en Oostduinkerke lag zonder twijfel op het tracé van de kreek.

Het was onmogelijk om „boogscheut” als een preciese lengtemaat te determineren ; waarschijnlijk is hij dat ook nooit geweest⁸⁷. We mogen trouwens aanvaarden, dat het er noch de auteur van de *fundatio* noch de But om te doen is geweest om met de „drie boogscheuten” een preciese lokalisatie te geven ; er stelde zich nog geen lokalisatieprobleem aangezien het kerkhof rond de oude kluis toen nog als „*vetus cimiterium*” bekend stond ; wel wilden ze aantonen, in welke moeilijke en ruwe omstandigheden (nl. zo vlak bij zee) Ligerius en zijn volgelingen leefden.

Voor ons echter, die het probleem van de lokalisatie aansnijden, en het toponymische element „*vetus cimiterium*” niet meer kunnen gebruiken, is het onmogelijk om een eksakte plaats aan te duiden : slechts de ligging van de gotische abdij en de richting zijn vaste gegevens ; de staat van verzanding der streek is onbekend ; zelfs naar de reële afstand van „drie boogscheuten” moet men gissen⁸⁸. Gemakkelijker is het om een robot-

(84) A. Miraeus & J. Foppens, *Opera diplomatica et historica*, Brussel, 1734, III, p. 33 („Iustus votis”, J.L. 6899).

(85) Verhulst, *Landschap*, p. 14.

(86) *Ib.*, p. 47.

(87) De boogscheut schijnt, althans in Engeland, de afstand te zijn van de trefkracht van een pijl : voor de Engelse long bow, die hier pas met de Honderdjarige Oorlog bekend geraakte, is dat ca. 300 yards. Als de But zijn informatie gehaald heeft uit de *Fundatio*, wat waarschijnlijk is, dan gaat het om een gewone, hier gebruikte, korte boog, waarvan de trefkracht 200 tot 250 voet bedroeg, dus ca 55 tot 70 meter. Drie boogscheuten zouden dus een 165 tot 210 meter geweest zijn (W. Boheim, *Handbuch der Waffenkunde*, Leipzig, 1890, p. 389 ; *Webster's Collegiate dictionary*, Londen, 1929, p. 120 ; F. Lot, *L'art militaire et les armées au moyen âge*, Parijs, 1946, I, p. 314 ; R.B.F. van der Sloot, *Middeleeuws wapentuig*, Bussum, 1964, pp. 63-66).

(88) Als men in het latere grondbezit van Ten Duinen op zoek gaat naar een grond, die met het site van Ligerius zou te identificeren zijn, dan zou dit perceel 1 van het Wandelhof kunnen zijn (Archief Groot Seminarie, Brugge, „*Register Generael ende nieuwe Verleggeringhe*” van 1709, 20v-21r). Dit lag ten oosten van de abdij, op de westelijke kant van de voormalige Schipgatkreek en geologisch in de duinstreek. In de XVIIIe eeuw was het in kultuur gebracht. Het lag (en ligt) op de hoek van de steenweg Koksijde-Oostduinkerke en de Burgweg, die de grens vormt tussen de twee gemeenten. Om de identifikatie

foto te maken van de kluis: een kapelletje uit hout en takken, met belendende woning dekken de termen *domus* of *habitaculum* van de But. Hoeveel kluzenaars er waren is onbekend. Dat het kerkhof de lichamen bevatte van *religiosi* en *seculares* schijnt — zoals elders — wel op de aanwezigheid te wijzen van beide soorten kluzenaars⁸⁹. De vraag of de oorspronkelijke kapel, met het belendende kerkhof door bisschop Jan van Waasten werd gewijd, zoals de But beweert, heeft men zowel bevestigend beantwoord⁹⁰ als ontkennend⁹¹. Men zou eerder dit laatste bijtreden, omdat de wijding van een kerk een bevestiging impliceert van het experiment dat aan de gang is, wat zich dan *normaliter* uit in een oorkonde of alleszins in het doteren van de instelling in kwestie, en daarvan vindt men in Ten Duinen pas sporen vanaf 1128, juist wanneer daar Fulco en zijn confraters zijn aangekomen. Als er voordien reeds een tendens in die richting was geweest, dan zou het wel een groot toeval zijn dat juist in 1128 de wijding der kerk, de wijding tot abt en bisschoppelijke en grafelijke bevestiging zouden plaats gegrepen hebben.

Dat de But van een wijding spreekt is dan een ontdubbeling van de handeling, die bisschop Jan in 1128 verrichtte⁹². De kroniekschrijver ging er toe over omdat hij — zelf in een sterk gestructureerde Kerk levend — moeilijk inzag hoe er, zonder wijding, een kapel met kerkhof als zetel voor een religieuze gemeenschap kon bestaan hebben.

De aankomst van Fulco, en het plan om over te gaan tot de organisatie van een abdij, heeft een verregaande invloed gehad op de religieuze nederzetting, die zich ten westen daarvan bevond, en waar Ligerius niet meer contacten mee moest onderhouden dan beide partijen zelf wilden. Dat zou nu veranderen.

zonder meer te aksepteren zou het toponiem „*Vetus cimiterium*” noodzakelijk zijn. Het landboek geeft echter slechts de namen van de hoeven aan en nu en dan een wijknaam. Die van perceel 1 is „Duynehoek”. De enige manier om zekerheid te verkrijgen over de juistheid van deze suggestie zou natuurlijk bodemonderzoek zijn. De oppervlakte bedraagt 1 gemet 200 roeden (ca. 78 a.). Eventueel zou ook perceel 10 (200 roeden) in aanmerking kunnen komen, gelegen aan de andere kant van de Burgweg, ietwat zuidelijker, maar dus in de gemeente Oostduinkerke. Lag het site meer naar het westen, dus naar de latere abdij toe, dan blijft identifikatie wel voorgoed onmogelijk. De plaats was dan waarschijnlijk overdekt door de Hogeblekker op het ogenblik dat het landboek werd opgesteld, waarbij het oude perceleringspatroon volledig werd verstoord. Het „*vetus cimiterium*” staat ook niet aangeduid op de schets van het landschap rond de Duinen, ca. 1563 getekend door P. Pourbus (cf. L. Devliegher, *De Duinen-abdij te Koksijde, Biekerf*, 61, 1960, tussen pp. 200-201).

(89) Voorbeelden liggen voor het grijpen: Affligem, Arrouaise, Sint-Maarten te Doornik, Grandmont, enz. - De eerste gegevens omtrent het aantal dateren van onder het abbatiaat van Robrecht van Brugge (1138-53) tijdens hetwelk 15 monniken en 13 konversen binnentraden (CCD, pp. 26-7).

(90) J. De Cuyper, *Idesbald van der Gracht*, p. 34.

(91) Dubois & Huyghebaert, *o.c.*, p. 374.

(92) de But, CCD, pp. 3-4.

b. *De abdij van Fulco*

Voor deze zich stabiliserende kluis moest men uitkijken naar een nieuwe site: het oude was gelegen in de duinen, naar zee toe, en dus wel *de iure* het eigendom van de graven, als bezitters van de woeste gronden⁹³. Kerkrechtelijk hing het af van het O.L.V. (later Sinte-Walburga) kapittel te Veurne⁹⁴.

Het nieuwe site, dat de abdij zou innemen lag aan de rand van de bestaande dorpsnederzetting, indien we inderdaad zo de opgravingsresultaten mogen interpreteren. Meer bepaald lag het ten noord-oosten van het grafveld, terwijl sporen van bewoning, schijnbaar van de nederzetting, ten zuid-oosten zijn geconstateerd⁹⁵. De begraafplaats vormde een soort *no-man's-land* tussen de abdij en het dorp. Wanneer men de vraag tracht te beantwoorden waarom Fulco en zijn gezellen verhuizen, dan kan men onmogelijk inroepen dat het kluisenaarsideaal zou afgezwakt zijn. Inderdaad zowel de levensgewoonten van Savigny als van Cîteaux stelden het ideaal van de *solitudo* voorop.

Wanneer we louter op basis van materiële omstandigheden redeneren, dan komt het ons voor, dat een abdijsamenleving d.i. een bepaald aantal personen, die moeten eten en wonen, gemakkelijker kansen heeft om te slagen wanneer ze zich vestigt in een site, dat haar leefbaarheid reeds bewezen heeft. Als opwerping kan men aanvoeren dat ook Ligerius met zijn volgelingen konden blijven leven in hun oorspronkelijke plaats. Opgemerkt moet worden, dat een kluis met een klein aantal adepten minder materiële noden heeft, dan een abdij, waarvan het stabiliserende element doorslaggevend is, en waarvan men dus best van te voren de materiële leefbaarheid kent. Dit wordt bewezen door de gevallen waarin een stichting na enige tijd onmogelijk leefbaar bleek, zodat een transfert nodig was⁹⁶.

Bedenkt men in het geval van de Duinen dan nog, dat niet enkel de verhuis maar een hele existentiële omwenteling zich heeft afgespeeld binnen het tijdsverloop van een jaar, dan kan men inderdaad moeilijk anders verwachten dan dat men zich zou vestigen, daar waar de overlevingskansen van te voren vast stonden⁹⁷. Het is door het initiatief en de doortastendheid van Fulco dat heel die stabilisatie zo snel is geschied, zodat men in zijn gedragspatroon eerder een monnik, dan een aspirant-eremiet kan herkennen.

Voor de vestiging was nog een andere voorwaarde, een essentiële trou-

(93) Cfr. *infra*: de graaf schenkt de duingronden in 1129.

(94) Cfr. *infra*.

(95) P. Schittekat, Problème posé par la présence d'une population de brachiocéphales sur notre littoral durant le haut moyen âge, *Annalen van de Federatie der Kringen Geschied. van België*, Luik, 1968, I, p. 315: hij vond sporen van hutten onder het kloosterpand.

(96) Cfr. A. Dimier, Cîteaux et les emplacements malsains, *Cîteaux in de Nederlanden*, VI, 2, 1955, pp. 89-97 - Een voorbeeld van sitewijziging omwille van watertekort vormt de abdij van Villers. Op de plaats van de oorspronkelijke nederzetting werd een *grangia* opgericht (G. Despy, La fondation de l'abbaye de Villers (1146), *Archives, bibliothèques et musées de Belgique*, 28, 1957, p. 5).

(97) CCD, p. 5: *primo videlicet anno dompni Fulconis... Hec autem omnia facta sunt anno Domini MCXXVIII.*

wens, vereist, nl. dat men de nieuwe kerk slechts kon optrekken op een grond die men in bezit had. Aangaande de verplaatsing van de abdij worden in de bronnen geen andere betrokkenen vermeld dan de monniken zelf en de kanunniken van Veurne. Het zijn deze laatste trouwens die een oud gebouw te Veurne zullen opkopen en naar de duinen brengen, om als klooster te functioneren. De grond zelf, geloven we, behoorde toe aan de graaf, die in een oorkonde van 1129 — dus om de stichting af te ronden — de schenking liet akteren van duingrond, *que juris nostri est*, waaronder het duin waarop de abdij lag⁹⁸.

De But levert ons over dat het oude site volledig werd afgebroken, wat kan wijzen op het feit dat er geen bisschoppelijke wijding van de kapel gebeurd was, die door een eventuele afbraak zou gedesacraliseerd geworden zijn.

In het voorafgaande werd nog niet nader ingegaan op het site zelf van hetgeen men is gaan noemen de „kerk van Fulco”. Deze stelt eigenlijk weinig problemen en is algemeen aanvaard, nl. de Sint-Laurentiuskapel, waarvan de sporen zich bevinden op een 50-tal meter ten noorden van het kruispunt der J. Van Buggenhoutlaan en de J. Luypaertlaan. De traditie dat de H. Bernardus bij zijn bezoek aan de abdij daar de mis opdroeg kan daarvoor als een bewijs gelden. Wel moet dan opgemerkt worden, dat er in 1128 sprake is van een „oud huis” dat gekocht, overgebracht en heropgetrokken werd, en dat — *dixit* de But — door de duivel werd omgegooid. Dat men hier met een houten huis te maken heeft is wel zonder meer duidelijk. De Sint-Laurentiuskapel echter zoals ze afgebeeld is op het schilderij der Duinen van P. Pourbus is in steen, en heeft dat oorspronkelijk houten bedehuis dus op een nog niet bepaald ogenblik (XIIIe eeuw, in het kader van de grote bouwkampagne?) vervangen. Het vokabel O.L.V. ging in de dertiende eeuw over op de grote, nieuwe kerk, zodat voor de „abdij van Fulco” een nieuw vokabel gekozen kon worden, nl. Sint-Laurentius. Aangezien deze kapel opgetrokken was op dezelfde plaats als de vroegere houten, bleef de traditie over Sint-Bernardus op haar toepasselijk.

Het probleem dat nog moet aangesneden worden onder deze paragraaf is of er dan op religieus gebied geen faktor is, die de situering van de abdij van Fulco en de dorpsnederzetting vlak bij elkaar en in een zelfde tijd, tegenspreekt. Vooral kan er gewezen worden op het gebruik, door Yperius en de But, van termen als *locus desertus* en *solitudo*. In het geval men de dorpsnederzetting oud en uitgestorven acht in de vroege XIIIe eeuw, stelt dat probleem zich natuurlijk niet. Aangezien we dit laatste niet aanvaardden, moeten we een oplossing zoeken: we zullen ze bereiken door het vergelijken met andere abdijsites.

Eerst kan best gerefereerd worden naar de korte bijdrage „Een verloren dorp onder de oude abdij Ten Duinen”, die A. Viaene in 1954 in Bie-korf deed verschijnen. Hierin stelde de auteur zich de vraag of het dan sinds kort ontdekte kerkhof dat van een verloren dorp was, en hij schreef: „Hebben de Cisterciënsers van Ten Duinen hun 'solitudo' ingericht in de

verlaten ruimte van een oude nederzetting? Of stelde hun stichting zelf een einde aan een dorp?"⁹⁹.

Hij verwees naar een analoog geval, dat in Engeland werd vastgesteld, nl. de abdij van Garendon, die voor de oprichting van een *grangria* een dorp van meer dan dertig gezinnen likwildeerde.

Ook Pater Huyghebaert vroeg zich af of het *desertum* wel zo verlaten was: „L'endroit choisi par Foulques était-il désert?"¹⁰⁰. Hij verwijst daarbij naar het geval van de kartuizers in Bugey (een streek ten oosten van Lyon), die hun verlatenheid „maakten"¹⁰¹. Andere recente studies hebben trouwens een analoge problematiek op het voorplan geschoven, en het gaat in die gevallen om Cisterciënserabdiën.

In 1136 werd in Zuid-West Frankrijk de abdij van Bonnefont-en-Comminges gesticht, in een woud, waar kolonisten aan het werk waren: een twintigtal families moesten, bij de aankomst van de Cisterciënsers, hun woningen ontruimen. Er wordt bijgevoegd: „L'abbaye de Bonnefont ne s'est donc pas implantée dans un terroir aussi déshérité que sa propre tradition a voulu le laisser croire"¹⁰². Deze opmerking is van groot belang. De stichtingen in een kunstmatig „*desertum*" zijn moeilijk te achterhalen alleen op basis van geschreven bronnen, en zeker wanneer men enkel met de huistraditie kan werken. Daar werd systematisch, wel te goeder trouw, de *solitudo* geaksentueerd: de realiteit van het verleden moest aangepast worden aan de geest van het Cisterciënser *propositum*¹⁰³.

Men kan opwerpen dat de voorbeelden die we aanhalen zeer dispaaraat zijn, en helemaal niet hoeven te wijzen op een verspreid gebruik. Er zijn echter voorbeelden dichterbij huis. De Brusselse hoogleraar G. Despy heeft nl. achterhaald dat ook de abdij van Orval gesticht werd (1131) op een plek die bewoond was¹⁰⁴. Dit heeft hij kunnen afleiden uit opgravingen die werden ondernomen sinds 1961. De oudere nederzetting droeg de naam *Villare*. Om de traditionele stichtingsidealen naar voor te schuiven, werd in een oorkonde van 1173 gesproken van *fratres nostrum desertum ingressi sunt*. Het voorbeeld Orval kon hij dan nog vergelijken met een ander dat hij voordien al had bestudeerd, nl. Villers, in Waals-Brabant (1146), oorspronkelijk een wijk (ook *Villare*) aan de rand van een groot domein in ontwikkeling¹⁰⁵.

Als gevolg van deze vaststellingen, vormen de termen *locus desertus* van Yperius of *solitudo* van de But, geen hinderpaal voor de theorie, die de abdij Ten Duinen verantwoordelijk stelt voor het verdwijnen van de dorpsnederzetting.

(99) LV, p. 222.

(100) *o.c.*, p. 374, nt 1.

(101) Huyghebaert in *Revue d'histoire ecclésiastique*, 58, 1963, p. 1030; hij voegt er aan toe: „Il faut bien le constater, la vertu, lorsqu'elle s'organise, peut être parfois bien égoïste".

(102) Ch. Samaran & Ch. Higounet, *Recueil des actes de l'abbaye cistercienne de Bonnefont-en-Comminges*, Parijs, 1970, p. 22.

(103) *Exordium Parvum* (1119), ed. J.B. Van Damme, *Documenta pro Cisterciensis ordinis historiae ac juris studio*, Westmalle, 1959, p. 7.

(104) Cîteaux dans les Ardennes, pp. 588-600.

(105) La fondation de l'abbaye de Villers, pp. 3-17.

In deze kontekst kan men niet anders, dan beamen wat Despy schreef : „*Et il va de soi que ce n'est que quand les conditions véritables de fondation de chaque monastère cistercien du XIIe siècle auront été établies... que l'on pourra mesurer... la proportion d'abbayes installées réellement dans des terres vides d'habitants et offertes aux défrichements, par rapport aux monastères où l'on vit des colonies cisterciennes occuper des terres mises en culture bien avant leur arrivée. Ce sera un nouveau pas vers une appréciation objective du rôle des Cisterciens dans l'économie rurale de l'Occident aux XIIe et XIIIe siècles*"¹⁰⁶.

Wat nu met het *locus desertus* en *solitudo* uit de bronnen? Yperius en de But gebruiken deze termen, die niet in oorkonden voorkomen, maar het eventueel wel waren in de *fundatio*. De beide kroniekschrijvers hebben het daarbij steeds over de kluis van Ligerius, die schijnbaar wel voldeed aan wat men van een *solitudo* mag verwachten.

Slechts op één plaats deed de But het slaan op de nederzetting van Fulco¹⁰⁷ en dit had voor gevolg dat alle auteurs na hem inderdaad van de verlatenheid van de plek overtuigd waren. De enige bron waar de But kon op teruggaan (als het woord niet van hemzelf is) moet de *Fundatio* zijn, waarvan reeds hoger werd betoogd dat ze waarschijnlijk pas ten vroegste op het einde der XIIe eeuw de mondelinge traditie fikseerde. Dit is dus een tijdstip waarop inderdaad het dorp (*cf. infra*) niet meer bestond, zodat het gebruik van *solitudo* niet onwaarschijnlijk was voor de lezer van dat ogenblik. Daarenboven bevond men zich in volle uitbouwperiode, met maximale Cisterciënserbeïnvloeding. Terminologisch was dit t.a.v. *solitudo* zeer belangrijk, omdat naast de oorspronkelijke monastieke opvatting, nl. de inwendige eenzaamheid, stilaan, en dat vooral onder eremitische en Cisterciënservloede term ook in ruimtelijke zin werd gebruikt.

Een verwarring tussen de twee bekenissen is er uit gegroeid : middeleeuwse auteurs, en in hun spoor heel wat moderne, zijn dan ook *solitudo* automatisch gaan opvatten in ruimtelijke zin, hetgeen, zoals uit de hoger aangehaalde voorbeelden blijkt, toch wel een te grote veralgemening is geweest. *Solitudo* in de twee betekenissen was een Cisterciënserideaal : de geestelijke was echter gemakkelijker te plannen dan de ruimtelijke. Bovendien moet men er rekening mee houden dat deze laatste eerder te realiseren was in het geval van nieuwe stichtingen, dan daar waar een gevestigde abdij (zoals Ten Duinen) zich bij de orde aansloot. Zelfs Cîteaux had haar eigen *solitudo* moeten „maken”¹⁰⁸.

(106) Cîteaux dans les Ardennes, pp. 596-7.

(107) de But, CCD, p. 4 ... *domum veterem... deferentes... in hanc solitudinem*.

(108) Zie hierover vnl. J. Leclercq, L'érémisme et les Cisterciens, *L'Érémisme*, pp. 573-6 en de interventie van E. Mikkers, *ib.*, pp. 577-580. - *Id.*, „Eremus” et „eremita”. Pour l'histoire du vocabulaire de la vie solitaire, *Collectanea ordinis Cisterciensium reformatorum*, XXV, 1963, pp. 8-30. - *Id.*, Problèmes de l'érémisme, *Studia monastica*, V, 1, 1963, pp. 197-212 - *Id.*, „L'Exordium Cisterii” et la „*Summa Cartae Caritatis*” sont-ils de saint Bernard?, *Revue bénédictine*, LXXIII, 1963, pp. 88-99 (vnl. p. 93).

c. De XIIIe eeuwse abdij

De toevloed aan monniken en konversen heeft een diepgaande verandering teweeggebracht in het kompleks dat de abdij- en dorpsnederzetting vormde... en dat er een toevloed was, daar zijn de bronnen duidelijk : de But spreekt over die aangroei¹⁰⁹, en leverde per abbatiaat de namen over der monniken en konversen. In 1252 wordt het aantal van 120 monniken en 240 konversen opgegeven¹¹⁰. Reeds aan het einde van de XIIe eeuw moest uitgezien worden naar de mogelijkheid om dat grote aantal kloosterlingen adekwaat te huisvesten. We moeten er rekening mee houden dat nog vele leden van de gemeenschap, meer bepaald dan konversen, woonde op de *grangiae*, de grote exploitatiecentra van de abdij. In de XIIe eeuw zelf heeft men blijkbaar geen stappen aangewend om een stenen abdij te bouwen, en bleef men het dus houden bij een houten kompleks¹¹¹. Sporen hiervan zijn nog niet teruggevonden of geïdentificeerd : ze moeten alleszins gezocht worden rondom de stenen Sint-Laurentiuskapel, die, zoals gezegd, de houten „kerk van Fulco” heeft vervangen.

Als men zich de vraag wil stellen hoe dan de toevloed aan religieuzen kon opgevangen worden in de beperkte ruimte (bv. de kerk) uit de XIIe eeuw, dan moet men niet enkel oog hebben voor de oprichting van de talrijke *grangiae*, maar eveneens voor de stichting vanuit de Duinen van twee abdijen. De eerste is Klommeres op de A (= Clairmarais, dép. Pas-de-Calais), waartoe stappen werden ondernomen door abt Fulco (1137, officiële opname bij Cîteaux 1140) en later, toen ten noorden van Brugge de abdij van Ter Doest werd opgericht (1175)¹¹².

De dorpsnederzetting moest eerst verdwijnen vooraleer men met de uitbouw van een nieuw, groots abdijskompleks kon starten in een site dat haar leefbaarheid had bewezen¹¹³. Volgens de opgravingen heeft het grote

(109) In 1128: *confluentibus hinc inde personis diversorum statuum cepit domus illa... proficere in abbatiam.*

(110) *Continuatio Clarimarsicensis Chronicae quae dicitur Hugonis de Sancto Victore*, ed. G. Waitz, MGH, SS, XXIV, p. 101. - De But, CCD, p. 38 geeft quasi identieke getallen, resp. 120 en 248 : hij situeert het „in de tijd van Niklaas” (1232-1253).

(111) De eerste vermelding van stenen betreft het abbatiaat van Elias (1189-1203) (CCD, p. 35).

(112) R. De Ganck & N. Huyghebaert, *Abbaye de Ter Doest à Lissewege, Monasticon belge*, III,2, 1966, p. 327.

(113) Het is maar vanaf het abbatiaat van Niklaas dat zowel de cijfers der monniken als der lekebroeders sterk de hoogte ingaan. Op basis van de cijfers van de But zijn er in 94 jaar (1138-1232) 129 monniken ingetreden en 253 konversen ; in de periode 1232-1296 of 64 jaar 344 monniken en 846 konversen. Nadien dalen de cijfers der monniken voelbaar, die der konversen onttellend (het gaat hier om een fenomeen dat zich in de hele Cisterciënserorde afspeelde) : bv. periode 1376-1406 : 27 professies tegen 61 overlijdens van monniken ; geen intrede en 29 overlijdens van lekebroeders). De bouw van de abdij heeft een ruime aantrekkingskracht uitgeoefend. Er bestond voor het eerst ruimte genoeg om aan de vraag te beantwoorden. Het is ook de periode trouwens waarin grote ontginningsactiviteit wordt ontplooid in Zeeland en de Vier Ambachten. In de periode 1138-1232 kan men de gemiddelde abdijsbevolking schatten op ca. 30 tot 40 monniken. Tot aan het abbatiaat van Walter (einde : 1189) is er een vrij grote evenredigheid tussen het aantal intreden van monniken en

abdijsgeheel uit de XIIIe eeuw, de plaats ingenomen van de dorpsnederzetting, die eigenlijk slechts werd teruggevonden aan de hand van het grafveld dat aan de rand gelegen was, en dat voor een deel werd verstoord door de aanleg van de gotische kerk. Misschien lagen geomorfologische redenen (men kan bv. aan watervoorraden denken)¹¹⁴ aan de basis van de kleine siteverschuiving. Een ander niet minder reëel argument is dat door eventuele verbouwing van de „kerk van Fulco”, het konventuele leven voor de duur van de werkzaamheden, en dat was heel lang, zou verstoord worden.

4. HET LOT VAN DE DORPSNEDERZETTING

Als de lezer met ons aanvaardt dat de dorpsnederzetting geen reliktgroep was, die zich in de vroege middeleeuwen verzette tegen Frankische invloeden en uiteindelijk door de Noormanneninvallen verdelgd werd, dan moet hij met ons ook trachten ze te situeren in een latere tijd en dus in een andere kontekst.

De Duinkerke 2-transgressie is geëindigd in de VIIIe eeuw, maar het site is gelegen op jonge duinen, die zich op verzande kreekgronden hebben gevormd. Dit kan men moeilijk voor de Xe eeuw situeren. Dit is dus geologisch de *terminus a quo* (*cfr. supra*). De *terminus ad quem* wordt bepaald door de bouw van het grote abdijkompleks in de XIIIe eeuw. Gezien de bestaansperiode van de nederzetting relatief kort was (maksimaal Xe-XIIIe eeuw) en het aantal opgegraven skeletten groot, kan men voorlopig de verdwijning van het dorp situeren in de XIIe eeuw door de nabijheid van de zg. abdij van Fulco, ofwel in het begin van de XIIIe eeuw, naarmate de nieuwe abdijgebouwen werden opgetrokken. Het feit dat de nieuwe abdijskerk een deel van het grafveld der nederzetting doorsnijdt, wijst er o.i. op dat men eerder voor de eerste oplossing moet opteren, in die zin, dat de monniken er geen bezwaar in zagen of konden zien om een kerkhof te verstoren; niet alleen een kerkhof trouwens, maar ook een gebouw, waarvan de sporen werden teruggevonden en dat zich temidden van de graven bevond¹¹⁵. Was het de oude kapel van de nederzetting? Waarschijnlijk wel. Het kan als zeker doorgaan dat haar lot gekoppeld was aan dat van de nederzetting. Is de latere abdijskerk misschien speciaal opgericht op die plek om de continuïteit te verzekeren van de

konversen: 97 tegen 118. Onder Elias komt er een duidelijke kentering ten gunste van de tweede groep (15 tegen 125). Veroorzaakte deze evolutie de bouw van een nieuw kompleks of waren het arbeidskrachten om de bouw te realiseren?

(114) De But, *CCD*, p. 8 zegt dat abt Pieter een waterleiding aanlegde die de verschillende abdijgebouwen van water voorzag, dit alvorens in 1214 met de nieuwe abdijsbouw te starten.

(115) Schittekat, *o.c.* - In het eerste deel van ons artikel werd er op gewezen dat zowel skeletten van mannen, vrouwen als kinderen werden gevonden. Spijtig werd de numerieke verhouding niet gepubliceerd. Dit zou toelaten af te leiden of eventueel dit grafveld nog gebruikt werd ten tijde van de nieuwe abdij.

kultusplaats? Of was er gewoon een overweging van mikro-geografische aard om ze daar te bouwen?

Kunnen we nu op basis hiervan over gaan tot het beantwoorden van de vraag hoe de nederzetting tot stand kwam en hoe ze verdween. Daarbij werd getracht de nederzetting te zien in de ruimere kontekst van de strijd tussen mens, land en zee in het estuarium van de IJzer.

Om het ontstaan van de nederzetting in de tijd te situeren beschikt men eerst over de geologische, nadien over de historische kontekst. De eerste geeft als mogelijkheid: circa Xe eeuw. Voor de tweede kan men verwachten dat de dreiging der Noormannen een rol heeft gespeeld. In een gebied dat door de Noormannen werd belaagd en waar men tegen hen een verdedigingsgordel heeft opgebouwd, de zg. *castella recens facta* uit de late IXe eeuw, ziet men niet gemakkelijk een nederzetting tot stand komen¹¹⁶. Men zou dus eerder het ontstaan plaatsen in de periode, die volgde op de Noormannendreiging, dus begin Xe eeuw.

Deze situering kan dan geconfirmeerd worden of misschien zelfs nog wat verlaat, wanneer we er rekening mee houden dat dorpen in de kustvlakte pas zijn vastgesteld vanaf de Xe eeuw¹¹⁷. Er moet natuurlijk mee rekening gehouden worden, dat deze datering gedetermineerd is door de zeldzame geschreven bronnen die zeker niet toelaten een globaal en tevens nauwkeurig beeld op te hangen.

Wat nu de rol van de Duinkerke 3 A-transgressie betreft, die zich in het IJzergebied voordeed in de periode 1014-1042¹¹⁸, zal men even bij haar belang voor de menselijke bewoning moeten stilstaan. Deze transgressie heeft niet de uitbreiding gekend die haar voorganger, de Duinkerke 2, in de vroege middeleeuwen had gehad. Een van de redenen daarvan, al is het zeker niet de voornaamste, was het ingrijpen van de mens. In het gebied dat ons interesseert nl. werd door het verbinden van een reeks kleinere, individuele dijken, de zg. Oude Zeedijk aangelegd, die de expansie van de zee in westelijke richting belette. Een analoge onderneming ten oosten van het IJzerestuarium was de Dijk van de Blankenbergse watering, die daar het binnenstromende water tegenhield.

Gedurende de transgressie (dus ca. 30 jaar lang, te verlengen met de nodige ontziltingstijd) is de bewoning in dat overstromingsgebied onmogelijk geweest, hetgeen impliceert dat de aldaar gevestigde mensen een toevlucht moesten zoeken op het omringende, maar drooggebleven gebied¹¹⁹. Wanneer men deze vaststelling wil zien in het kader van het Duinendorp, dan blijven twee mogelijkheden open: ofwel is zijn ontstaan pas in de XIe eeuw te plaatsen, als een aantal families uit het overstroomde gebied

(116) H. Van Werveke, De oudste burchten aan de Vlaamse en Zeeuwse kust, *Mededelingen van de Kon. Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten, Klasse der Letteren*, XXVII, 1965, 1.

(117) Verhulst, *Landschap*, pp. 15-16.

(118) *Ib.*, pp. 17-20.

(119) Boterberge, *o.c.*, pp. 79-80 geeft een lijst van plaatsen in het Middelland die tijdens de transgressie niet meer worden vermeld en van andere in het Oudland, die tijdens de transgressie voor het eerst zijn vermeld.

zich op de duingronden komen vestigen, ofwel kan de bestaande nederzetting aangegroeid zijn door vluchtelingen. Beide mogelijkheden blijven open en zijn trouwens gelijkwaardig. Alleen impliceert het eerste geval (nl. door het aantal opgegraven skeletten te spreiden over een kortere tijd) een grotere immigratie en nederzetting¹²⁰.

Het probleem van de opvallende kortschedeligheid van de bevolking in kwestie is dan nog open. De beperktheid van de gegevens zowel antropologisch (ander vergelijkingsmateriaal), als historisch laat hier nog geen antwoord toe. Dit impliceert echter niet, men mag er wel eens op wijzen, dat bestaande theorieën daarom juist zijn.

Kon deze nederzetting in haar levensnoodwendigheden voorzien? Zoet water is er, weliswaar niet altijd gemakkelijk, overal in de duinen aan te treffen. Voedsel was er eveneens te vinden in de zee en in de krekken. Daarenboven boden de nabije schorren de gelegenheid tot schapenteelt. Bescherming tegen invallers had de burcht van Veurne kunnen bieden, die speciaal met dat doel was opgetrokken, maar in deze tijd deden zich geen invallen meer voor.

Alle voorwaarden waren vervuld om het dorp leefbaar te maken en te houden. Verandering zou optreden nadat de Duinkerke 3A-transgressie was uitgewoed en nog later toen de paters zich vlakbij kwamen vestigen.

Inderdaad, naar het midden van de XIe eeuw toe is de transgressie beëindigd: het droogkomen van de hoogste gronden eerst, gevolgd door de verlanding van de krekken schiep de mogelijkheid voor de mens om stilaan weer het gebied in gebruik te nemen. Evident daarbij is dat schapenteelt de eerste activiteit was die in aanmerking kwam: het zijn de enige dieren in onze streken die zich kunnen voeden met een vegetatie op zilte grond. De oudste vermeldingen van menselijke okkupatie in het IJzerestuarium hebben dan ook alle betrekking op schaapsgronden of *bercariae* (ca 1060)¹²¹. In de jaren daaropvolgend wordt er steeds meer menselijke aanwezigheid aangetroffen op het „aangroeiende land”. Dat veronderstelt echter de immigratie van een aantal lieden (waarschijnlijk niet zo talrijk, aangezien schapenteelt met weinig mensen kan bedreven worden) vanuit het Oudland naar het Middelland. Gezien er geen sporen zijn van immigratie op lange afstand, mag men aannemen, dat de immigranten uit de randzone van het Oudland stamden¹²².

In die optiek is het dus niet onwaarschijnlijk dat de uitzwerping van mensen over het kleiner wordende IJzerestuarium een daling van het bevolkingsaantal heeft teweeg gebracht in het Duinendorp. Het verdwijnen ervan heeft deze aktie evenwel niet voor gevolg gehad. Nochtans zou men geneigd zijn iets dergelijks af te leiden uit de stilte in de bronnen, meer

(120) De C-14 resultaten voor de „kapel van het kerkhof” geeft 870 ± 140 . Dit betekent dus dat het hout kan stammen uit de periode begin VIIe - begin Xe eeuw. We dienen hier echter de waarde van het getal te relativiseren, omwille van de kostbaarheid van het hout; herbruik was frekwent. De datering geeft dus een aanduiding voor de ouderdom van het hout, niet van het gebouw.

(121) Zie tabel bij Boterberge, *o.c.*, p. 93.

(122) Verhulst, *Landschap*, p. 19.

bepaald de oorkonden van de latere Ten Duinenabdij, a.g. deze nederzetting. Er is vooral de grafelijke oorkonde van 1129, waarbij Diederik van de Elzas o.a. een schenking doet *de terra dunarum que juris nostri est eisdem concedimus et confirmamus quocumque propriis aratris colere ad suos usus voluerint, et quantum ad pascua suarum bestiarum opus habuerint, una cum illa quam modo inhabitant*¹²³. Het duin waarop Fulco het jaar voordien zijn houten kerk had opgetrokken wordt dus bezit van de monniken. Van het dorp dat zich enkele tientallen meter verder uitstreckte is geen sprake. Het zou verkeerd zijn uit het stilzwijgen het afsterven van het dorp af te leiden. Inderdaad het dorp hoefde slechts vermeld te worden als het formeel en onmiddellijk bezit zou geworden zijn van de monniken, maar dat is niet het geval. Het moest al evenmin vermeld worden om de abdij te lokaliseren, want enige twijfel omtrent het duin *quam modo inhabitant* kon er al evenmin zijn.

Nochtans zat in deze oorkonde een uiterst zware bedreiging voor het dorp, want „zoveel duin werd eigendom van de monniken als ze nodig hadden voor eigen bewerking en het weiden van hun dieren”, met andere woorden, zoveel als ze zelf wilden. Het gevolg was dat ze wel geneigd konden zijn om de dorpsnederzetting te likwideren. Rechtstreeks of onrechtstreeks lag dus de bevestiging in 1128 en de grafelijke schenking van 1129 aan de basis van het einde der nederzetting. We bedoelen daarmee niet dat fysische dwang werd uitgeoefend op de bewoners om hun huizen te verlaten. Wel kan men veronderstellen dat de nederzetting gemanipuleerd is geworden en ingeschakeld in de grote realisaties van de abdij. Hoe zien we dat?

Door hoger vermelde oorkonde (1129) werden ook een veertigtal gemeten geschonken, die, naar latere aanduidingen, de kern vormden van het Hemmegoed op het grondgebied van Ramskapelle. Een halve eeuw later, in 1184, is dat goed al aangegroeid tot een kompleks van 758 gemeten (= 353 ha). Nog dichterbij de abdij was Ten Duinen sinds 1142 in het bezit gekomen van een ander goed, de Allaertshuizen te Wulpen; het besloeg een oppervlakte van 402 gemeten (= 188 ha) in 1184 en circa 700 in 1246. Andere uitbatingscentra, alle in de omgeving van de abdij, maar niet noodzakelijk in het Middelland waren o.a. ten Bogaarde te Koksijde, Sinte bij Duinkerke en het Moerhof te Adinkerke¹²⁴, evenals de nederzetting waaruit de abdij van Klommeres is ontstaan.

Het is duidelijk dat voor het in bedrijf nemen van deze gronden waarbij het gewoon bewerken niet volstond, maar waarbij men een ganse infrastructuur moest uitbouwen (aanleg van wateringen, dijken enz.), het werk van de konversen bezwaarlijk kon volstaan hebben. De cijfers, die de But geeft, tonen immers aan dat een belangrijk aantal konversen slechts is ingetreden in de tijd van abt Elias, dus aan het einde van de twaalfde eeuw, toen men juist de exploitatie ging aanvatten van gronden in Zeeland en de Vier Ambachten. Bij een relatief beperkt aantal lekebroeders moet men wel aanvaarden dat andere arbeidskrachten mee de polders hebben aan-

(123) CCD, nr. XXXIII, pp. 158-9.

(124) Ze staan beschreven en getekend in het „Register generael” (1709) op het Archief van het Groot Seminarie te Brugge.

gelegd¹²⁵. Het Duinendorp kan dus een geschikt rekruteringssterrein geweest zijn voor arbeidskrachten betrokken in de ontginning van de kustvlakte. Het hoeft trouwens niet enkel op abdijgronden geweest te zijn dat de Duinbewoners een toekomst konden opbouwen. Andere kerkelijke instellingen zoals de Sint-Niklaasabdij te Veurne of grote privé-ondernemers hebben eveneens meegewerkt aan de vruchtbaar-making van de IJzer-delta¹²⁶. Ook daarvoor werden plaatselijke arbeidskrachten gerekruteerd.

Het vermoeden kan dan ook geformuleerd worden, dat na een zekere bevolkingsafname door het terugtrekken van de zee en de vorming van schorren, een groter aantal dorpelingen weggetrokken zijn als gevolg van de ontginningsactiviteit van de abdij vanaf 1128. Deze beweging moet zich nog geaksentueerd hebben wanneer in 1138 de monniken Cisterciënsers werden en geïntegreerd geraakten in een sterker ideologisch gegrondvest economisch systeem. Men bedenke daarbij dat de uitbreiding van de abdij ook de druk op de dorpsnederzetting heeft doen toenemen. Daarenboven kan zelfs verondersteld worden dat de oprichting van enkele havensteden op de nieuwe kustlijn, en voornamelijk dan het nabijgelegen Nieuwpoort, in 1163, de doodsteek heeft betekend voor het aan ontvolking onderhevige dorp¹²⁷. Hier konden de nieuwe stedelingen een wettelijke en economische status bereiken, die die der landbouwers overtrof¹²⁸.

Rezumeren we deze paragraaf. Er was de druk van de monniken om het *solitudo*-ideaal, die hun eremitische en Cisterciënservoorgangers hadden geponeerd, niet alleen in de geest, maar ook in de ruimte te realiseren. In de tweede plaats schonk het terugtrekken der zee en de ontginning die er op volgde, aan bewoners uit de dorpen van het Oudland de kans om in nieuwe en betere omstandigheden, hoe hard ook, te gaan leven. Deze beide factoren met hun identiek resultaat — emigratie — zullen de ontvolking van het Duinendorp verwezenlijkt hebben.

De *solitudo* van de Cisterciënsers was verwezenlijkt. Ten Duinen had de voorschriften en idealen van de orde in praktijk gebracht.

Twee problemen zijn nog niet aan de orde gekomen. Laten we ze nu belichten en beantwoorden. Het eerste probleem is dat van de naam van de nederzetting.

Wanneer er een dorp bestond op de plaats waar de grote abdij werd gebouwd, komt het dan niet voor in een of andere tekst? Het antwoord moet hier negatief blijven. Noch in de oorkonde van 1128 van bisschop Jan i.v.m. de wijding van de kapel van Fulco¹²⁹, noch in de ongeveer

(125) Het woord polder komt trouwens voor het eerst voor in een oorkonde voor de Duinen (CGD, nr. CCCLII, p. 443, waarschijnlijk uit 1142): *Sudhpolra*. Deze oorkonde spreekt van de zware arbeid die het ontginnen betekende.

(126) Boterberge, *o.c.*, pp. 105-112. - Verhulst, *Landschap*, p. 21.

(127) A. Verhulst, Un exemple de la politique économique de Philippe d'Alsace, comte de Flandre: la fondation de Gravelines (1163), *Cahiers de Civilisation médiévale*, X, 1, 1967, pp. 27-8.

(128) Cf. de keure van Filips van de Elzas, verleend bij de stichting van Nieuwpoort (ed. L. Gilliodts-Van Severen, *Coutumes de Nieuport*, Brussel, 1901, nr. 2, pp. 142-148).

(129) Veurne, Sinte-Walburga, *Liber privilegiorum*, f° 19 v-20 r.

gelijktijdige grafelijke oorkonden wordt over een dorp gerept. Was dit echter nodig? Zeker niet in het eerste geval, waarbij enkel de wederzijdse rechten van het O.L.V.kapittel en de jonge abdij werden geregeld. De plaats wordt enkel omschreven als „*in dunis Furnensibus*”. In de grafelijke oorkonden is het ontbreken van enige aanduiding vanuit een moderne optiek minder te verklaren, niet zozeer echter vanuit middeleeuwse.

De schenking van „zoveel duingrond als de monniken bebouwen” kan even goed slaan op bewerkte als op onbewerkte grond ; als de bewoners geen eigendomsrechten konden doen gelden op de grond — en dat was hier het geval — dan konden ze ook gewoon onvermeld gelaten worden in een oorkonde, waarvan het juist de bedoeling was eigendomsrechten vast te leggen. Ook in deze dokumenten wordt het site nooit anders aangeduid dan als „*dunae*”. Het is derhalve niet uitgesloten dat het dorp zelf aangeduid werd als de „Duinen”, zodat de abdijsnaam „O.L.V. ten Duinen” tenslotte slechts een ontlening is. Bewijsbaar is dit echter niet.

Wel moet men er nog bij bedenken dat in de kustvlakte dorpen hebben bestaan waarvan we wel de naam en niet het site kennen ; het geval „Ten Duinen” (als dorp ook maar toevallig ontdekt door het opgraven van de abdij) is een voorbeeld van het tegenovergestelde.

Het tweede probleem hangt vast aan het eerste. Wanneer er een kerkhof wordt teruggevonden van enkele honderden skeletten, en dit kerkhof dateert uit de Xe-XIe eeuw, moet er dan een parochie geweest zijn? In kerkrechtelijke kontekst behoren begrafenisrechten slechts toe aan parochiekerken, die trouwens zeer strikt over de toepassing waakten.

De oudste gegevens in verband met de parochiale situatie vindt men in de reeds geciteerde oorkonde van de bisschop van Terwaan van 1128 : de kapel van Fulco ligt *in parochia ipsorum* (= de kanunniken van O.L.V.). Al is deze zinsnede voor twee verklaringen vatbaar, nl. „in *de* parochie van O.L.V.” of „in *een* parochie, waarover de kanunniken het patronaatsrecht uitoefenden”, toch menen we uit de kontekst te kunnen afleiden dat enkel de eerste verklaring kan weerhouden worden. Dit impliceert meteen dat het dorp gelegen was binnen het parochiale gebied van O.L.V.

De kerkelijke situatie in Veurne was in die tijd wel zeer ingewikkeld omdat er twee parochies waren, te weten : O.L.V.-Binnenburg en Sint-Niklaas-Buitenburg. Kort voordien nu, nl. in 1120 had bisschop Jan aan enkele reguliere kanunniken de Sint-Niklaaskerk geschonken om er een abdij te installeren¹³⁰. Ook de afhankelijkheden, de kapellen van Sint-Denijs (te Veurne) en Sint-Niklaas (te Pervijze) gingen in het bezit van de nieuwe abdij over. De sekuliere kanunniken van O.L.V. hebben hierin een bedreiging gezien, want zij beschikten over de tienden in de Buitenburg-parochie, en vreesden waarschijnlijk de bisschop, die een bekend voorstander was der nieuwe religieuze bewegingen binnen zijn bisdom. In de bulle van 1121, reeds geciteerd, wordt het tiendenbezit van O.L.V. door

(130) F. V[an de Putte] - C. C[arton], *Chronicon et cartularium abbatiae Sancti Nicolai Furnensis*, Brugge, 1843, pp. 53-54. - N. Huyghebaert & H. Aneca, *Abbaye de Saint-Nicolas à Furnes, Monasticon Belge, III. Flandre occidentale*, 3, Luik, 1974, pp. 593-4, suggereren dat het reguliere kapittel ontstaan is door afsplitsing van het sekuliere O.L.V. kapittel.

de paus gekonfirmeerd en wel in zeven parochies : Binnenburg, Buitenburg, Wulpen, Oost-Duinkerke, Ramskapelle, *Ingericapella* en Pervijze ¹³¹. De schrik van het O.L.V. kapittel schijnt niet zonder reden geweest te zijn, want de opvolger van bisschop Jan, Milo, schonk in 1125 de *altaria* van Wulpen, Oost-Duinkerke en Ramskapelle, zodat ook in die dorpen de beide Veurnse instellingen beschikten over elkaar aanvullende kerkelijke rechten en inkomsten ¹³².

Uit het voorafgaande kan men afleiden dat het gebied van het Duinendorp niet behoorde tot het territorium van de parochie Buitenburg (want anders zouden het de regulieren van Sint-Niklaas en niet de sekulieren van O.L.V. geweest zijn, die de vestiging van een *capella* aan Fulco toestonden). Het behoorde dus toe aan de parochie Binnenburg (*in parochia ipsorum*), ondanks de ekscentrische ligging. Misschien heeft de Schipgatkreek iets met de begrenzing te maken.

Het voorafgaande bewijst wel dat het dorp in de duinen geen parochie vormde, maar verklaart nog niet dat er toch begraven werd.

Men zal een antwoord vinden als men zich niet blind staart op de juridische norm : geen begrafenisrecht zonder parochie. De realiteit was veel gekompliceerder, zeker in die gebieden waar de bevolking niet stabiel was. Nieuwe nederzettingen ontstonden, kilometers ver van de parochiekerk. Dat er naar een zekere autonomie werd gestreefd (ofwel door de heer ofwel door de bevolking, uit juridische of praktische overwegingen) is normaal. Deze bedenking van algemene aard wordt bevestigd door de bronnen : de oorkonde van 1120 waarbij de Sint-Niklaaskerk in handen kwam van de reguliere kanunniken, vermeldt Sint-Denijs en Pervijze als *capellae*, zijnde *appendiciae* van Buitenburg. *Sensu stricto* bezaten deze kapellen dus geen parochiale rechten (dus geen begrafenisrecht). In 1121 echter krijgen de kanunniken van O.L.V. hun tienden bevestigd door de paus in zeven parochies, w.o. alleszins Pervijze, terwijl misschien *Ingericapella* met Sint-Denijs moet vereenzelvigd worden. In een bulle van 1124 voor Sint-Niklaas is er opnieuw sprake van *kapellen*, en dat blijft zo de XIIe eeuw door ¹³³. O.L.V. heeft er belang in gezien om de status van enkele kerken, waar ze haar rechten bedreigd voelde, hoger voor te stellen. Sint-Niklaas, dat veilig gesteund was door de bisschoppen, hoefde dat niet te doen. Nochtans kon men voor zo een overdrijving toch maar enige kans op geloofwaardigheid verwachten, wanneer aan parochies voorbehouden activiteiten — zoals begravenissen — er wel degelijk werden uitgevoerd. Waar geen be-

(131) Een onbekend afschrift van deze bulle werd ontdekt door Z.E.P. N. Huyghebaert; de tekst wijkt hier en daar af. We laten aan hem over te verbeteren wat nodig schijnt, i.v.m. onze konklusies over de parochiale structuur van Veurne.

(132) *Ib.*, p. 56. - Uit het parallelisme in het bezit kan men misschien afleiden dat *Ingericapella* en *capella Sancti Dyonisii* hetzelfde zijn, de eerste echter als plaatsnaam bedoeld en genoemd naar de stichter, de tweede eerder als gebouw en genoemd naar de patroonheilige. Het bezit van de tienden door O.L.V. en het wegschenken van *altaria* door de bisschop i.v.m. dezelfde kerken, maakt het duidelijk dat slechts kort voordien een einde kwam aan het *Eigenkirchen*-systeem. Dit zou verdienen grondig onderzocht te worden.

(133) *Ib.*, pp. 54-56; pp. 71-74 (1190); zelfs nog p. 74-77 (1236).

dreiging heerste, nl. in verband met de Binnenburgparochie waar Sint-Niklaas helemaal niets te maken had, moest O.L.V. de status van de bestaande kapel in de Duinen niet overtuilen, integendeel, het was opportuener ze in dat geval gewoon te verzwijgen¹³⁴. Daarom wordt een kapel in de bronnen niet vermeld. Dat ze er was, en ook begrafenisactiviteiten ontloopte, is onloochenbaar. Een diskrepantie tussen archeologie en geschreven bronnen is dus slechts schijn.

IV. BESLUIT

Het grafveld, dat door de opgravingen van de Duinenabdij werd bloot gelegd, heeft geen bewijzen geleverd voor een vroegmiddeleeuwse, d.i. een merovingische datering. De geologische kontekst van het site toont zelfs onomstootbaar aan dat zo een veronderstelling niet vol te houden is: het Duinendorp moet alleszins dateren van na de Duinkerke 2-transgressie. Deze eindigde in de VIIIe eeuw, maar de nederzetting was maar mogelijk na de verzanding van het krekensysteem en de vorming van een duinengordel erop. Deze vaststellingen worden trouwens ook pedologisch gekonfirmeerd.

In het licht hiervan moest ook historisch uitgekeken worden naar een nieuwe interpretatie, vnl. in verband met het verdwijnen van het dorp en het verschijnen van de abdij.

Na een onderzoek a.g. de waarde van de historische bronnen, waarbij het bestaan van een oude *Fundatio*-vertelling moest verondersteld worden, werd in twee parallele paragrafen de spirituële en materiële evolutie geschetst van de religieuze nederzetting: eerst een kluis, gelegen langsheen de Schipgatkreek, nadien verplaatst vlak bij een dorp in de duinen. Deze verplaatsing liep parallel met de stabilisatie van de religieuze onderneming: de overgang van kluis naar abdij, die, na een tijd de reformatorische opvatting van de Benediktijnerregel volgens Savigny te hebben gevolgd, overging naar Cîteaux. Dit gebeurde op een ogenblik dat Sint-Bernardus' invloed in onze gewesten vorm begon te krijgen.

Hoe het dorp in de duinen ontstond en verdween kan men slechts hypothetisch benaderen; wel is het zeker dat het moet gezien worden in functie van de verschillende trans- en regressiefasen van de zee. Waarschijnlijk is het ontstaan in de Xe eeuw, nadat een jong duin zich had gevormd op een verzand kreekgebied. De nederzetting kan aangegroeid zijn door vluchtelingen, die hun gronden in de eerste helft der XIe eeuw door de Duinkerke 3 A-transgressie overspoeld zagen. Het terugtrekken der zee kan al in de tweede helft van die eeuw geleid hebben tot bevol-

(134) De stijl van de oorkonde van 1128 wijst op een stugge houding van de kanunniken („ne ipsi (= Dunenses)... ultra quam modo eis concessum sit... sibi vindicare presumant"). De druk van bisschop Jan is hier merkbaar, de terughoudendheid van O.L.V. begrijpelijk: naast de concurrentie van Sint-Niklaas in 1120, daagt nu weer een nieuw gevaar op. De uitdrukking „rogatu canonicorum ecclesie Furnensis Sanctae Mariae" in dezelfde oorkonde is dan ook maar een frase.

kingsdaling. Dit kan op grotere schaal plaatsgegrepen hebben toen het IJzerestuarium niet alleen meer voor schapenteelt maar ook voor akkerbouw geschikt werd en op grote schaal bedijkt en ingepolderd werd. Een der promotors dezer landname was juist de abdij van Ten Duinen, en wel sinds het tweede kwart van de XIIe eeuw. De stadsstichtingen in de daaropvolgende jaren kunnen een definitief einde gesteld hebben aan het bestaan van het dorp, waarvan de bewoners elders in betere voorwaarden konden leven. Deze beweging werd gestimuleerd door de abdij die zich sinds 1128 aan de rand van de nederzetting was gaan vestigen : de dorpelingen konden arbeidskrachten worden op de nieuw ontgonnen abdijgronden van het Oud- en het Middelland. Op die manier kon de abdij zelf spiritueel en geografisch het ideaal van de *solitudo* waar maken. De bouw van het grote abdijkompleks (XIIIe eeuw) op de plaats van de dorpsnederzetting wiste elke herinnering eraan uit. Slechts de opgravingen, sinds een kwart eeuw aan de gang, brachten haar terug aan het licht ¹³⁵.

(135) We danken van harte Prof. Dr. J. Ameryckx, Dr. C. Verbruggen en Drs. F. Verhaeghe voor hun vriendelijke hulp bij het onderzoek en de redactie. Ook willen we speciaal benadrukken dat de h. P. Schittekat, conservator der Duinenabdij, zijn steun aan het onderzoek heeft verleend, ondanks de polemische toon, die ons artikel had kunnen krijgen.

Résumé

Les fouilles de l'abbaye des Dunes à Coxyde qui se poursuivent depuis 1949 ont révélé non seulement une grande partie du complexe monastique du XIIIe siècle, mais aussi une importante nécropole comprenant exclusivement des tombes à inhumation, qui avait été particulièrement perturbée lors de la construction de l'église abbatiale.

Des anthropologues, se fondant sur des critères purement anthropologiques, ont soutenu la thèse qu'il s'agirait des tombes d'une population brachycéphale d'origine gallo-romaine qui se serait maintenu sur une île pendant toute la durée de la transgression dunkerquienne 2 (IVe - VIIIe siècle) et qui aurait été anéantie lors des invasions normandes du IXe siècle. Cette théorie doit être entièrement rejetée.

En effet, les très rares trouvailles archéologiques provenant de la nécropole s'opposent à une telle datation : d'une part les objets attribués à l'époque mérovingienne datent d'une époque plus tardive, tandis que les quelques vestiges gallo-romains ne se trouvaient pas in situ mais avaient été rejetés à cette place par la transgression marine. En outre, les données de la géologie permettent de conclure qu'il est impossible qu'un habitat humain ait existé à cet endroit à l'époque mérovingienne : en effet, l'endroit se trouvait en plein dans la zone d'invasion de la transgression dunkerquienne 2, qui transforma le site en une zone d'érosion (système de criques). L'habitation humaine ne redevint possible qu'à partir du moment où les dunes se sont formées sur les criques ensablées, un phénomène qu'on ne peut pas dater avant le Xe siècle. C'est alors seulement qu'un village, dont la nécropole nous révèle l'existence mais qui n'est mentionné dans aucune source écrite, a pu être fondé. Sa disparition, qu'on peut situer certainement au XIIe siècle, s'explique par l'expansion de l'abbaye cistercienne, qui pouvait réaliser de la sorte son idéal de solitudo. D'autre part la population du village abandonné pouvait construire un nouvel avenir sur les terres neuves laissées au défrichement et à la culture à la fin de la transgression dunkerquienne 3A.

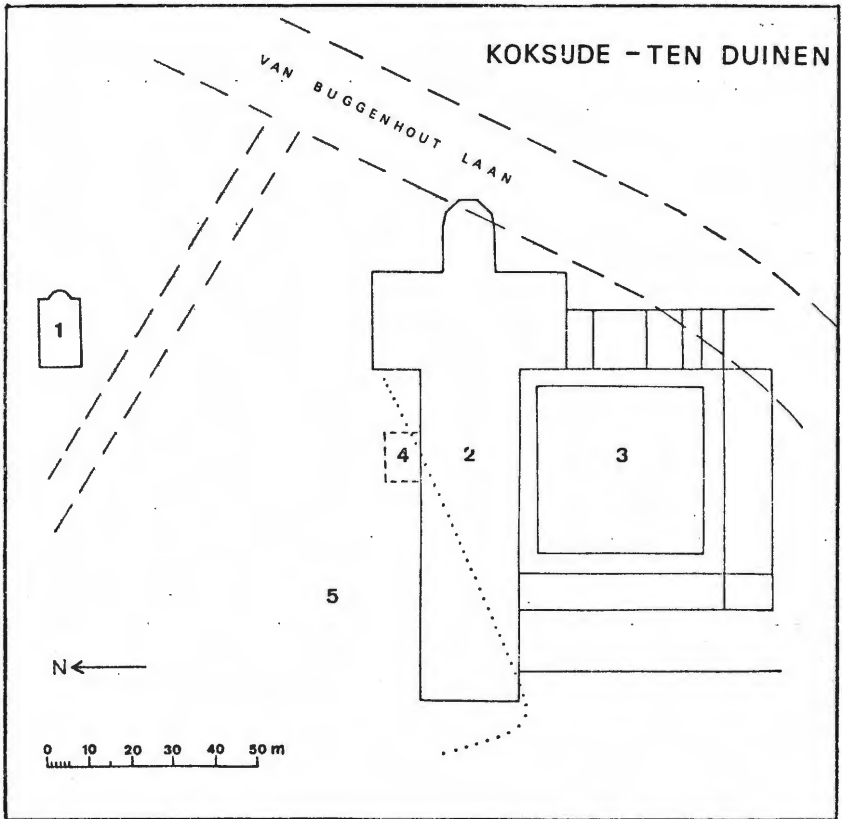

FIG. 1: Vereenvoudigd grondplan van de abdij Ten Duinen, naar P.A. Dubois, *L'abbaye des Dunes à Coxyde, Hand. Verbond Geschied. en Oudh. Kringen van België*, 35e Congres, 1953, II, p. 144, pl. I.

Legende: 1. St.-Laurentiuskapel; 2. Abdijkerk (XIIIe eeuw); 3. Kloosterpand; 4. Maeskapel (XIVe eeuw); 5. Begraafplaats (... : zuidelijke grens).

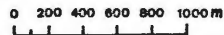
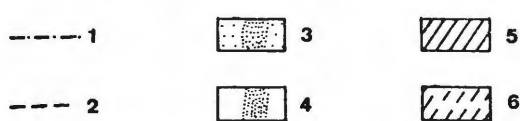
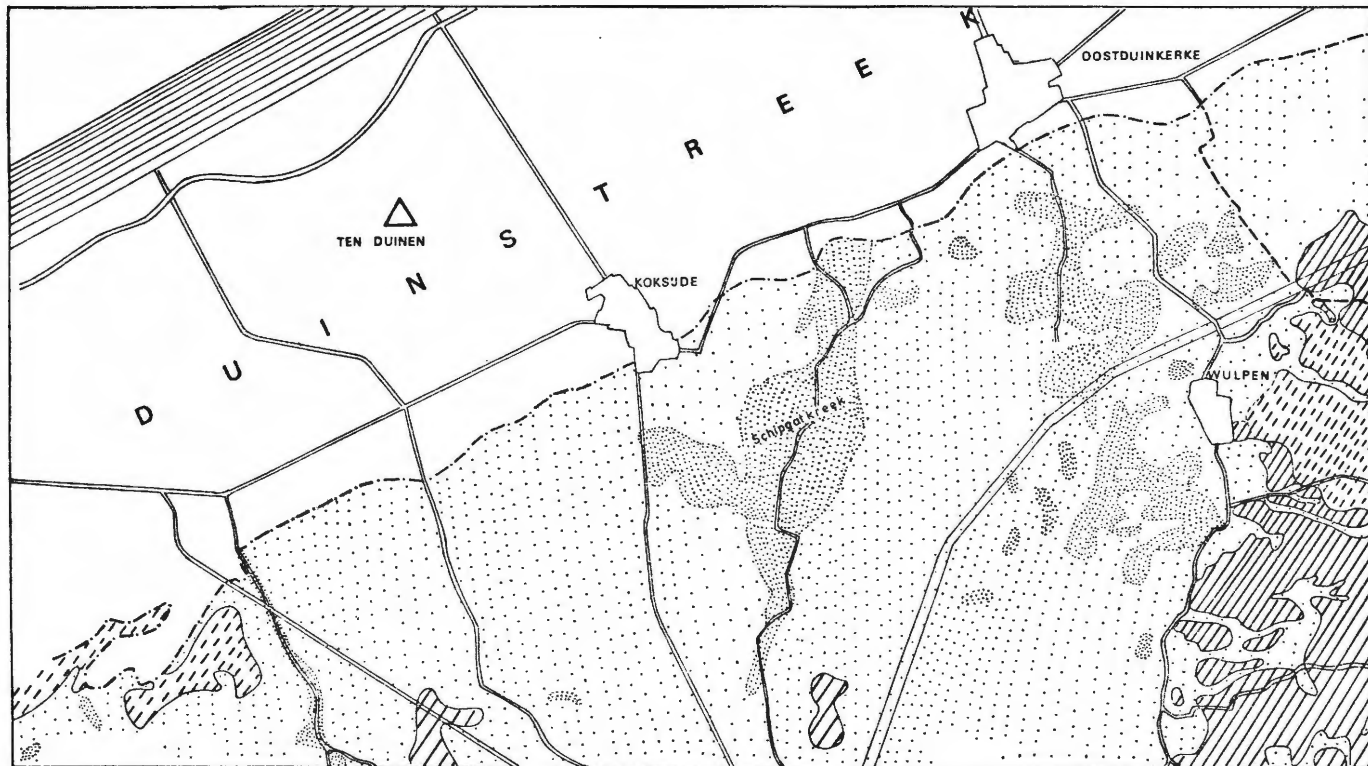

FIG. 2: Vereenvoudigde bodemkaart van de streek Koksijde - Oostduinkerke - Wulpen (naar bodemkaart kaartblad Oostduinkerke 35E).

Legende: 1. Grens tussen Duinstreek en Polderstreek; 2. Grens tussen Oudland en Middelland; 3. Kreeksysteem behorend tot het inbraakgebied van de Duinkerke 2-transgressie; 4. Kreekruggronden van het type A1, A2 en A3; 5. Poelgronden (Oudland) en overdekte poelgronden (Middelland); 6. Overdekte waddegronden.

DE TEMPELIERS IN VLAANDEREN ¹

door

M. NUYTTENS

De Tempeliers vormden een geestelijke ridderorde die tussen de eerste en de tweede Kruistocht te Jeruzalem werd opgericht. In 1119 verzamelden zich negen ridders onder de leiding van Hugo van Payens en Godfried van St.-Omaars. Het was hun bedoeling om de pelgrims in het H. Land te beschermen. Na de eerste kruistocht (1096-1099) die de oprichting van het koninkrijk Jeruzalem tot gevolg had, waren er inderdaad heel wat pelgrims die naar het H. Land trokken. Maar een aantal Turkse stammen, voornamelijk de Seldsjoeken, beschikten nog over een grote weerstandskracht, zodat de bescherming van de pelgrims een heilzame taak leek. Deze oorspronkelijke kerngroep van negen kreeg van koning Boudewijn II een gedeelte van zijn kasteel ter beschikking, dat naar men meende gebouwd was op de plaats waar zich de tempel van Salomon had bevonden. Vandaar dat ze de naam Tempelheren of Tempeliers kregen. In de handen van de patriarch van Jeruzalem, Gormond van Picquigny, legden ze de geloften van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid af. Hun devies was : „*Non nobis, domine, non nobis, sed nomine tuo da gloriam*” en ze noemden zichzelf „de arme Tempelridders”. In 1128 kwamen ze dan naar het westen, waar ze op het concilie van Troyes, onder impuls van Bernard van Clairvaux, een regel ontvingen die heel wat gelijkenis vertoonde met die van Citeaux. Onmiddellijk daarop werd een grootse propagandatocht georganiseerd doorheen West-Europa. Het was de bedoeling van deze tocht om zoveel mogelijk leden te ronselen voor de nieuwe Orde. Maar als neveneffect hadden er een aantal belangrijke schenkingen plaats, die meteen een nederzetting van Tempeliers voor gevolg hadden. Vanaf dat ogenblik waren de Tempeliers dus zowel in het oosten als in het westen gevestigd. Het oosten vormde het strijdend front van de Tempelorde. In het westen waren de Tempelhuizen de eigenlijke cellen van de Orde : hier moesten de Tempeliers instaan voor de financiering van de krijgsverrichtingen en de rekrutering ; broeders en ridders die niet meer strijdbaar waren keerden ook naar het westen terug ². Spoedig was de Orde heel machtig, vooral op financieel gebied en het was precies haar rijkdom die haar ondergang zou bewerkstelligen. Op 13 november 1307 besliste Filips de Schone om de Tempeliers in Vlaanderen gevangen te nemen en hun goederen verbeurd te verklaren ³. Achteraf zouden die goederen dan de Hospitaalridders te beurt vallen.

(1) Het hiernavolgend artikel is een samenvatting en gedeeltelijke aanvulling van mijn onuitgegeven licentiaatsverhandeling : *De Tempelorde in Vlaanderen van 1128 tot 1307*, Leuven, 1971, XXIV en 239 pp.

(2) Deze inleidende synthese is gebaseerd op diverse werken over de algemene geschiedenis van de Tempelorde.

(3) *Bibliothèque Nationale Paris, Mélanges Colbert*, karton 347, Nr 58.

De geschiedenis van de Tempelorde vormde het onderwerp van een ontzaglijk aantal goede en minder goede werken : daarvan getuigen twee lijvige boekdelen, die de volledige bibliografie bevatten tot 1965⁴. Maar het overgrote deel van deze werken handelt over de Tempelorde in het algemeen, haar activiteiten in het oosten of haar proces. Voor ons land werd haar geschiedenis erg verwaarloosd. Wel verscheen onlangs een monografie van Dr. Paul Rogghé over de Tempelridders in Vlaanderen⁵. Toch blijft dit werk o.i. nog te algemeen, omdat op heel wat bijzonderheden van de geschiedenis van de Orde in Vlaanderen niet dieper wordt ingegaan. Bovendien bevat dit werk een aantal onnauwkeurigheden, waarop we verder nog zullen terugkomen. Het archiefmateriaal dat ons voor deze studie ter beschikking stond was eerder beperkt en eenzijdig. Het bestond namelijk voor het grootste deel uit oorkonden, bewaard op diverse plaatsen : de Archives Nationales te Parijs⁶, het Rijksarchief te Gent⁷ en de Archives départementales du Nord te Rijsel⁸. Het *cartularium* nr. 64 van het Rijksarchief te Bergen diende als basisdokument⁹. Tenslotte kon een nuttig gebruik gemaakt worden van een paar oorkondenboeken, een aantal domaniale akten en kaarten en plannen.

1. De geografische spreiding van de Tempelorde in Vlaanderen.

De geografische afbakening vormt een van de belangrijkste problemen bij de behandeling van de Tempelorde in Vlaanderen. Het zou o.i. totaal verkeerd zijn om het graafschap Vlaanderen, in zijn breedste betekenis, als omschrijving te nemen. Een verantwoorde afbakening kan alleen deze zijn die de organisatie van de instelling zelf volgt¹⁰. P. Rogghé beweert o.i. ten onrechte dat er uit de bronnen geen welbepaalde afbakening van de Tempelorde kan worden afgeleid¹¹. Eigenlijk was de organisatie van de Tempelorde in een voortdurende evolutie en daardoor erg onstabiel. Toch biedt het *cartularium* nr. 64 van het Rijksarchief te Bergen enig houvast, al was het maar door te titel die het draagt : „*Ce sont les chartes du Temple en Flandre*”. Het is weliswaar onvolledig, maar het laat ons toch toe een gebiedsomschrijving op te stellen, althans voor de tweede helft van de XIIIe eeuw. Maar aangezien de territoriale evolutie van de Tempelorde in Vlaanderen zich vanaf 1270 sterk begon te stabiliseren, kunnen we de gebiedsomschrijving die uit het *cartularium* naar

(4) M. Desubbre, *Bibliographie de l'Ordre des Templiers*, Parijs, 1928, 324 p. en H. Neu, *Bibliographie des Templerordens, 1927-1965*, Bonn, 1965, 141 p.

(5) P. Rogghé, *De Orde van de Tempelridders en haar geschiedenis in het oude graafschap Vlaanderen. Cultureel Jaarboek van de provincie Oost-Vlaanderen*, 1972, dl. II, 224 p.

(6) *Fonds du Grand Prieuré de France et de l'Ordre de Malte*.

(7) Een 12-tal oorkonden uit het fonds de Saint-Genois.

(8) Een 20 tal oorkonden uit het archief van de Rekenkamer van Rijsel.

(9) Het is een *cartularium* in —4° dat 138 oorkonden bevat (127 Latijnse en 11 Franse) over de Tempelorde in Vlaanderen van 1128 tot 1255.

(10) Toegegeven dat P. Rogghé, *o.c.*, de geschiedenis van de Tempelorde behandelt 'in het oude graafschap Vlaanderen', menen we toch dat hij van een verkeerde basis vertrekt.

(11) P. Rogghé, *o.c.*, p. 114.

voor komt met een grote zekerheidsmarge als de juiste en definitieve aannemen ¹².

Wellicht is ook in diezelfde periode voor die gebiedsomschrijving de naam *balivium* of baljuwschap ontstaan ¹³. In het raam van de uiteindelijke organisatie van de Tempelorde moet Vlaanderen inderdaad gezien worden als een onderdeel, nl. een baljuwschap, van de provincie Frankrijk, die op haar beurt was geïntegreerd in de globale organisatie van de Orde in het westen in diverse provincies. Elk baljuwschap bevatte een aantal Tempelhuizen : het gaat hier om plaatsen waar de Tempeliers een huis of hoeve hadden, waarbij een min of meer uitgestrekt domein aansloot en waar ze zelf leefden en werkten. Een aantal van die huizen hadden een kommandeur en werden daarom kommanderij genoemd ; de overige Tempelhuizen ressorteerden onder deze kommanderijen ¹⁴. Uiteindelijk ziet de lijst van kommanderijen met hun afhankelijkheden in Vlaanderen er zo uit, in volgorde van ontstaan of eerste vermelding :

- Ieper (1131).
- La Haie (1134-'36) Pérenchies (1167), Radinghem (1276).
- Slijpe (1137) Gistel (?).
- Kaaster (1183-1201) Borre (1234).
- Cobrieux (1192).
- Gent (1200).
- Brugge (1202) Jabbeke (?).
- St.-Léger (1238) Kortrijk (tijdelijk voor 1248).
- Ruiselede (1266).
- Winnezele (?) Wormhoudt (?).

Grosso modo heeft P. Rogghé deze zienswijze van ons overgenomen, hoewel hij er op sommige detailpunten gevoelig van afwijkt ¹⁵. Wanneer

(12) Wanneer in dit *cartularium* geen woord wordt gerept over de overigens belangrijke Tempelhuizen van Atrecht of Dowai, dan berust dit o.i. niet op een toeval : ze maakten duidelijk geen deel uit van de Vlaamse gebiedsomschrijving.

(13) P. Rogghé, *o.c.*, mocht beslist iets meer aandacht hebben voor de Nederlandse benaming van personen of instellingen. Zo spreekt hij herhaaldelijk over baillie i.p.v. baljuwschap of Oste de St.-Omer i.p.v. Hosto van St.-Omaars. Ook laat hij heel wat Latijnse citaten onvertaald : op die manier gaan soms fundamentele zaken voor de gewone lezer verloren.

(14) P. Rogghé, *o.c.*, p. 113, maakt weliswaar een onderscheid tussen verschillende soorten Tempelhoven, maar we missen toch een duidelijke omschrijving.

(15) Zo beweert P. Rogghé, *o.c.*, p. 107 dat men pas in 1202 iets verneemt over een Tempelhuis in Slijpe. Maar de eerste schenkingen op die plaats gebeurden al in 1137 en werden aangevuld in 1141 en 1142, in 1186 werd zelfs geruild om te komen tot een concentratie van gronden : dit laatste wijst o.i. op effectieve aanwezigheid van de Tempeliers, wat P. Rogghé op de volgende bladzijde plotseling schijnt toe te geven. Het Tempelhuis van La Haie is voor P. Rogghé, *o.c.*, p. 109 pas ontstaan in de XIIIe eeuw. Blijkbaar houdt hij daarbij geen rekening met de schenkingen die daar al werden gedaan in 1134-'36. Het lijkt ons verder best aanneembaar dat het Tempelhuis in Gent ontstaan is in 1200, daar waar P. Rogghé, *o.c.*, p. 109 en 195, zich daarbij steunend op een dubieuze bronnenuitgave van 1855-'56, daarvoor pas een bewijs meent te vinden in 1266 : het is toch veelbetekenend dat burggraaf Zeger II, n.a.v. zijn toetreding tot de Orde, aan de Tempeliers niet alleen een stuk land schonk op de Briel maar ook een huis.

we geen rekening meer houden met Kortrijk, bevatte het baljuwschap Vlaanderen aldus 16 Tempelhuizen, die voldoen aan de beschrijving zoals we die hierboven hebben geschetst. P. Rogghé¹⁶ spreekt nog over Tempelhoven te Zaamslag, Oudenaarde, Kapellebroek, Veurne, Doornik, Roesbrugge en St.-Omaars, maar kan geen enkel historisch gefundeerd bewijs geven voor hun effectief bestaan. Indien we elk toponymisch gegeven of iedere legende die aan de Tempeliers herinneren zouden verbinden met hun effectieve aanwezigheid, zouden we zeker aan meer dan honderd Tempelhuizen komen!

Schenkingen van gronden waren meestal de aanleiding voor een vestiging van de Tempeliers. Het valt op dat de Tempelhuizen in steden (Brugge, Gent, Ieper) buiten de eigenlijke stadskern lagen. Verder vallen ook de schenkingen op van bossen, veengronden of gronden op de zee gewonnen. Eenmaal gevestigd op een bepaalde plaats, ziet men een duidelijke tendens tot concentratie van gronden in de omtrek: dat werd bewerkstelligd door schenkingen, ruil of aankoop. In veel gevallen was er ook al een huis in deze schenking vervat. Alleen voor Brugge is het duidelijk dat de Tempeliers zelf hun huis hebben opgetrokken¹⁷. In enkele gevallen vloeide de schenking en de daarop volgende vestiging voort uit een toetreding tot de Orde (Gent, St.-Léger, Cobrieux). De overige schenkingen gingen uit van de Vlaamse graaf (Slijpe) of van grote heren (de burggraaf van St.-Omaars, de heer van Eine, de heer van Rumes), eenmaal van een kapittel (Pérenchies) en de laatste stichtingen van niet-edelen (Radingham en Ruiselede).

Meer algemeen-geografisch ziet men dat vooral Frans-Vlaanderen en West-Vlaanderen aan bod komen; Oost-Vlaanderen daarentegen in veel mindere mate. Wat nu de grootte van deze huizen en hun domein betreft: W. Nolet en P.C. Boeren¹⁸ merken op dat de Tempels in de Nederlanden niet zo rijk waren, omdat het totaal van hun bezittingen zelden de oppervlakte van 100 bunder te boven ging. Het is inderdaad zo dat enkel het Tempelhuis van Slijpe daar bovenuit steeg (736 gemeten)¹⁹. Maar later zal blijken dat aan het eigenlijke grondbezit relatief minder belang gehecht werd.

2. De inwendige organisatie van de Tempelorde in Vlaanderen.

Evenals haar uitwendig aspekt, heeft ook de inwendige organisatie van de Tempelorde in Vlaanderen een evolutief karakter gekend. Pas na verloop van jaren werden de hiërarchische onderdelen en hun respektievelijke bevoegdheden duidelijker omljnd. Inderdaad, de hiërarchie die uit de statuten van de Tempelorde naar voor kwam was hoofdzakelijk van militaire aard en kon dus bezwaarlijk een identieke weergave krijgen in West-Europa. Vooreerst moet dan in de bevolking van de kommanderijen een

(16) *o.c.*, p. 112.

(17) Rijksarchief Bergen, *cart.* 64, fol. 74.

(18) W. Nolet en P.C. Boeren, *Kerkelijke instellingen in de Middeleeuwen*, Amsterdam, 1951, p. 422.

(19) E. Mannier, *Ordre de Malte. Les commanderies du grand-prieuré de France*, Parijs, 1872, p. 730.

onderscheid gemaakt worden tussen eigenlijke Tempelridders, dienende broeders die allerhande karweien moesten opknappen en priesters, die in stonden voor de eredienst ; soms waren er ook medezusters. Aan het hoofd ervan stond een kommandeur, maar voor de Vlaamse huizen hebben we daarover maar weinig inlichtingen. Het waren officieren van lagere rang die voor de meeste van hun daden rekenschap dienden af te leggen tegenover de Vlaamse kommandeur, die aan het hoofd stond van het baljuwschap.

Eigenlijk ontmoeten we pas in 1171 voor het eerst uitdrukkelijk de naam *praeceptor* in Vlaanderen ²⁰. Het is mogelijk dat deze functie aanvankelijk niet officieel was ingesteld. In een aantal belangrijke oorkonden uit de beginperiode ziet men echter bij herhaling de ondertekening van een driemanschap voorkomen : Robrecht van Veurne, Hendrik van Atrecht ²¹ en Hosto van St.-Omaars. Vooral deze laatste, die we zien optreden tussen 1128 en 1174, was een erg belangrijke figuur : we kunnen aannemen dat hij de eerste was die de functie van *praeceptor* de facto uitoefende ²². Uiteindelijk kan de volgende chronologische lijst van Vlaamse kommandeurs gereconstitueerd worden :

- Boudewijn van Ledegem (1171).
- Theobald van Veurne (1181-1182).
- B. Vulpis (1199-1200).
- Heldebaldus (1205).
- Soibert (1220-1228).
- Willem van Lambesart (1230).
- Jan 1235-1236).
- Jakob (1241).
- Walter van Villers (1250-1273).
- Pieter uten Zak (1280-13...).
- Gozwin van Brugge (1309) ²³.

(20) Rijksarchief Bergen, *cart.*, 64, fol. 2v^o-3.

(21) We kunnen ons niet akkoord verklaren met P. Rogghé, *Oste de Saint-Omer, Vlaams Tempelier uit de XIIIe eeuw, - Appeltjes van het Meetjesland*, nr. 20, 1969, p. 255, als zouden die namen erop wijzen dat er toen al Tempelhuizen waren te Veurne en te Atrecht.

(22) Over deze figuur liet P. Rogghé al heel wat inkt vloeien, waarbij hij met hardnekkigheid zijn verkeerde stelling handhaaft, ja zelfs andere stellingen verkeerd leest of interpreteert (*o.c.*, p. 182) :

a. de burggraven Willem I en II stelt hij als twee gelijke namen voor eenzelfde persoon.

b. Hosto van St.-Omaars, die burggraaf was onder het bewind van Willem Clito, mag niet verward worden met de latere Tempelier (de burggraaf was de broer van Willem II en dus de zoon van Willem I).

(23) Ook deze lijst verschilt in meerdere opzichten van die opgesteld door P. Rogghé. Waar is zijn bewijs om Willem van Staden als *praeceptor* te beschouwen (p. 95)? Zijn hypothese als zou Gerard van Landas kommandeur geweest zijn heeft geen enkele grond (p.183). Hetzelfde geldt voor Robrecht van Rijsel en Bernard van Kaaster (p. 94-95). Jakob dan, die in 1241 de functies van ontvanger uitoefende (*cart.* fol. 63) komt bij P. Rogghé niet voor.

Deze Vlaamse hoofdkommandeurs waren op hun beurt ondergeschikt aan de Franse *praeceptores*, waarvan de eerste aanduiding voortkomt in 1163. Daarboven stond een algemeen *visitor* van de Tempelorde in Frankrijk, Engeland en Duitsland, waarvan de eerste aanduiding stamt uit 1166, maar die men pas vanaf 1288 effectief ziet optreden²⁴. Aan de top van de hiërarchie tenslotte stond de grootmeester van de Tempelorde.

Hoewel ieder gezagvoerder verantwoording verschuldigd was aan een hoger geplaatste, was de bevoegdheid van de verschillende machtsinstanties in Europa in de praktijk op veel punten gelijklopend. De taak van deze gezagvoerders kwam hoofdzakelijk neer op fiscaal beheer: het was tenslotte de taak van de Tempelorde in het westen zoveel mogelijk geld te verzamelen om de krijgsverrichtingen in het oosten te financieren. Als Vlamingen die een hoge functie in de Tempelorde bekleed hebben kunnen vermeld worden: Godfried van St.-Omaars (medestichter); Hosto van St.-Omaars (praktisch de leider van de Tempelorde in Vlaanderen, mag beschouwd worden als *magister in Anglia*, vermoedelijk algemeen opzichter in het Westen); Boudewijn van Gent (*magister cysmarinus, praeceptor* van de Tempelorde in Henegouwen); Eustas Canis (hoofd van de Franse Tempelorde); Gerard van Ruddervoorde (grootmeester van de Tempelorde); Simon van Veurne (schatbewaarder van de Tempel te Londen); Bernard van Veurne (kommandeur te Toulouse).

3. De rechten van de Vlaamse Tempelorde.

Het zou ons te ver brengen om hier een gedetailleerd overzicht te geven van de verschillende heerlijke en kerkelijke rechten die de Tempelorde in Vlaanderen genoot. Toch is de kennis ervan van groot belang om een inzicht te krijgen in de rol van de Tempelorde zoals we die hierboven schetsen. Daarom geven we die rechten beknopt weer in een tabel waarbij de data verwijzen naar:

- ofwel de eigenlijke schenking.
- ofwel een betwisting die gebeurde omtrent een bepaald recht.

Ongetwijfeld zijn de verheffingsrechten de voornaamste bron van inkom geweest voor de Vlaamse Tempelorde: ze konden geïnd worden op de persoonlijke lenen van de graaf en op die van heel wat vooraanstaande edelen²⁵. Voor het innen van deze rechten vertoefde de Vlaamse kommandeur aanvankelijk aan het grafelijk hof²⁶; later gebeurde de betaling via de gewone grafelijke rekeningen. Door aankoop, door gift of door ruil zijn de Tempeliers ook in het bezit gekomen van tienden, renten en cijzen. Daarnaast hebben ze, zeker vanaf de tweede helft van de XIIIe eeuw ook bepaalde gronden verhuurd. Het recht om markten te houden, hadden

(24) De Reiffenberg, *Monuments pour servir à l'histoire des provinces de Namur, de Hainaut et de Luxembourg*, dl. IV, Brussel, 1846, p. 429.

(25) M. d'Albon, *Cartulaire général de l'Ordre du Temple (1119-1150)*, Parijs, 1913, p. 5 en p. 5-11.

(26) Rijksarchief Bergen, *cart.* 64, p. 26-27.

ze blijkbaar alleen te Ieper, en dan nog slechts tot 1225. Zoals op nog andere plaatsen vormden ze ook te Ieper een soort extra-territorialiteit. In 1225 echter is het daar tot een verdeling van de rechterlijke macht gekomen tussen hen en de schepenen²⁷. In haar hoedanigheid van geestelijke orde is de Tempelorde tenslotte nog in het bezit gekomen van een aantal kerkelijke rechten als altaren, offeranden en *oblaciones*.

Wat de spreiding van deze inkomstenbronnen over de verschillende huizen betreft: uit de tabel kan worden afgeleid dat ze blijkbaar alleen de belangrijkste huizen of de eigenlijke kommanderijen ten goede kwamen; de gegevens beperken zich althans daartoe. De kleine huizen, die van een kommanderij afhankelijk waren, waren trouwens niet gemachtigd dergelijke rechten te innen. Voor de spreiding in de tijd kan een onderscheid worden gemaakt: verheffingsrechten, markt rechten en kerkelijke rechten werden voornamelijk in de XIIe eeuw toegestaan; renten en verpachtingen voornamelijk in de XIIIe eeuw, zo ook de rechterlijke macht als inkomstenbron.

4. De economische activiteiten van de Tempelorde

a. De financiële of bankiersrol

Het deponeren van geld bij geestelijke instellingen was in de Middeleeuwen een algemeen verschijnsel. Maar meer als in om het even welke andere instelling gebeurde dit bij de Tempelorde, wegens het versterkt karakter van haar huizen²⁸. De verschillende kommanderijen in het westen met hun respektievelijke administratie, maakten het mogelijk dat er geldverhandelingen konden plaats vinden, zonder dat het geld zelf moest worden overgebracht. In een tijd waar de baanstroperij nog fel in trek was, zouden dergelijke geldtransporten een begeerde prooi geweest zijn. Overigens waren de Tempeliers voor hun financieel beleid te vertrouwen. J. Piquet zoekt de oorzaak daarvoor terecht in de Tempelregel: de Tempeliers mochten zonder speciale toestemming niets persoonlijk bezitten; bij overtreding kon hun de kerkelijke begrafenis geweigerd worden²⁹. Toch mag dit niet al te idealistisch worden voorgesteld.

Aanvankelijk bestond die bankiersrol uit louter deposito's en verpandingen; maar vanaf het begin van de XIIIe eeuw werden ook effectief leningen uitgeschreven³⁰. Het grote élan voor deze financiële activiteiten kwam echter pas na 1290: het blijkt duidelijk dat de Tempeliers na de val van Akko (1291), zich praktisch uitsluitend aan hun bankiersrol

(27) Oorkonden dienaangaande: door Johanna van Constantinopel in 1225 (*cart.*, fol. 85-86v°); door Oliverius de Rupe, Frans kommandeur in 1227 (Rijksarchief Gent, Fonds de St.-Genois, nr. 24); door Ferrand van Portugal op 27 oktober 1227 (*cart.* fol. 27v°-29); op 24 maart 1234 door Robrecht van Rijsel, Frans kommandeur (M. d'Albon, *o.c.*, p. 216) en in 1273 door Franco de Bort, algemeen *visitor* in het westen (ID, *o.c.*, p. 357).

(28) J. Piquet, *Des banquiers au Moyen Age, les Templiers. Etude de leurs opérations financières*, Parijs, 1939, p. 31-32.

(29) ID., *o.c.*, p. 24.

(30) Een eerste aanduiding voor Vlaanderen vindt men in 1214 (*cart.*, fol. 16v°).

	<i>Verheffings- rechten</i>	<i>Tienden</i>	<i>Renten</i>	<i>Gijzen + pachten</i>	<i>Rechterl. macht</i>	<i>Marktrecht</i>	<i>Kerkelijke rechten</i>
1. Ieper	13 sept. 1128 15 sept. 1128 nov. 1226 nov. 1226 mei 1236	aug. 1190 1217 feb. 1241	juni 1227 1280	1190	1225 jan. 1239	1131	1131 1 okt. 1249
2. La Haie	13 sept. 1128	feb. 1217 1217 mei 1220	okt. 1243				
3. Slijpe	mei 1252 feb. 1253 juni 1253	nov. 1142 1171	1222				1137-1138 1149-1164
4. Pérenchies							
5. Kaaster	13 sept. 1128 1216 aug. 1253	mei 1220 1222 jan. 1224					
6. Cobrieux	21 okt. 1223	sept. 1226	sept. 1226				
7. Gent	13 sept. 1128						

8. Brugge	13 sept. 1128 1134-1137 mei 1252		juni 1226	okt. 1294
9. Borre	1204			april 1244
10. St.-Leger	13 sept. 1128 11 feb. 1180	nov. 1258 1292	juni 1239 aug. 1244 dec. 1251	feb. 1257 okt. 1257
11. Radinghem				
12. Ruiselede				sept. 1281
13. Gistel				
14. Winnezele				
15. Wormhoudt				
16. Jabbeke				

(9)

DE TEMPELIERS IN VLAANDEREN

55

gewijd hebben. Wat nu meer speciaal de rol van Vlaanderen betreft : alle kommanderijen die behoorden tot de provincie Frankrijk waren verplicht om op regelmatige tijdstippen hun overtollige geld te storten in de centrale schatkist te Parijs. Maar het is opvallend dat men in het *Journal du Trésor du Temple*³¹ (12 maart 1295 - 4 juli 1296) bij de inkomsten afkomstig uit de verschillende kommanderijen, nergens de naam Vlaanderen aantreft : dit laat vermoeden dat Vlaanderen op dat gebied wellicht enige zelfstandigheid bezat.

De aanduidingen voor leningen uitgeschreven door de Vlaamse Tempelorde zijn veelvoudig, maar het talrijkst i.v.m. Gwijde van Dampierre : we kunnen ons niet van de indruk ontdoen dat de graaf in grote mate afhankelijk was van de Tempeliers³². Voor J. Piquet staat het buiten kijf dat de Tempeliers bij deze leningen aanzienlijke intresten opeisten, hoewel dit door de Kerk was verboden³³. Het beeld van de 'arme Tempeliers' uit het begin, was tegen het einde van de XIIIe eeuw fel vertekend. Dat blijkt ook nog uit andere gegevens.

b. De handelsrol

De Tempeliers waren inderdaad niet alleen bankiers, maar ook gewiekste zakenlui. Vanuit Frankrijk, Spanje of Zuid-Italië vertrokken regelmatig handelsexpedities naar het oosten³⁴. In Vlaanderen zijn voor die handelsactiviteiten weinig maar toch belangrijke aanduidingen aanwezig. Tussen 1131 en 1225 bezaten de Tempeliers inderdaad het recht om een jaarmarkt te organiseren te Ieper³⁵. Deze jaarmarkten gingen door tijdens de week van O.-L.-H. Hemelvaart (de dagen van de Marcusprocessies of *rogationes*). Ze hadden een internationaal karakter : o.a. Engelse Tempeliers kwamen er wol verkopen³⁶. In Ieper waren de Tempeliers ook wijnhandelaars, waarvoor ze trouwens in conflict zijn gekomen met de schepenen van de stad³⁷.

c. Landbouwexploitatie.

De hoofdbedoeling van de Tempelorde in Vlaanderen was het verzamelen van geldelijke inkomsten om de krijgsverrichtingen in het oosten te kunnen financieren. Daarbij heeft het grondbezit o.i. maar een bijkomstige rol gespeeld³⁸. Door allerhande schenkingen of door aankoop is de

(31) Uitg. L. Delisle, *Mémoires sur les opérations financières des Templiers*, Parijs, 1889, p. 162 e.v.

(32) We noteren namelijk leningen aan de graaf tot 1000 pond Vlaams (Rijksarchief Gent, Fonds Gaillard, nr. 537).

(33) J. Piquet, *o.c.* p. 54.

(34) L. Delisle, *o.c.*, p. 248.

(35) J.E. Cornillie, *Ieper door de eeuwen heen*, Ieper, 1950, p. 279 en L.A. Warnkoenig en A.E. Gheldolf, *Histoire de la Flandre*, dl. IV, Parijs, 1864, p. 344.

(36) D. Hardy, *Rotuli litterarum clausarum in turri Londoniensi asservati*, London, 1862, p. 148.

(37) *Archives départementales du Nord*, Rekenkamer van Rijsel, art. B273.

(38) cfr. ook V. Carrière, *Les débuts de l'Ordre du Temple en France, - Le Moyen Age*, 1914, dl. XVIII, p. 325. P. Rogghé, *o.c.*, p. 67 hecht o.i. overdreven belang aan deze landbouwwitbatingen.

Tempeliers toch een aanzienlijk grondbezit tebeurt gevallen. Het is opvallend dat het vooral gronden waren die nog niet in exploitatie waren genomen : de opdracht tot rooien of vruchtbaar maken kwam dus op de Tempeliers neer. Toch hebben ze daarbij geen nieuwe technieken aangewend³⁹. Over het concrete uitzicht van de oorspronkelijke Tempelhoven in Vlaanderen hebben we, bij gebrek aan plannen, weinig inlichtingen⁴⁰.

5. De verhouding met de kerkelijke overheid.

Het allesoverheersende element in de verhouding tussen de Tempelorde en de kerkelijke overheid is de bulle '*Omne datum optimum*' uitgevaardigd door paus Innocentius II (1130-'43), op 29 maart 1139 :

a. deze bulle was de bron voor alle verdere privileges.

b. door deze bulle werd de Orde alleen van de paus afhankelijk⁴¹.

Dit laatste punt is binnen het kader van deze verhoudingen het belangrijkste : andere kerkelijke instanties konden daardoor weinig of niets ondernemen tegen de Tempelorde. De rol die deze overige instanties dan toch verder bleven spelen situeert zich op het louter 'wereldlijke' vlak : kerkelijke waardigheidsbekleders die, hetzij door de paus, hetzij door de betrokken partijen werden aangesteld als scheidsrechter in geschillen waarin de Tempeliers betrokken waren ; conflicten en overeenkomsten die bijna noodzakelijkerwijze voortvloeiden uit de macht van de Tempelorde ; als tussenpersonen bij loutere procedurekwesties. Er is geen sprake van enige affiniteit op geestelijk gebied.

6. De verhouding met de wereldlijke overheid.

De verhouding Tempelorde-wereldlijke overheid moet genuanceerd gezien worden. De Vlaamse graven stonden over het algemeen erg gunstig ingesteld : als meest treffende getuigenissen daarvoor dienen een aantal schenkingen en de bestendige opname van een Tempelier aan het grafelijk hof. Als verklaring voor die gunstige ingesteldheid kan aanvankelijk de hoop op militaire steun gezien worden, later de grote financiële afhankelijkheid. De adel heeft zich eveneens niet onbetuigd gelaten inzake schenkingen. Daarnaast zijn enkele van haar illustere leden tot de Orde toegetreden. Maar over de houding van heel wat andere geslachten bezitten we geen inlichtingen. Vermoedelijk hadden ze in die kringen ook tegenstanders. Tegenstanders telden ze echter zeker onder het stedelijk patriciaat : vooral met de stedelijke magistratuur van Ieper waren er veel conflicten⁴².

(39) M.-M. Carof, *L'Ordre du Temple en occident des origines à 1187*, Parijs, 1944, p. 160.

(40) De beschrijvingen die worden gegeven door P. Rogghé, *o.c.*, p. 67, mogen dus niet veralgemeend worden.

(41) cfr. E. Cousin, *Les débuts de l'Ordre des Templiers et Saint-Bernard*, Dijon, 1953, p. 43-44.

(42) M. Nuytens, *De Tempeliers te Ieper, - Iepers kwartier*, 1973, dl. IX, p. 18-31.

VIGLIUS VAN AYTTA, MAECENAS VAN ST.-BAAFS TE GENT¹

door

E.H. WATERBOLK

Er was in augustus 1566 een hele drukte in de St. Baafs ; ijverig was men bezig het „Lam Gods” van Van Eyck te demonteren : „dese uutenemende wonderlicke, hemelsche tafele” werd „afghedaen ende upghewonden met sticken up den turre”. Elders vertelt dezelfde kroniekschrijver, dat „*noch* besich (was) met afbreken, ter minster quetse, meester Jan de Heere, uut laste van meester Jacob Hesselijns”².

We mogen de geheel afzonderlijk van elkaar vermelde gebeurtenissen verbinden en spreken van een georganiseerd optreden tot redding der kunstschatten in de St.Baafs-kerk, want het woordje „noch” slaat op 19 augustus 1566, dat is twee dagen, vóór de beeldenstorm de stad Gent bereikt.

Voor de schrijver en tijdgenoot is heel wel duidelijk wie de organisator was van al deze bedrijvigheid : weliswaar wordt Jacob Hesselijns (Hessels) genoemd, maar deze, raadsheer in de Raad van Vlaanderen, is getrouwd met de nicht van Viglius van Aytta (1507-1577), president-hoofd van de Raad van State en Geheime Raad, maar hier in Gent, proost van de St. Baafs. Hij brengt deze actie op gang, die niet meer is dan een onderdeel van heel zijn pogen te redden wat er te redden valt. Van Carel van Mander weten we dat niet alleen Jan de Heere (Mijnsheeren, Herus) er bij betrokken was, maar ook diens zoon Lucas, want vier „dobbeldeuuren” van Frans Floris werden bewaard „op den winckel” van Lucas de Heere, „alsoo ick self gesien heb”³.

Dit alles was toch slechts een deel en het sluitstuk van een brede en systematische opzet. Er zijn n.l. enige resoluties bewaard die opgesteld werden, nadat Viglius met zijn secretaris van de proostdij, Cornelis Breydel, alle zaken de proostdij betreffende, had besproken. Eén er van

(1) Kortheidshalve worden hier afkortingen vermeld die gebruikt zijn voor het voornaamste geraadpleegde archief materiaal :

Rijksarchief Gent, Archief Oudbisdom, Inventaris M. Gysseling :

B 4813, brieven van Cornelius Breydel aan Viglius ; met datum ;

B 4814, brieven van Viglius aan C. Breydel ; id.

B 4831, resolutie omtrent de binnen de proostdij van St. Baafs te nemen maatregelen, met datum en nummer van het besluit.

K 8867, huishoudelijke uitgaven.

Algemeen Rijksarchief Brussel, Recueil d'inventaires de Viglius de Zuichem, Inventaire d.i., 2e S., nr. 419 : A.R.A.B., Recueil 419 met nr. van folio.

N.B. Dank ben ik verschuldigd aan „N.I.A.S.” te Wassenaar voor gelegenheid mij geboden dit artikel samen te stellen.

(2) M. Van Vaernewijck, Van die beroerlicke tijden in die Nederlanden en voornamelijk in Ghendt 1566-1568, ed. F. Vanderhaeghen, Gent, 1872, dl. I, p. 91 en 146.

(3) C. van Mander, Het Schilderboek, ed. A.F. Mirande en G.S. Overdiep, Amsterdam, 1936, p. 209-291.

werd vastgesteld op 20 juli 1566. Het lijkt wel, of men zich op een complete oorlogstoestand voorbereidde: brug van het Huis te Loochristi te repareren; water in de grachten; „stocken ende bussen” in voorraad hebben; om buskruit te kunnen maken moet men beschikking hebben over „het tonneken salpeter ende sulpher”. Groot administrator als Viglius is, moeten kisten worden gemaakt voor de officiële stukken, die daar dan in „cottoen” dienen bewaard⁴.

Ook blijkt daar, dat Jan Mijnsheeren niet zo maar een „berger” is, maar kennelijk vertrouwensman van Viglius: samen met Breydel moet hij nagaan, waar de kostbaarste zaken verstopt kunnen worden.

Viglius had er duidelijk de lucht van, dat het menens zou worden; de 15e augustus moest hij van Breydel vernemen, hoe ernstig het al in Gent was: „le peuple a commenche de faire assemblees et de chantes a leur mode derniere votre eglise audevant le logis de votre bailly et de messire Martin vanden Bygaerde”. Breydel vreest „la fureur du peuple”. In die brief is ook te lezen, dat de vrouw van Jan Mijnsheeren is ingeschakeld; de hele familie Mijnsheeren is blijkbaar in touw geweest in die spannende dagen⁵.

Lucas de Heere had zijn sporen bij Viglius al wel verdiend door o.a. te maken „het Salomons Oordeel” en de schildering van de oude abdij van St. Bavo in vogelvlucht, een gedeeltelijke reproductie, op veel groter schaal van een oud stadsplan; de som van 60 gulden is hem voor dit laatste betaald door Cornelis Breydel in een rekening, gedateerd op 5 januari 1564⁶. Daar in een van de bovengenoemde resoluties⁷ aan Breydel wordt voorgehouden „de payer a Lucas Munsheeren pour la peinture de la seigneurie de S. Bavon la somme de...” en wel gedateerd op 5 oktober 1564, ligt het voor de hand, dat in de rekening d.d. 1-1-1564 de oude stijl is gebruikt, dus 11-1-1565 nieuwe stijl. Als zo vaak is pas op grond van controle-materiaal vast te stellen, volgens welke jaerstijl men dateerde; consequentie is hierbij soms zoek.

De goede verstandhouding tussen Viglius en deze kunstenaarsfamilie moest hier worden onderstreept, daar dit kan helpen bij het lezen van Viglius' krabbelig geschreven huishoudelijke aantekeningen⁸: na oplossing van de afkortingstekens staat er onder augustus 1563 te lezen: „pro domino Cornelio pro magistro Joanne Mijnsheeren”: er is uitgegeven voor Cornelis Breydel ten behoeve van Jan Mijnsheeren de som van fl. 100.--. Dat is duidelijk, maar, wanneer er geschreven staat voor juli 1564 „Cor-

(4) Zie Bijlage I, B 4831, d.d. 20.7.1566.

(5) B 4813, d.d. 15.8.1566. Voor kunsthistorici is misschien van belang de samenhang waarin de vrouw van Jan Mijnsheeren, Anna Smijters, zelf schilderes, wordt genoemd: Jan van Groelst, een der huisbewaarders van de proostdij is in juni 1566 overleden, de inventaris moet nu gecontroleerd. Breydel schrijft: „Les tuteurs des enfans de feu mre. Jehan van Groelst ne veuillent aucune chose pretendre contre la peinture du couronnement de l'empereur et sen estoient avant le parlement de Leysken deportez, ayans oy les raisons que je leur disoye avecq la femme de mre. Jean Mijnsheeren”.

(6) Ph. Kervyn de Volkaersbeke, Les églises de Gand, Gent, 1857, t. I, p. 167.

(7) B 4831, d.d. 5.10.1564, nr. 36.

(8) K 8867.

nelio pictori", dan zou men zonder de bovenstaande sleutel lezen : „aan de schilder Cornelius" en een schilder van die naam zoeken ; ook hier is het verantwoord de korte betaalpost te verstaan als : aan Cornelius Breydel gegeven — 10 gulden en 5 stuivers — ten behoeve van de schilder, in casu Jan Mijsheeren.

De posten over 1566 verleiden ons nog een stapje verder te gaan : zeven maal wordt daar geld uitgekeerd „pictori", aan de schilder, soms volledig, soms als „pict" of „picto" afgekort. Indachtig de verscheidene karweitjes die Jan Mijsheeren voor Viglius opknapte in dat stormjaar, is de conclusie niet onwaarschijnlijk, dat Viglius met „de schilder" Jan Mijsheeren bedoelde ; een stellige bewering is wel te boud zonder steun van elders ; deze is te vinden in Viglius' consequent omschrijven van een andere schilder die hij betaalde : „pictori Antverpiensi" of „pro pictore Antverpiensi", die ook genoemd wordt „pictori Francisco Antverpiensi" : deze drie laatste omschrijvingen duiden wel aan Frans Pourbus, die toen — 1569 en 1570 — voor Viglius werkte. Posten⁹ als „Chr. pictori", „Christiano pictori" op zichzelf laten de mogelijkheid open, dat er geld „aan Christiaan voor de schilder" is uitbetaald ; echter de acht gulden „Christiano pictori pro patre"¹⁰ doen toch kiezen voor een „schilder Christiaan" ; maar dat „pro patre" leent zich alleen maar voor de brutale vertaling „ten behoeve van een schilderij van vader", omdat een andere post spreekt van : „pro pictura patris"¹¹.

Aan deze laatste woorden is nog toegevoegd „et Geor Sch". Men moet wel durf hebben om dankzij de wetenschap, dat Viglius een groot bewonderaar van de noordelijke stadhouders Georg Schenck van Toutenburg (gest. 1540) was, deze afkorting op te lossen als : „pro pictura Georgii Schenck". Enige steun is te vinden in de uitgaven van diezelfde maand januari 1567, waarin geld wordt betaald voor een schilderij van Viglius' broer Rintze en van z'n huishoudster Styna en in maart 1567 zes gulden „pro pictura mea".

Ten aanzien van Georg Schenck mogen we daarom wat beslister spreken, daar er eind april 1567 nogmaals betaald is voor „G. Schenck, pictura Mansfeld". Mansfeld was in de apriildagen voor Viglius één der helden die een einde had gemaakt aan de uitingen van oproer ; hij trok Antwerpen binnen, nadat de Prins van Oranje had afscheid genomen voor zijn vertrek naar Duitsland. Uit de rekeningen blijkt dus, dat voor de portretten van verschillende personen tweemaal betaald is : Viglius' vader, zijn broers Gerbrand en Rintze, de keizer, de koning, Schenck, voor „dominus Bernardus" ; in wie we misschien Viglius' oom Bernard Bucho mogen herkennen ; door hem zo vereerd, omdat deze hem de kans tot studie had gegeven ; dezen allen zijn in 1567 geschilderd ; in november 1563 is er betaald voor twee schilderijen en „pro tabula Cardinalis", dwz. Granvelle¹² : in 1564 apart „pro pictura mitre".

In 1567 is de schilder Christiaan bezig, misschien Christiaan van den

(9) K 8867, dec. 1567 ; oct. 1568 ; jan. 1569.

(10) Ib., juni 1568.

(11) Ib., jan. 1567.

(12) Ib., nov. 1563 ; zie hierna noot 18.

Perre, van wie mogelijk ook door Granvelle¹³ is gebruik gemaakt ; eind 1569 beginnen de betalingen aan Frans Pourbus.

Om al die losse gegevens in samenhang te brengen is het nodig Viglius' aandacht gericht te zien op zijn grafkapel ; al in de resoluties van 5 oktober 1564 noteert¹⁴ Breydel : „Monsr. desire que la premiere chapelle in ingressu superiori du costel droict du choeur soit reservee pour luy". Hierbij is de kanttekening gemaakt : „de parler a m^r. Jehan Mijnsheeren comment il pourroit racoustrer la chapelle". Hieruit blijkt, dat de plaats van de grafkapel aan de zuidkant moet liggen, zoals nu ook het geval is. Bovendien blijkt de veronderstelling¹⁵ van Elisabeth Dhanens juist, die reeds in Jan Mijnsheeren de uitvoerder van zijn graf had aangewezen. Nog in maart 1570 is hij er mee bezig tot tevredenheid van Breydel, want deze kan aan zijn meester berichten : M. Jehan Mynsheeren fait son debvoir pour achever l'ouvrage de votre cappelle"¹⁶.

Een belangrijke plaats in Viglius' grafkapel neemt het beroemde drieliuk „De doop van Johannes" in ; een mededeling uit het begin der 17e eeuw weet, dat op het middenpaneel afgebeeld waren lieden van het hof, maar ook „aultres familiers et aussi parents du dit président Viglius"¹⁷. Al deze figuren zijn gegroepeerd rond de jonge Jezus ; want deze was ontsnapt aan de aandacht van zijn ouders, die hem tenslotte terugvonden in de tempel, „temidden der leraren, terwijl hij hen hoorde en hun vragen stelde" (Lucas. II, 40-50).

De personen van het hof kunnen ten dele gemakkelijk worden herkend : Karel V, Filips II, de onmiskenbare Alva ; uit Viglius' omgeving, Jansenius, bisschop van Gent, Everard Baak, prior van St. Pieter te Gent ; in de zo opvallende figuur op de zetel herkent¹⁸, m.i. niet ten onrechte, Elisabeth Dhanens, Nicolaas Granvelle, in wiens „familie" Viglius werd opgenomen.

Maar Viglius stichtte ook een „dynastie", aan wier leden hij bij overheid en kerk ambten verschafte. Op het middenpaneel is Viglius afgebeeld, breeduit zittend vóór Karel V en Filips II ; in het algemeen temidden van eensdeels groten aan wie hij trouw gezworen heeft en anderdeels van hen wier trouw hij verwacht.

(13) M. van Durme, Antoon Perrenot, bisschop van Atrecht, kardinaal de Granvelle, eerste aartsbisschop van Mechelen (Besançon 1517 - Madrid 1586), Brussel, 1953, p. 247.

(14) B 4831, nr. 29.

(15) Elisabeth Dhanens, Inventaris van het Kunstpatrimonium van Oost-Vlaanderen V, Gent, Sint-Baafs kathedraal, Gent, 1965, p. 116 : „... vermoedelijk door Jan de Heere". Aparte aandacht gaf mev. Dhanens aan „Het portret van Viglius Aytta of de chronologische waarde van de ikonografie" in Bulletin Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, 1964, 13, p. 197-204.

(16) B 4813.

(17) Simone Bergmans, Le triptyque de Viglius Aytta de François Pourbus, Revue belge d'archéologie et d'histoire de l'art, 1939, IX, p. 209-233. Id., La peinture ancienne. Ses Mystères, ses secrets, Bruxelles, 1952, p. 37-53.

(18) Als noot 15, p. 193. Op het zijpaneel, de besnijdenis, zegt zij van de handelende hogepriester : „mogelijk te identificeren als kardinaal Granvelle". Deze opvatting wordt bij aanvaarding van de hierboven gegeven gang van zaken versterkt door geld, uitgegeven nov. 1563 „pro tabula Cardinalis".

Het is mogelijk om in de afzonderlijke portretten voorstudies te zien die Frans Pourbus in zijn conceptie heeft verwerkt ; stuk voor stuk zijn de afgebeelde figuren individuele persoonlijkheden. Frans Pourbus kon al deze mensen niet in een korte tijd naar het leven uitbeelden. Viglius kon hen wel de één wat eerder, de ander wat later al vast op voorhand laten schilderen. Hij wilde zijn toch wel boerse familieleden zeker voordelig laten uitkomen : zijn broer Gerbrand krijgt in de maand van schilderen (jan. 1567) fl. 150 gulden, bij broer Rinse staat er uitdrukkelijk bij „pro vestibus Rinsij” (aug. 1567) : hij wordt in de kleren gestoken ; ook aan de zijdekoopman — „mercator sericus” — is men nog al wat geld verschuldigd in deze tijd van schilderswerkzaamheid.

De personen op het middenpaneel zijn zo indringend uitgebeeld, dat Simone Bergmans zelfs in één der drie figuren op de voorgrond door vergelijking Jan van Hembyze (1517-1584) heeft herkend. Deze Hembyze is de radicale Calvinist, die tot zeer extreme, anti-katholieke maatregelen aanspoorde te Gent in de tweede helft van de jaren 1570. Door de gedachte aan deze aarts-ketter geleid, zag Simone Bergmans op het schilderij naast Hembyze niet alleen Calvijn afgebeeld — de toch waarlijk kenmerkende kop van Calvijn laat zich niet aanwijzen —, maar zij ontwikkelde ook het idee dat het middenpaneel in twee delen te onderscheiden zou zijn : links en rechts van Jezus, en dat betekende dan : de goed- en de verkeerd-gelovigen ¹⁹.

De figuur van Hembyze als ketter laat zich niet uit die latere tijd projecteren naar de vroegere van omstreeks 1570. Ook hier past Hembyze in de opzet van Viglius zijn „vertrouwdens” rond zich op het schilderij te verzamelen. Hembyze is nl. schout, „concierge” van het kasteel te Loochristi. We ontmoeten hem in de correspondentie tussen Breydel en Viglius in de rol van een onwillige schout, met wie Viglius en Breydel op gespannen voet staan ; maar de ruzie is niet zo hevig, dat Viglius niet zou voelen voor een redelijke schikking ²⁰. Eind januari 1572 vertrekt Hembyze uit Loochristi ²¹ ; pas eind 1572 wil Hessels, Viglius' neef, de rekening van „Embize jadis Escoutette de Loo” nader controleren en hem harder aanpakken ; Viglius wenst geen „crierye”, de „remonstrance” mag niet „trop rude” zijn ²². Dit alles, en het is nog niet zo hoog lopend, doet zich voor, nadat het middenpaneel klaar is.

Het thema van geen deel ²³ van het drieluik is strijdlustig of controversieel. De vele boeken — Viglius is koninklijk bibliothecaris —, de geleerde gesprekken verwijzen naar de Erasmiaanse reserve : geleerdheid is

(19) Als noot 17.

(20) Zie bijlage II, B 4814, d.d. 12.1.1572.

(21) B 4813, d.d. 3.2.1571 (O.S.) : „Ayant receu linventaire de Loo avecq les dernieres de V. Rev. je suys alle a Loo avecq la niepce se V. Rev. madame Hessele, et monsr. Bygaerden le dernier du moys passé, et ayant receu les meubles de les-couteste et de sa femme, ils sont le mesme jour partys de la maison de V. Rev...”.

(22) B 4814, d.d. 4.12.1572 : „... Jay dict que je len laisseroye faire, mais je ne vouldroye que lon me suscitast grande crierye ; par ou y pourrez prendre consideration que la remonstrance ne soit trop rude”. Bepaalde woorden onderstreept.

(23) Ook Frans Pourbus heeft zich zelf en mensen van zijn kring, niet allen onbesproken katholieken, verwerkt. Zie Elizabeth Dhanens, o.c., p. 193.

veel, de kennis van Christus is alles. Het verhaal van de jonge Christus te midden der schriftgeleerden — thema van het doek — vindt zijn hoogtepunten in de mededeling: „Allen nu, die hem hoorden, waren verbaasd over zijn verstand en zijn antwoorden”.

De bovengeschetste gang van zaken past ook volkomen bij Viglius' methode van plannen maken op lange termijn, zelf gekend worden in wat er gebeurt, precies afwegen, hoe hij het wil hebben. Deze systematische werkwijze vertoont zich ook bij het herstel van en de uitwerking der opschriften bij de Andreas-panelen; daarop wordt de geschiedenis van de apostel Andreas, patroon van het Gulden Vlies, afgebeeld. Als kanselier van die Orde (1562) zal Viglius zich wel verplicht hebben gevoeld zijn aandacht eraan te wijden.

Hij had echter nog een reden en een zeer persoonlijke: op de bijeenkomst van de Orde in 1565 had hij een uiterst onplezierige ervaring gehad. Op die vergadering had hij een grote rede temidden der leden gehouden, aan wie hij de noodzaak tot eendracht op het hart bond; gewaarschuwd had hij tegen het afglijden naar ketterij door te lichtvaardig godsdienstige gebruiken los te laten; de heilige Andreas had hij toen aangehaald om aan te tonen, dat reeds in de tijd der apostelen het misoffer gebracht werd. Maar niet ieder had hij overtuigd: de wapenheraut van de Orde had na afloop gehoord: „Viglius had een droom uit de legende van St. Andreas geciteerd”; de markies van Bergen had verontrust gevraagd, waar hij het gelezen had²⁴.

Bij het kiezen der bijschriften is Viglius inderdaad niet over ijs van één nacht gegaan: Breydel stuurt hem „ung escrit ... dresse a ma requeste de l'histoire de monsieur St. Andreas pour choisir par votre Reverence les anciens tableaux”²⁵. Ontwerpen worden gemaakt, de „patrons” aan Viglius gezonden, want Breydel belooft na het besluit tot „redressement des tableaux de lordre” alles in beweging te zetten „si tost que votre Reverence aura envoyé les patrons des nouveaux tableaux”. Maar Viglius aarzelt nog, hij wil beter beslagen ten ijs, want zo is zijn reactie: „Quant aux patrons des nouveaulx tableaux de l'ordre je les enverray au plus tost que pourray mais je desire de les communiquer preallablement a quelques seigneurs dud. ordre”²⁶.

Een der bijschriften bij een paneel legt m.i. ook onweerlegbaar getuigenis af van Viglius' wikken en wegen en de hierboven beschreven voorgeschiedenis. Het is, waar Andreas de mis celebreert, voor het altaar knielt en de hostie heft; de handeling wordt aldus beschreven in de tekst:

(Andr) eas quotidie, *ut certa eius historia refert*

(Pane)m immaculatum offert in altari, populoque

(24) Ponti Heuteri... Rerum Austriaco-Belgicarum Tomus Secundus, opgenomen in Opera Omnia, Lovanii, 1651, p. 395-397.

(25) B 4813, d.d. 16-3-1570. Breydel deelt tevens iets mee over een mogelijke rangschikking: „Il y a au coustel droit place pour huyt articles et au coustel gauche neuf, de sorte quil me semble que lon pourroit mettre a chascun coustel huyt articles et aux ix^e de lung coustel la memoire de la celebration de l'ordre et de la restitution des tableaux; la chaire de mons. Rev. ce tient la ix^e place au coustel droit”.

(26) B 4818, d.d. 11-4-1570.

(exh)ibuit, luculentum testimonium continuatae
(ecc)lesiae iam inde ab apostolorum temporibus²⁷.

Viglius legt hier duidelijk een getuigenis af : er is geen sprake van zo maar een legende, van mondelinge overlevering ; hij heeft zich vergewist en de bezoekers van de St. Baafs kunnen het zien en lezen : het verhaal over het opdragen van de mis door Andreas is „certa historia” ; laat de ketters maar kletsen.

Er is nog een aanwijzing, hoe zwaar de kwestie van het avondmaal bij Viglius woog ; dit is waarschijnlijk ook door een schilderij uitgedrukt, want de titel staat opgenomen in een opsomming²⁸ van andere op zijn initiatief ontworpen kunstwerken ; het heet : „Cena domini ubi monetur de traditione” — de maaltijd des heren waar vermaand wordt inzake de traditie. Het verwijst naar de eerste brief van Paulus aan de Corinthiërs, waar vorm en inhoud van het avondmaal worden uiteengezet en waar Paulus juist op het traditionele van de handeling wijst : „Want zelf heb ik bij overlevering van de Heer ontvangen, wat ik u weder overgegeven heb...”.

Zoals Viglius wilde, dat aan de kerkbezoekers een stukje kerkgeschiedenis aanschouwelijk voor ogen werd gesteld om hen te doordringen van de juiste leer, zo werd de trouw aan de landsheren verlevendigd én door de geschiedenis van de apostel Andreas én door de wapenborden der vliesridders. Ook deze laatste immers kregen zijn zorg en geld : hij gaf : „totten reparatien vanden ouden thoysoene inden hoogen choor der voors. kercke, boven de betalinge van sconincx wegen gedaen” 35 gulden en 9 stuivers²⁹; elders worden ze genoemd „armoires de l'ordre de la thoison d'or tenu a Gand anno 1445 et remis anno 1572”³⁰.

Wat het werk aan de Andreas-panelen betreft zijn de makers moeilijk te onderscheiden : Viglius is er mee tevreden, als Frans Pourbus er twee of drie zal schilderen³¹. Voor de overigen krijgt men de indruk, dat Jan Mijsheeren de schilder is, want in het verband van de patronen, de blauwdrukken, merkt Breydel op³² : „M. Jan Mijsheeren a esté tres aise de lhonneur que votre Reverence luy a faict demonstrier, et m'a requis bien affectueusement d'en remercyer votre Reverence”. Zowel wapenschilden als Andreasborden zijn bewaard en hangen respectievelijk in de zuidelijke en noordelijke transeptarm van de St. Bavo. Elisabeth Dhanens geeft een duidelijke illustratieve beschrijving in haar prachtig boek.

Ook aan de bouw van de kerk zelf spendeerde Viglius geld ; dat was zeker wel nodig, daar in 1559 ter gelegenheid van de kapittelvergadering van het Guldenvlies in de St. Baafs de bouw in nieuwe constructie nog lang niet klaar was : in geval van regen zouden de wandtapijten bedor-

(27) E. Dhanens, o.c., p. 195 ; cursivering en aanvulling van 2e en 3e regel, benevens „continuatae” en „ecclesiae” i.pl.v. „continuati” en „ecclesia” van de schrijver ; de laatste verandering is overwogen, daar „ae” wel in elkaar kan worden weergegeven.

(28) Bijlage III.

(29) A.R.A.B., Recueil... no. 419, fo. 193 v.

(30) Ib., fo. 46 v.

(31) Bijlage IV, ten dele reeds door mevrouw Simone Bergmans o.c. gepubliceerd.

(32) B 4813, d.d. 9-4-1570.

ven worden³³. Een bijlage³⁴ moge hier volstaan om de indruk te geven van zijn uitgaven en gerichtheid. De jaren 1568 tot en met 1572 vertonen, voorzover daar blijkt, de grootste activiteit. Op zich zelf zeggen de genoemde bedragen weinig, daar er nu eens uit de particuliere beurs wordt betaald en dan weer door Breydel geld wordt verschaft. Wel krijgt men de indruk, dat er een zekere volgorde of een bepaalde nadrukverschuiving zit in de uitgaven: Dendermonde heeft aanvankelijk wat voorrang bij het vrijmaken van „renten” en verfraaiing³⁵, daarna komen de eisen die het college in Leuven stelt; later volgen landaankopen in Huynhove, Perck en Ruysbroeck³⁶.

Ettelijke „gaten”³⁷ in de St. Baafs worden er gevuld en daarmee tevens in de beschrijving van de voltooiing der kerk: er is dus niet alleen in grote haast aan de koorafsluitsels gewerkt ter versiering van de kerk in 1559, toen de heren van het Guldenvlies moesten worden ontvangen, ook naderhand. Dat kan nog beter de invloed die van de bouw is uitgegaan, verklaren³⁸. Behalve van een westportaal, in opdracht van Viglius gemaakt ter vervanging van het tijdens de beeldenstorm vernielde, is sprake van een „patron du portal... du coustel de zuudt”, ontworpen door Jan Mijsheeren. Breydels brief hierover en Viglius' weerwoord tonen ons zijn bemoeienis niet alleen met de kosten, maar ook met wat esthetisch verantwoord is; hij neemt alles grondig door met de ontwerper, laat zich niets wijs maken door de kapittelheren³⁹.

Al zijn de glasramen van het kapittelhuis verdwenen, bij één herkennen we toch de bedoeling van het uitgebeelde; hier zullen Vlaamse heiligen en levende personen worden⁴⁰ gebrandschilderd en we zien hoe de uit te beelden personen elkaar als het ware verdringen, opdat er toch niet tekort wordt gedaan aan de belangrijkheid van hun positie of leeftijd. Het is overigens meer pittoresk dan belangwekkend. Wel opmerkenswaard is, dat Viglius voor deze vorm van kunst interesse had. Hij heeft onder zijn papieren⁴¹ bewaard „Vitri Goudani delinatio”; hij wist dus dat er in Gouda op het gebied van gebrandschilderde ramen wat bijzonders gaande was. Overigens moet opgemerkt, dat het niet altijd zeker is, dat het gaat over gebrandschilderde ramen: ook gewone vensters waren nog wel zo bijzonder, dat ze als geschenk werden aangeboden. Zo betaalt⁴² Viglius' hofmeester Allart le Bouchier aan de „voirrier” Larin Louvraerts

(33) Kervyn de Volkaersbeke, o.c., p. 313.

(34) Bijlage V.

(35) K 8867, sept. 1563: „pro tapeto in Tenramundo”; „pictori in Tenramundo”.

(36) A.R.A.B., Recueil, 419, fo. 180 r.

(37) F. De Smedt, De kathedraal te Gent. Archeologische studie, Brussel, 1962, p. 27-31.

(38) Bijlage V en J. Steppe, Het koordoksaal in de Nederlanden, Brussel, 1952, p. 293-243.

(39) B 4813, d.d. 3-11-1570; voor Viglius' weerwoord zie Bijlage VI.

(40) B 4814, d.d. 27-11-1571: „... m'estant advis neantmoins que st. Lievin devoit proceder st. Landoalduin...”. Dit slaat op de twee christendompredikers in Vlaanderen, tot wie ook de leerlingen in het College te Leuven zich moesten richten: „Sancte Landoalde ora pro nobis” en „Sancte Lebuine ora pro nobis”.

(41) Als noot 29, fo. 150 v.

(42) K 8867, één der weinige specificaties op de huishoudelijke uitgaven.

88 gulden voor glazen „de la nouvel chambre et de la chambre en desus d'icelle” in het nieuwe college te Leuven; aan dezelfde even later, maar ook in het jaar 1570, 139 gulden en 10 stuivers voor het oratorium aldaar. Breydel moet informeren⁴³ naar de kosten der „verrieres en leglise de Stielichstierst”, waar Viglius er één schenkt.

Zuinig mag Viglius zijn — hem is zelfs schramerigheid verweten — maar royaal is hij geweest in de verzorging van de onder zijn beheer staande gebouwen. Tweederangfiguren heeft hij ook niet gebruikt om de schijn van maecenas op te houden. Wel is het moeilijk nauwkeurig te onderscheiden, wie hij in dienst heeft; de aantekeningen zijn soms te rudimentair. Te vaak wordt er te veel van de verbeeldingskracht geëist. Om hiervan nog een voorbeeld te geven kiezen we de volgende rekenplichtige verantwoording: le xxe (sc. april 1571) donné a Frans Hor. le paintre que Breydel doibt rendre... fl. 89,—”. Een kriebeltje achter de 'r' van „Hor” kan op een afkorting duiden⁴⁴. Leidt deze naar Frans Horenbault, die als „kaertmaker en schilder”⁴⁵ genoemd wordt op een buitengewoon fraaie kaart (1576), voor Viglius gemaakt en nog aanwezig in het Rijksarchief te Gent? Steun is te vinden in de wetenschap, dat Viglius het goed meende met Frans Horenbault: een zoon mocht samen met een zoon van secretaris Cornelis Breydel in Viglius' internaat te Leuven⁴⁶ het onderwijs volgen, dwz. op Viglius' kosten.

Ook te weinig verbeeldingskracht kan parten spelen: b.v. aan kosten voor een put bij Viglius' college in Leuven worden in 1570 — „pro puteo” — ruim 470 gulden uitgegeven; in 1571 nogmaals „pour la puy” een 175 gulden⁴⁷. „Wat een dure put” kan de reactie zijn; men kan ook de geschiedenis van Leuven⁴⁸ door Edward van Even opslaan en daar lezen bij de beschrijving der omgeving van het internaat: een prachtige tuin en in het midden van de hof een fontein. Dat roept een beter beeld op om te begrijpen waarvoor zo hoge kosten gemaakt zijn.

Zelfs gaat men zich afvragen: zou Viglius bij het ontwerpen van die tuin- en fonteinpartij ook gebruik hebben gemaakt van een ontwerper, b.v. van de ideeën van de zo bekende Hans Vredeman de Vries (1527-1606), wiens vader was voortgekomen uit de omgeving van George Schenck van Toutenburg? We merkten al, dat Viglius zijn Friese herkomst niet verborg, eerder koesterde. Hij betaalt⁴⁹ „pro Bonifacio” 11 gulden en 18 stuivers; zijn huishoudelijke hulp Lysken stuurt hij er op

(43) B 4831, d.d. 5-10-1564, nr. 42: „De sinformer combien ont couste les verrieres en leglises de Stielichstiert, et de payer a ladvenant celle que Monsr. donne”.

(44) K 8867.

(45) Vriendelijke mededeling van Dr. J. Buntinx, Rijksarchivaris te Gent; mevr. Dhanens was zo vriendelijk mij haar veronderstelling voor te leggen.

(46) A.R.A., Brussel, Ms. 3003, Fonds Universiteit Leuven: „Sextus (sc. der Vlaamse studenten) Joannes Horenbaut Gandensis; promotus 1576 qui eodem anno promotionis 25 februarii discessit quia sacris initiari cum tempore noluit. Hic Gandavi 1590 incolumis et uxoratus erat”. Breydels zoon Cornelis wordt daar als vierde alumnus uit Vlaanderen genoemd.

(47) K 8867.

(48) E. van Even, Louvain monumental, Louvain, 1860. K 8867, mei 1569 fl. 750,— uitgegeven „pro culina, restauratione, famulo, pro lignis et horto”.

(49) K 8867, febr. 1564.

uit om „voer die capelle van Loven een altaer cleet met twee gordijnen ende een gesneden beeld van Ste. Bonifacius” te kopen⁵⁰ (1573); hij schaft aan⁵¹ „achtien stucken schilderien die Jacques de Vriese ghemaeckt heeft ende cleyne ende groote te samen” 43 gulden 5 stuivers (1573). In zijn college worden twaalf jongens toegelaten, „van welcke twelf studenten zess zullen wesen choralen vander voors. kercke van Ste Baefs”; ten behoeve van twee arme afgegaen choralen — wel baard in de keel —, die wegens plaatsgebrek nog niet kunnen worden toegelaten, wordt een som van fl. 1600.— gereserveerd⁵². In het literaire humanist, hield Viglius blijkens het doksaal en het middenpaneel van z'n triptiek van renaissancistische-perspectivische werking, één der sterke punten van Vredeman de Vries.

Mag de sprong naar deze persoon wat te boud lijken, die naar Viglius' zorg voor landschappelijk schoon is het niet. Trouwens, hij trad hiermee in de voetsporen van zijn voorganger Lucas Munich; met dit verschil evenwel, dat Viglius zijn „tuin-architectonische” werken bewuster en voorzichtiger past in het algemene kader van de proostdij. Hij neemt duidelijk afstand van de z.i. zeker wel wat te luxueuse economische politiek van abt Munich: afkeurend uit hij zich over verkoop van eigendommen met het doel „la maison de Bruges” te kopen, „une maison de plaisance en une telle ville”⁵³; nog een jaar later is er sprake⁵⁴ van „la vendition des maisons et heritages a Bruges...”. Voor de bouw van het nieuwe kappittelhuis heeft hij fl. 100,— toegestaan, en hij wil nog wel eens zoveel geven, maar niet eerder dan dat alles klaar en in orde is, „a fin que ne m'advienne ce que advint a feu Monseigneur en ledifice de leglise de Bouchout lequel se fait si longuement que duroit largent que led. feu Seigneur avoit contribué, et apres la laisserent imparfaicte sans plus riens faire”⁵⁵. De teugels zullen hem niet ontsnappen.

Is Viglius niet naar de andere kant doorgeschoten? Want na zijn dood heeft men een proces aangespannen tegen zijn methode van geldwerving: één der hoofdaantijgingen was juist, dat hij „heeft gedaen vercoopen vele opgaende boomen in de proostye, opgaende bosschen”⁵⁶. Al bij zijn leven was Viglius in een kwaad gerucht gekomen door „vercoopinghe van bosschen ende dierghelijcke, ghelijc hij alsnu den bosch te Loo gheheel dede vellen ende vercoopen, als oft hem emmermeer schats ghenouch

(50) Ib., mei 1573.

(51) Ib., maart 1573.

(52) A.R.A.B., Recueil 419, fo. 192 v.

(53) B 4814, d.d. 23-10-1565: Er is teleurstelling over een proces waarvan men meer verwacht had na zoveel kosten en moeiten. „Et selon que j'entends ils fondent la justification de la sentence soubz couleur des enquestes secrestes par lesquelles l'on dit estre constraint par necessite qu'il a heu et la reste des devoirs que employez a l'achapt de la maison de Bruges, des livres et aultres biens que samble estre chose a laquelle toutesfois ne cherit regard et mesmes il ne falloit vendre tant de maisons censés, dismes et aultres biens pour refaire une cense ou deux bruslees et bastir une maison de plaisance en une telle ville, mais nous aurons le tamps pour consulter notre affaire...”

(54) B 4813, d.d. 24-5-1566.

(55) B 4814, d.d. 3-10-1570.

(56) Kervyn de Volkaersbeke, o.c., p. 252.

1. Middenpaneel van drieluk „Baptismus Joannis”, Gent, St.-Baafskathedraal (A.C.L. Brussel), van Frans Pourbus (1545-1581).

2. Apostel Andreas celebreert de mis, Gent, St.-Baafskathedraal (A.C.L. Brussel), vierde tafereel uit reeks van veertien panelen.

en ware..."⁵⁷. Weliswaar heeft Breydel zijn overleden meester hardnekkig verdedigd, maar Breydel en Viglius waren goede maatjes geworden. We zien dat duidelijk uit de verandering in de titulatuur, door Viglius gebruikt: „Monsieur le secretaire" wordt „Breydel" en wat later is het „mon compère" en zo blijft het, met de verschuldigde afstand tussen heer en dienaar overigens in acht genomen.

Het weerwoord op de beschuldigingen was natuurlijk een opsomming van zovele scheppingen waarvoor Viglius geld had uitgegeven, maar ook: „plantagien van eekelen om jonghe heesters af te queecken ende oock van plantinghen van diversche boomen op heerweghen ende drevén..."⁵⁸. In de hitte van processen wordt echter al teveel op het vuur gezet wat niet verteerbaar is. Hoe staat het met de bronnen?

Er is gekapt, er wordt verkocht, er is zelfs sprake van vrij geregelde houtverkoop; in Loochristi en Papingloo worden „quartiers", bosvakken aangewezen, waar de bomen tegen de grond moeten⁵⁹. Breydel en Viglius zijn zelfs scherpe handelaars: willen kooplui uit Brussel nog een 25 tot 30 bomen kopen, dan adviseert Breydel dit toe te staan, immers de reeds gekochte bomen waren voor hen al een miskoop, voor twee derde deel brandhout, bovendien mijnheer hoeft niet bang te zijn, dat hij hun die bomen zal laten tegen een geringere prijs dan de vorige, „ains encores plus haut"⁶⁰. Er wordt geschreven (1570) over fl. 1200,— plus de rest, te betalen in gelden van de verkochte bomen! Dat gaat in het groot⁶¹.

Nergens is er echter roofofbouw: uit Viglius' antwoord op Breydels verzoek blijken de zorg en zorgvuldigheid: goed, sta hun die 25 of 30 bomen toe, op voorwaarde dat ze niet van de mooisten zijn en „que les peust prendre en quelque part sans faire grand desgast dont pourrez adviser et m'en advertir"⁶².

Zeker, er wordt in cultuur gebracht⁶³ en in onze tijd heeft men liever bos dan weide. Toch is er in het algemeen sprake van een welberaden keuze der bomen die weg kunnen: Breydel gaat met zijn helpers langs de bomen, „qui perissent", zij geven een merk, of, zo bericht Breydel een ander maal: „j'ay quant et quant regarde et marque... plusieurs arbres vieulx périssables et a demy se seiches decha et dela croissans et les ay quelquess jours apres venduz, sans aulcunement endommager le boys"; hij heeft er op gelet dat het om bomen ging, die toch dood zouden gaan „et empechoyent les jeunes arbres a monter et croistre"⁶⁴.

Breydel krijgt de aanwijzing de grond te bewerken om de eikels te planten waar Viglius aanwees; ook worden er bomen gekocht om de verdorpe

(57) M. van Vaernewijck, o.c., dl. 2, p. 303.

(58) Kervyn de Volkaersbeke, o.c., p. 252.

(59) B 4813, d.d. 19-4-1568; B 4814, d.d. 9-10-1565.

(60) B 4813, d.d. 19-4-1568 en B 4814, d.d. 24-4-1568.

(61) B 4813, d.d. 15-10-1570; er is dan misverstand over wat Viglius heeft toegezegd; toch is er ingekocht en een kanunnik was reeds vorige week in Brabant „pour pierres blanches".

(62) Als noot 60.

(63) B 4814, d.d. 28-3-1573: „... ay voluntiers entendu... que les terres à Loo ou sont esté couper les arbres seront encores ceste année reduictes a culture".

(64) B 4813, d.d. 25-3-1573.

te vervangen, maar dan liefst in november „a fin que nous gagnons temps”⁶⁵, of, zo is de opdracht, „te maken de putken om planten inde de dreve van Papinglo, ende te graven zulcx alst noode werde. Ende alsdan tplantsoen te beschickken ofte nopen om ten toecommenden saysoene te planten”⁶⁶. Ook elders kan men helpen, want aan de prior der Kartuijzers worden jonge eiken ten geschenke gegeven. In de „vagues rues de St. Bavon” zijn bomen geplant⁶⁷.

Wij zullen hier geen opsomming geven, hoezeer de gekapte bomen benut worden voor herstel van bruggen, voor de kerken, voor werken die nieuw opgezet worden. Het is wel zeker, dat Breydel weet, dat speciaal de bosverzorging de aandacht van zijn meester heeft. Na een verslag van stormschade in de bossen of het hout in Dendermonde, Loochristi, Everghem, van herstel en vervanging besluit hij „esperant que votre Reverence en recevra quelque jour plaisir voyant le jardin en si bon vivre comme les aultres de par decha”⁶⁸. Het lijkt op bomen-cultuur die neigt naar bomen-cultus. Zou deze zorg voor de schoonheid van het landschap binnen de heerlijkheid van St. Baafs zich nog weerspiegelen in de illustraties bij Sanderus (1586-1664)?⁶⁹

(65) B 4814, d.d. 14-10-1572.

(66) B 4831, d.d. maart 1566 (1567?), nr. 5.

(67) B 4831, d.d. 5-10-1564, nr. 41 en 37.

(68) B 4813, d.d. 22-3-1574 (1575?).

(69) A. Sanderus, *Flandria Illustrata*, Cologne, 1641, waar kastelen te Loo Christi, Everghem en het huis te Moerbeke zijn afgebeeld met hun omgeving.

BIJLAGE I ¹

Gheresolveert by mynen Eer. heere 20e July 1566.

1. Te Loo Christi te doen repareren de brugghe ande eerste poorte ende achter de capelle den steegher ; het water commende af te nemen ende de duere toe te metsen.
2. Den pachters van Loo die coorne sculdich zyn te maenen de leveringhe te doene.
3. Te spreken metten schaut up wat volck hy hem zoude betrauwen thuus te bewaeren ende wat hem daeromme behouven zoude.
4. Te weten oft noodelick waere gude vemsters vanden huuse beneden yseren staken te stellen, ende wat die costen zouden.
5. Alle stocken ende bussen te doen voorziene, ende te vraghen naer het tonneken salpeter ende sulpher, om cruyt te maeken.
6. Van Loo tot Everghem twee bassen ende eeneghe handtstocken secretelic te zenden met zulcx alsser toebehoort.
7. Metten bailliu ende schaut van Everghem te communiceren met wien thuus tEverghem best bewaert mochte wesen, ende wat daertoe noodelick es.
8. Te visiteren met mr. Jan Mynsheeren de secreten vanden huuse te Ghendt, om eenighe coffers met brieven te stellen, ende ooc myns E. heeren ornamenten ende vassel.
9. Diverssche coffers van witten hautte te doen maeken om de tytels inne te legghen, ende de zeghelen bewaerende in cottoen.
10. Alle de rekeninghen ende pampieren aen fylachen te steken oock om in coffers te bewaeren, ende te delibereren waermen die best zoude moghen salveren in diversis locis.

Viglius

BIJLAGE II ²

Viglius aan Breydel, Brussel, d.d. 12.1.1572.

Mon compere, L'escoutette de Loo a este icy vers moi, et m'a dict quil partira de ma saison ded.Loo a la chandeleuse prochaine selon le contenu des lettres que lay avoys escript. Je luy ay dict que contre ce temps jenvoyeray Lysken ou Cilart la pour recepvoir (selon linventoire) mes meubles, ou si l'ung ny l'aultre pour quelque empeschement que pourroit survenir n'y pouvoit aller, que je donneray charge a ma niepce Hessele et a vous, auquel cas pouvez employer monsr. le chanoine Sfolders, ou mre. Martin van Bygaerden. Il dict quil laissera lad. maison en tel estat quil la treuve, mais il se plainct que luy a este defendu de toucher aux grains que sont es grainges. Et je luy dict quil estoit raison quil laissat aussi lesd. grainges pour veues comme il les a treuve. Toutesfois je vouldroye

(1) B 4831.

(2) B 4814.

que les choses quant a ce passassent doucement sans user de l'extreme rigueur, et que lon en use avecq l'un tellement, quil naye aulcune occasion de dire que lon l'ayt recharcé trop pres, dont je vous ay bien voulu incontinent advertir, a fin que vous venant a parler luy puissiez parler a ceste conformite. Car je ne voudrois pour petite choser donner occasion de grand bruit. Aussi m'a il requis que (nonobstant quil parte de la maison) je luy voudroye laisser l'office descoutette. Ce que je ne luy ay bonnement peu ny voulu refuser, mais je luy ay dict que ce seroit a condition, quil feroit meillieur debvoir en lexercice dudt. estat quil n'avoit fait du passe quant il souloit peu souvent comparoir. Et daultre coustel quil entretiendroit bonne amitye et intelligence avecq les Bailly, premier Eschevin et mes aultres officiers. Adioustant que sil defailloit en lung ou en lautre, il me donneroit occasion d'y preveoir. Ce que je vous escripz amplement pour vous tenir advertir de ce qu'est icy passé entre moy et luy. Et que vous vous puissiez selon ce conduyre.

A tant mon compere dieu vous ayt en sa garde. De Bruxelles ce xije de janvier 1572

Votre entierement bon compère
Viglius de Zuichem.

BIJLAGE III *

Pictura quedam de eo quod D. Paulus docuit sumpto *argumento* de ignoto deo.

Imago Petri argento inopis et potentis virtute.

Perspectivae.

Cena *domini* ubi monetur de traditione / 150^r /

Salomonis iudicium

Christi resurrectio

Crucifixi effigies duae

Imago *Christi* de cruce demissi.

Baptismus Joannis.

Lotio pedum *Christi* per Mariam Magdalenam.

D. Virgo cum puero Jesu.

Quedam sculptura Coci inventa per Franciscum Florum.

Picturae quedam super lineo panno de decem preceptis

excuse per Hyeronimum Cocum.

Jan Valet grootmeestere vanden cruysheeren van St. Jans ordene binnen Malta belegert anno 1565.

Den marcgraff Joachim.

Matheus Cardinalis et archiepiscopus Salsburgensis.

Le Barbarossa

Le duc d'Alve / 150^v /

(3) A.R.A.B., Recueil... 419, fo. 149^v. Hier begint deel van algemene inventaris, gemarkeerd door ruimte, mogelijk door latere hand aangegeven met nummer, i.c. 16, volgende op het laatste nummer (15) van Viglius' kaartenverzameling; zie hiervoor *Imago Mundi*, 1948, V, p. 18-20. Bij fo. 150 v — „Eenen struyck...” — begint rubriek 17.

Eenen struyck corens met vyff zeer langhe pylen, gevonden
by den Bailliu van Audenburch anno 1566.
Ste Sebastiaens ghilde.
Eenen Oliphant.

BIJLAGE IV ⁴

Viglius aan Breydel, Brussel, d.d. 11-9-1571.

Mon compère, jay vue ce que m'escripvez par voz lettres du IXe de ce moys, touchant l'avancement qu'avez donne a mes ouvraiges. Et ores quil est tard pour faire entendre ma volunte touchant les chevaux de Loo et aultrement a l'escoutette, ne sera toutesfois que bien que luy *communiquez* mes lettres precedentes, afin quil scaiche mon intention pour ladvenir.

Quant au painctre Pourbus, jay veu ce que monsieur Hessele m'en escript et ferez bien daccorder avecq luy le mieulx que pourrez. Et si ne pouvez pour moins que donnant encores six cens florins oultre les deux cens quil a ja heu, et les couleurs et ouvrage de boys et aultrement que jay paye, au nom de dieu soit, mais donnant lesdicts six cens florins devrez faire de sorte avecq luy que lon ne me vienne plus riens demander a cause de ladicte table ⁵; ains que le tout soit payé. Aussi me semble il, que (si je luy donne encores lesdits six cens florins) il ne pourra moins, que de me laisser pour une memoire ung tableau de ma pourtraicture de sa main commil m'a tiré en ung boys apart, ce que luy pourrez mectre en avant.

Quant aux tableaulx de lordre il vad bien quil en paindra deux ou trois. Et comme lon ordonneroit icy es finances encores quelque somme pour lachevement desdicts tableaulx. Je desire que vous m'envoyez copie de lordonnance ou descharge ou aultre enseignement qu'avez heu pour recepvoir les deux cens florins quavez levé de Brakelman afin d'en faire depescher une de mesme forme, pour la nouvelle somme que lon ordonnera, ne scaichant le nouveaul recepveur general comment il le doit despescher.

Aussi desire je que vous faictes ung accord avecq *maistre* Jehan Mijnsheeren de ce quil debvra avoir pour louvraige de pierre quil a fait autour de madicte table dautel, et que madvertissiez de ce qu'en aurez fait.

Je ferai copie de la bulle de la nouvelle erection de la prevoste en mon eglise que demande monsieur le Reverendissime et le vous enverray de brief, laquelle je *communique* voluntiere audict *seigneur* Reverendissime et desireroye toutesfois quelle ne vienne en main de plusieurs. A tant mon compere, je prie au Createur quil vous doint bonne vie.

De Bruxelles ce xj^e de Septembre 1571.

Votre entierement bon Compere
Viglius de Zuichem
(eigenhandig)

(4) B 4814.

(5) In marge : Laccord a esté en ceste sorte fait par monsieur Hessele et Breydel le viiie de septembre 1571, et a ledict Pourbus receu dudict Breydel L florins et des aultres VcL lettres dassignation sur le receveur dAnvers Willem vande Vekene.

BIJLAGE V ⁶

Voorts heeft mynen Eer. heere gedaen maeken twee afsluitsels aen beyde zyden vanden hoogen choir inde voors. kercke van Sinte Baefs anno 1568 ende 1569, daervooren Cornelis Breydel van wegen zyn Eer. betaelt heeft de somme van *V^c. guldenen ij stuvers.*

Item heeft gedaen maeken anno 1569 twee nieuwe steegers aende zydthooren vander zelve kercke, die gecost hebben *j^{xl} guldenen.*

Item int selve jaer gedaen maeken ende leggen een nieuw scaelliendack opde Capellen vander zuudzyde nevens den choir, ende daervooren den canonic Heetvelde betaelt *iiij^j guldenen sts.*

Item heeft mynen Eer. heere anno 1571 ende 1572 gedaen maeken inde selve kercke een nieu portael, daervooren de voorn. Breydel van wegen zynen Eer. betaelt heeft de somme van *iiij^c Lxxxvj guldenen xviiij stuvers boven ij^c guldenen* by mynen Eer. heere daertoe geordineert betaelt te werden vyten aelmoesenije goeden.

Mynen Eer. heere heeft betaelt tot behouf vande nieuwe orgelen inde voors. kercke gemaect, anno 1570 ende 1571 de somme van *twee hondert guldenen.*

Item tot behulp vande looden goten rontsomme den choir vander zelve kercke gemaect anno 1570 de somme van *drye hondert guldenen* boven al thandt by zyn Eer^t. vuten bosch van Loo geaccordeert. | 193^v |

Item tot hulpe van tmaeken vanden nieuwen capittelhuysse nevens der sacristie vander voorn. kercke anno 1572 de somme van *zesthien hondert guldens.*

Item voor de glasvenstere inde capittelcamere vanden zelve nieuwen huysse de somme van *j^{xvij} guldenen xvj stuvers.*

Item voor tstellen vanden zarck van Sinte Bavo inden muer nevens den voorscr. nieuwen portale de somme van *xxxviii guldenen j stuver.*

Item totten reparatien vanden ouden thoysoene inden hoogen choir der voors. kercke, boven de betalinge van sconincx wegen gedaen, de somme van *xxxv guldenen jx stuvers.*

Item voor eene nieuwe glasvenster inden hoogen choir binnen der voorn. kercke van Ste. Baefs gedaen maeken anno 1575 de somme van *j^cLij guldenen xvj sts.*

(6) A.R.A.B., Recueil... 419, fo. 193^r.

Item betaelt in october 1571 ter causen vande erectie vande nieuwe prochiekercke van St. Amand, binnen de heerliche de van Sinte Baefs de somme van *iiij^e Liij guldenen iiij stuvers.*

Item betaelt voor tmaecken ende erigieren vande nieuwe vierscaere binnen der heerliche de van Ste Baefs anno 1571, 1572 ende 1573 de somme van *vij^m. ij^eLxxj guldenen xij stuvers. | 194^r |*

Item noch van scaellien verdeckt opde selve vierscaere betaelt byden Rentmeester van Andwerpen de somme van *j^exxxiiij guldenen.*

BIJLAGE VI 7

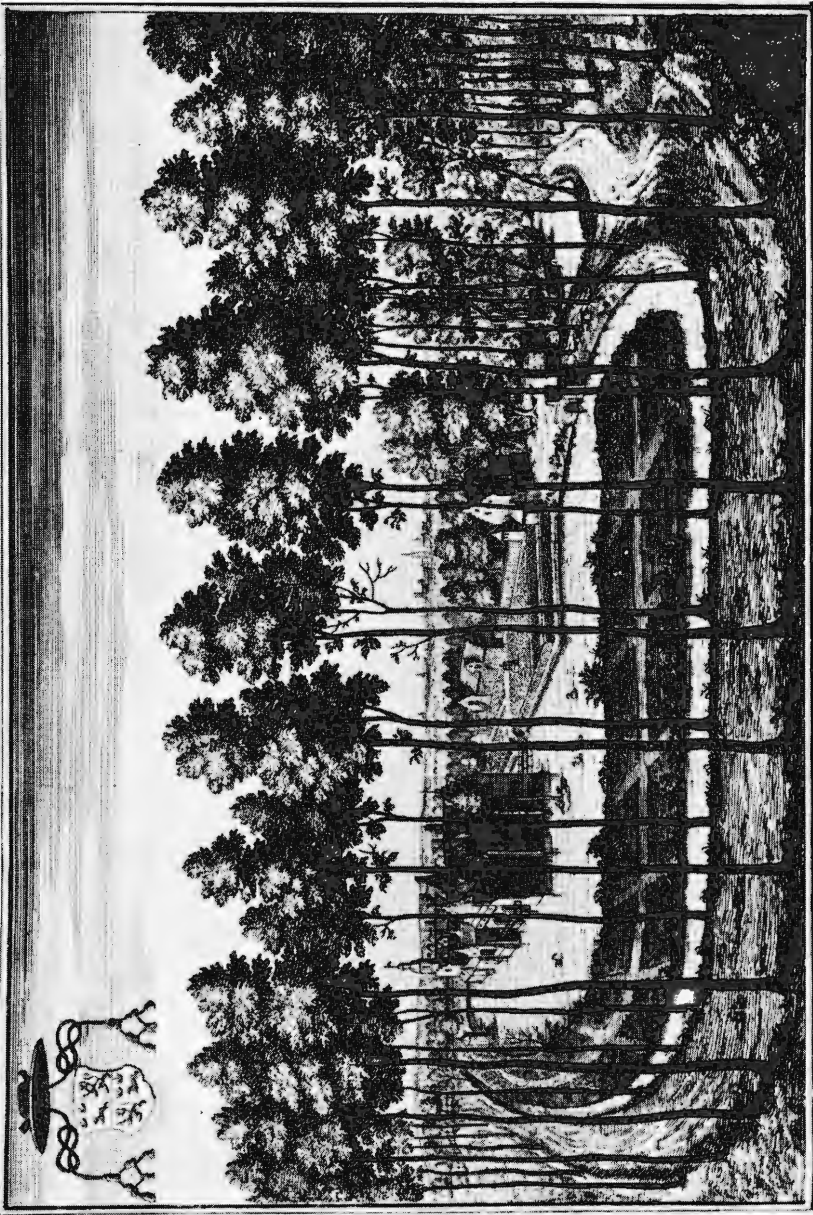
Viglius aan Breydel, Brussel, dd. 8-11-1571.

Mon compère. Maistre Jehan Mynsheeren m'a apporté voz lettres et monstré le patron du portail qu'il se doit faire en *nostre* eglise, lequel est fort sumptueux et ny scauroit furnir ce qu'avons destiné de mon coustel et de l'aulmosnerie. Bien est vray que louveraige est belle mais il me semble que comme lon employeroit quelques deniers de ladicte aulmosnerie quil ne doit estre employe en ouvraige si superflue comme seroit ledict portal le faisant entierement selon ledit patron, avecq ce que cy apres conviendra faire ung semblable a laultre porte de leglise ; lequel (peult estre) demeureroit longuement a faire a cause du grand coustainge. Par ou seroy dadvis (comme je lay dict et monstré aud. *maistre* Jehan) que lon la fait selon son patron que je treuve bien et necessaire ainsy pour la qualité et capacité du lieu, excepté toutesfois la tourelle ou tabernacle rond qu'est pose dessus, lequel me semble superflu, selon que l'entendrez mieulx par ledit *maistre* Jehan, avecq lequel je vous laisseray convenir quant a ses vacations.

Aussy m'a il *communicqué* le pourtraict des armes pour les verreries de notre nouveaul chapitre. Et quant a ce quilz y veulent mettre quelque escript je le remectz a leur discretion. Mais il ne me semble besoing quilz y mectent ma devise ; commil es mis en une verriere appart audict pourtraict. Ains me semble quilz y debvroient mettre les armes de monsieur nostre Reverendissime ce que je pourray bien souffrir silz le veulent faire puisquilz ont mis mes armes sur la porte ; et sinon je ne vouldroye que le maulgré sen chargeast sur moy. Par quoy je desire qu'y ayez regard.

Et comme mon nepveur *maistre* Bucho Ayta est ici arrivé je luy ay semblablement *communicqué* ledit pourtraict des armes, lequel ayant veu que lon luy a donné son lieu entre les derniers, ne semble s'en contenter, disant quil est quasi des plus vieulx chanoines. Et qu'ayant esté longtemps subdiacre il a este capitulaire ; et pretent que si l'on mect lesd. armes selon qu'ilz sont plus anciens capitulaires, que lon luy devoit donner place beaulcoup plus hault mesmes estant maintenant presbitre, considerant que

lon en a mis aultres devant luy comme monsieur Vos qui semblablement se sont faict *presbitres* depuis peu de temps. Je vous prie le remonstrer et ayder a ce que lon y tienne le regard que convient, a fin quil ne soit frustré de la place que luy seroit deu. J'ay tendu le roolle desd. armes aud. *maistre* Jehan. Et quant a mondict nepveur il me semble quil ira pour quelque peu de temps resider a Utrecht ou il perdroit le plus par son absence.

3. Gezicht op kasteel te Lochristi, uit A. Sanderus, *Flandria Illustrata*, Keulen, 1641, I, p. 203. Vergelijk dez., III, p. 230, sprekende over gebouwen in Dendermonde : „Primam laudem et amplitudine, et loci amoenitate meretur Aula Viglii...”.

LIEVEN BAUWENS - MYTHE EN WERKELIJKHEID

door

Anna Magdalena SUTENS

In de tweede helft van de 18^e eeuw stijgt de vraag naar katoen dermate, dat men verplicht is een oplossing te zoeken die de produktie van katoendraad en -weefsels kan opvoeren. Die oplossing ligt in de mekanisatie van de verschillende bewerkingen van de katoen. Een hele reeks innovaties grijpen plaats, en op het einde van de eeuw zijn de problemen in verband met de mekanisatie voor een goed deel opgelost. Dat is dan het aandeel van de uitvinders. Het is een tijd waarin allerlei soorten mensen zich bezighouden met techniek, en experimenteren met mekanieken.

Maar tussen de oplossing van een technisch probleem en het werkelijk toepassen van deze oplossing ligt nog een hele weg. De psychologische weerstand die de nieuwe uitvindingen ondervinden, is vaak zeer groot. Vooreerst moet men het nut van de uitvinding inzien, en verder moet men over heel wat durf beschikken om ze werkelijk toe te passen.

Naarmate de eeuw vordert, zijn er inderdaad mensen die inzien dat er met een massaprodukt, in casu katoen, grote winsten te maken zijn. Aanvankelijk zijn dit echter kapitalisten, die de verkoop van katoen als één van de manieren om geld te verdienen beschouwen, en zich alleszins niet buiten het gebied van de verkoop wagen. Er zal een hele mentaliteitsverandering nodig zijn, eer men het aandurft te investeren in de produktie zelf.

Iemand die dat zal durven, is Lieven Bauwens. Het is deze man die de Gentse katoennijverheid een fundamenteel andere weg zal laten inslaan : deze van de grootindustrie.

In de loop van dit artikel zullen we een korte levensschets van Bauwens geven, vervolgens nagaan wat de biografen van Bauwens van die man hebben gemaakt, en tenslotte één aspect van deze traditionele visie, namelijk zijn houding als werkgever, aan de werkelijkheid toetsen.

Lieven Bauwens werd op 14 juni 1769 te Gent geboren als zoon van een familie die zich oorspronkelijk enkel bezighield met leerlooien. Het is in deze branche van de industrie dat Bauwens' loopbaan als zakenman

Verwittinging : Lieven Bauwens schrijft geen volmaakt Frans. De teksten werden getrouw weergegeven, zonder dit echter telkens expliciet aan te duiden met de uitdrukking (sic), dit om een vlottere lektuur toe te laten.

Gebruikte afkortingen :

SAG : Stadsarchief Gent

FNDP : Fonds Napoleon De Pauw

MA : Modern Archief

RAG : Rijksarchief Gent

A. Dép. de l'Esc. : Archives du département de l'Escaut.

begint : hij zal de leerlooierij van zijn vader uitbreiden en perfektioneren tot op een niveau dat enkel door de toendertijd befaamde Engelse leerlooiers bereik werd.

In de jaren na de dood van vader Bauwens - 1789 - breiden de activiteiten van de familie Bauwens zich sterk uit : bij de wijnhandel die vader Bauwens door zijn tweede huwelijk in handen had gekregen, voegt zich een handel in koloniale waren. Tijdens de Franse bezetting worden de Bauwensen — en dat zijn op dat ogenblik vooral de twee oudste zonen van het gezin, Lieven en François — oorlogsleveranciers, een bezigheid waarmee de familie grof geld verdiende. Vanaf 1795 zijn ze de motor van de Compagnie Bauwens-Beths, die financiële transacties uitvoerde bij middel van het opgeëiste zilver uit de kerken, Franse munten, waardepapieren en assignaten, een zaak waarbij de Franse regering verlies leed en het huis Bauwens enorme winsten maakte.

In 1796 fungeren ze als opkoper en verkoper van de Belgische nationale goederen en als pachthouders van de inkomsten van deze nationale goederen. Het is in deze periode dat Bauwens zelf een aantal aangeslagen gebouwen voor een spotprijs kon opkopen, om er nadien zijn katoenfabrieken in te installeren.

In de jaren 1797-98 onderneemt Lieven Bauwens verschillende reizen naar Engeland met het doel en het resultaat de mekanische spinmachine over te smokkelen. Dit gebeurde met de steun van de regering. Het ging hier niet enkel om de Mule Jenny, maar om de uitrusting van een ganse katoenspinnerij, en verschillende werktuigen voor de verdere bewerking van katoen, onder andere het vliegend schietspoel.

In december 1798 begint Bauwens in Passy nabij Parijs — hij begint op die plaats omwille van de Boerenkrijg die België onveilig maakte — hij wist maar al te goed dat zijn houding tegenover de Franse bezetter door zijn land- en stadgenoten niet zeer geapprecieerd werd — samen met enkele Engelse techniekers die hij meebracht van zijn smokkelavontuur, met de montage van de Mule Jenny.

„Je crée un second Manchester” schrijft Bauwens in 1803¹. Eind 1800 is hij gestart met het bouwen van dit tweede Manchester, het katoenrijk van Lieven Bauwens. Na de reconstructie van de Mule Jenny, begint hij met het produceren ervan in serie. De eersten worden in Passy gemaakt en gebruikt. In januari 1801, het tijdstip waarop de gebroeders Bauwens de toelating krijgen de gedetineerden van de centrale gevangenis van Gent voor zich te laten werken, wordt ook daar een atelier ingericht waar Mule Jennies geconstrueerd worden.

Tot 1801 handelen de Bauwensen als familieclan, nadien zet zich een scheiding van de activiteiten door, en treedt Lieven Bauwens samen met zijn broer François op als Bauwens Aînés. Voor hen is katoen de hoofdzaak van hun bedrijvigheden. Vanaf oktober 1802 opereren zij ook individueel : François behoudt de fabriek te Passy ; alle zaken die te Gent worden ondernomen, ressorteren nu onder Lieven.

(1) In een mémoire aan de Franse regering voor het openen van de wedstrijd die in 1802-3 werd ingericht in het conservatorium van kunsten en ambachten. SAG, FNNDP 861.

Deze Mule Jennies worden niet gemaakt om te verkopen, maar om zijn eigen fabrieken uit te rusten. In 1801 is de 'Chartreuse', de fabriek in het voormalige Karthuizerklooster te Gent, klaar. In hetzelfde jaar reeds beginnen de werkzaamheden aan een katoenspinnerij te Drongen. In 1804 is deze fabriek eveneens klaar. Ondertussen werd ook in de Centrale Gevangenis van Gent een katoenspinnerij geïnstalleerd.

Het is natuurlijk onmogelijk voor Bauwens om steeds maar eigen fabrieken te vullen met Mule Jennies en onder zijn leiding te laten werken. Dus zet hij de volgende stap: hij zal associaties aangaan met anderen, eerst met zijn schoonbroers², later met mensen buiten zijn familie³.

Eind 1807 zijn er 7 à 8 katoenspinnerijen te Gent⁴. Als we dit aantal vergelijken met het aantal fabrieken waarvan Bauwens zelf eigenaar is, of zijn schoonbroers, of geassocieerden, dan mogen we wel spreken van een monopoliepositie van de trust Bauwens.

Tot 1805 gaat het Bauwens zeer goed. Hij is overmoedig, maar slaagt in hetgeen hij onderneemt. Vanaf 1806 zal hij echter onderworpen zijn aan de crisissen die de Gentse katoenindustrie treffen. Bauwens vertoont in normale omstandigheden reeds een gebrek aan inzicht en vooruitzichtigheid, in crisissomstandigheden gaat hij verward en paniekerig te werk. Zijn bedrijven hebben geen enkele financiële weerstand. Zijn bezittingen zijn vanaf maart 1807 nooit meer zonder hypotheek geweest — maar nooit stelde Bauwens de interne structuur van zijn ondernemingen in vraag. In 1812 kan hij niet meer verder werken en begint zijn fabrieken te verkopen. Op 2 november 1814 heeft de gedwongen onteigening en de openbare verkoop van zijn fabrieken plaats⁵.

Van 1814 tot 1822 — het jaar van zijn dood — stelt Bauwens vergeefse pogingen in het werk om zijn katoenrijk terug op te bouwen. Als dat niet lukt, experimenteert hij met zijde- en vlasbewerking. Hij maakt terug grootse plannen waarvan hij er geen enkele kan realiseren. Hij sterft op 17 maart 1822 als een onbekende mislukkeling.

Indien men de figuur Lieven Bauwens bekijkt in zijn tijd, dan is het niet zo moeilijk hem te karakteriseren als een zeer eigenaardig, een zeer 'nieuw' man. Bauwens is zowel uitvinder als kapitalist, en deze kenmerken maken hem tot een heel nieuw soort ondernemer, iemand die van en voor zijn onderneming leeft, een man die én de financiële én de technische last van zijn onderneming zal dragen. Men vindt in hem de kulminatie van wat de eigenschappen van de liberale industrieel zijn. De kapitalisten

(2) nl. met Frans de Vos in 1804; met Heyndrickx in 1805; later met Jean Guinard; Jean Heyman, allen echtgenoten van zusters van Lieven Bauwens.

(3) Rosseel en Lousbergs.

(4) Dit wordt vermeld in een brief van prefekt Faipoult aan de minister van binnenlandse zaken, 5 nov. 1807. Archives Nationales de Paris, F/12164, geciteerd door J. Dhondt, *L'industrie cotonnière gantoise à l'époque française*, *Revue d'histoire moderne et contemporaine*, II, 1955, p. 245.

(5) Administration de l'enregistrement et des Domaines du département de l'Escaut, 22 déc. 1814. RAG, A. Dép. de l'Esc., 1655. Het gaat om een brief geschreven vanwege deze administratie naar Dhane-Steenhuysse, intendant départementale de l'Escaut.

in Bauwens' tijd waren voorzichtig, ze handelden met hun geld om er mee te winnen, en bijgevolg investeerden ze in veilige dingen. Ze hielden zich bijvoorbeeld bezig met de groothandel, of ze gebruikten hun geld om nationale goederen te kopen, trachtten leveranties aan het leger vast te krijgen enz.. Bauwens doet daar duchtig aan mee. Hij maakt zich rijk op een vrij klassieke manier. Ook hierin is hij echter uitzonderlijk, namelijk in zijn pogingen om *alles* aan te pakken wat geld opbrengt. Hij is het type van een echte kapitalist, maar dan een die zich niet op één, maar op alle mogelijke geldzaken werpt.

Hij zal echter breken met dit doorsnee-type, en dat wijst dan weer op iets anders : op zijn durf namelijk. Bauwens spekuleert, gokt en waagt en hij zal iets doen dat weinig kapitalisten in zijn tijd dierven : hij investeert in de industrie zelf i.p.v. in haar resultaten, zoals de negocianten van zijn tijd deden. Daar was niet alleen durf voor nodig. Hij beseft het belang van nieuwe technieken, hij voorziet de mogelijkheden en gevolgen ervan en weet dat er grote winsten te verhoppen zijn.

En hiermee komen we dan op dat ander aspekt van Bauwens : de uitvinder. Hij investeert niet alleen in de nieuwe technieken, hij engageert er zich volledig in. Hij zal het allemaal zelf doen, hij neemt dus zowel het technisch als het financieel aspekt op zich. De vorige generatie kocht technieken, Bauwens maakt ze zelf. Dat was zo voor de lederbewerking, en het proces herhaalt zich in de katoenspinnerij : Bauwens verbetert de machines, reconstrueert zonder onoverkomelijke moeilijkheden een aantal verloren geraakte elementen van de Mule Jenny⁶.

Maar hiermee houdt het niet op. Bauwens zal zijn hele leven spelen met machines, experimenteren, nieuwe dingen uitvinden⁷. Hij is een technisch avonturier, en iemand die durft speculeren op de resultaten van die avonturen. Dat avontuurlijke zal hij heel zijn leven behouden, tot vlak voor zijn dood experimenteert hij.

Die sterke technische interesse van Bauwens is verbonden met een economische interesse : er vallen winsten te verwachten van de nieuwe zaken waarop hij zich gooit.

Dat laatste wordt echter systematisch geloochend door zijn biografen. Dezen houden zich vooral bezig met pogingen om Bauwens tot de status van idealistische, heldhaftige mensenvriend te verheffen. Bauwens is een merkwaardig iemand. Zo merkwaardig, dat hij het onderwerp werd van een groot aantal mythes. In de loop van de 19^e eeuw ontstaat een beeld van Bauwens, dat met steeds meer fabels wordt aangevuld en steeds verder van de werkelijkheid komt te liggen. Immers, voor de romantische negentiende-eeuwer is het feit dat Bauwens een goed voorbeeld van een liberale industrieel is, niet genoeg.

De mythe-vorming gebeurt in twee fasen.

De eerste stap wordt gezet door auteurs, die relatief vlug na Bauwens' dood over hem geschreven hebben. In deze eerste werken wordt Bau-

(6) Men moet dit echter niet te sterk overdrijven : hij had immers de hulp van de Engelse techniekers die met hem meekwamen en een aantal jaren voor hem zijn blijven werken.

(7) Zie bv. zijn pogingen om de vlas- en zijde-industrie te mekaniseren.

wens een held, een avonturier, en dat alles in dienst van het vaderland. In dat licht wordt er dan voornamelijk gepraat over het feit dat Bauwens de katoenspinmachine in Engeland is gaan halen. Dat feit komt op de voorgrond te staan, men maakt van elke biografie haast een avonturenroman⁸.

Van deze heldhaftige figuur maakt men dan ook een groot vaderlander, iemand die als enige bedoeling had, zijn land te begiftigen met nieuwe bronnen van inkomsten.

Dat vaderland is echter uitermate ondankbaar, en al de biografen uit de periode 1830-1860⁹ dringen er dan ook op aan, deze ondankbaarheid goed te maken door een standbeeld voor Bauwens op te richten.

Maar een avontuurlijk industrieel vindt men blijkbaar in de 19° eeuw niet bewonderenswaardig genoeg, en het patriottisme dat aan Bauwens toegedicht wordt, volstaat iet om hem als lofwaardig te vereren en geld uit te geven voor een monument.

Men gaat hem dus andere kenmerken toedichten, en de tweede fase is dan, dat men van Bauwens de volstrekt onbaatzuchtige industrieel maakt, en de grote mensenvriend. Dat volstaat blijkbaar, en in 1885 krijgen zijn bewonderaars voldoening : er wordt een standbeeld geplaatst van Bauwens.

De jaren rond 1885 worden een aantal nieuwe werken geschreven, die natuurlijk de nodige fraaie verhalen toevoegen aan de vorige biografieën. Hier komt de belangloze Bauwens uit te voorschijn, en zo zal zijn figuur de geschiedenis ingaan.

Deze Bauwens hield het geheim van zijn uitvinding niet alleen niet voor zichzelf, hij deelde zo ongeveer gratis Mule Jennies uit. Hij bezorgde werk aan duizenden, en hij was voor hen de ideale patroon. Hij hield van de kleinen en de zwakken, en het is om hun leed te verzachten, dat hij gewerkt heeft¹⁰.

Dit laatste beeld van Bauwens heeft stand gehouden tot op heden. In de twintigste eeuw zag men blijkbaar de noodzaak in om de verhalen over Bauwens wat meer kracht bij te zetten, door ze een wetenschappelijk tintje te geven : men ging nieuwe bronnen, met name de correspondentie van Bauwens, nagaan. Maar qua interpretatie verschilt dit soort werken omzeggens niets van de lyrische fabels uit de vorige eeuw¹¹.

Er bestaat blijkbaar een psychologische weerstand tegen het grondig lezen van de documenten van en over Lieven Bauwens¹². Indien men dat

(8) De gebeurtenis wordt zelfs het onderwerp van een toneelstuk : K. Onderet, Lieven Bauwens of de oorsprong der katoenspinnerij, Gent, 1857.

(9) Goede voorbeelden van werken uit deze periode zijn : Th. Schellinck, in zijn voortzetting van de 'Historie van België' van Marcus van Vaernewijck, Gent, 1829, en een anoniem artikel uit 'l'Emancipation', 31 déc. 1835.

(10) Als types van dit soort beschrijvingen kunnen gelden : Harthaug, Liévin Bauwens, Brussel, s.d. (1885) ; J.H. Vandendaele, Lieven Bauwens, Gent, 1885.

(11) Zie vooral : F. Leleux, A l'aube du capitalisme et de la révolution industrielle. Liévin Bauwens, industriel gantois, Paris, 1969. Verder : A. Desprechins, Liévin Bauwens et sa famille, Tablettes des Flandres, Recueil 5, Brugge, 1954.

(12) De enigen die Bauwens anders voorstelden zijn : J. Dhondt, L'industrie cotonnière gantoise à l'époque française, Revue d'histoire moderne et contemporaine, II, 1955, pp. 233-279 ; en H. Coppejans-Desmedt, De Gentse vlasindustrie vanaf het einde van de 18° tot de oprichting van de grote mechanische bedrijven (1838),

wél doet, ontdekt men vrij vlug dat het beeld van Bauwens zoals het door zijn biografen geschetst wordt, volledig in tegenspraak is met de werkelijkheid. Een voorbeeld van belangloosheid is hij zeker niet, noch als mens noch als industrieel.

Het is niet zo dat hij enkel werkt om zijn vaderland te dienen of zijn medemenssen gelukkig te maken. Welke zijn dan wel zijn doelstellingen? Die zijn eigenlijk heel eenvoudig: Bauwens wil rijk worden. De mythes over Bauwens zijn in zoverre interessant, dat men ze enkel hoeft om te keren om het juiste beeld van Bauwens te krijgen. Dit klinkt vrij simplistisch, maar in grote trekken gaat dit op. Het wordt, bij het lezen van de brieven van Bauwens, duidelijk dat hij heeft gehandeld in het licht van de resultaten voor zichzelf. Dit was natuurlijk zijn goed recht, maar die hoedanigheid kan moeilijk het voorwerp worden van romantische verhalen.

Bauwens koestert heel hoge verwachtingen van zijn verwezenlijkingen, en dat verklaart dat hij steeds verder gedreven wordt naar meer en grotere prestaties. Die prestatiedrang is erg belangrijk bij Bauwens, en hij wordt hierbij gedreven door zijn wens niet alleen rijk, maar ook machtig te zijn. Hij streeft heel duidelijk naar alleenheerschappij over de textielmarkt. Die zucht naar macht drukt zich uit in zijn pogingen om een verticale trust op te bouwen in de katoenindustrie, en om deze katoenindustrie te laten beheersen door hemzelf en zijn clan. Zijn verlangen naar geld drukt zich uit in zijn wil om steeds meer te produceren. Bauwens is gewoonweg geobsedeerd door de produktie, en daar wijkt alles voor. Hij produceert Mule Jennies aan de lopende band en pas als het kwantitatief onmogelijk wordt om ze alleen te gebruiken, begint hij er voor anderen te maken. Die anderen zijn dan zijn familieleden, zodat de nieuwe fabrieken toch nog onder hem ressorteren. De voornaamste motivatie van Bauwens is dus rijker en machtiger te worden. Nu kan iemand die zich dat als doel stelt, zich moeilijk permitteren in de rij te lopen.

Dit brengt ons op een van de meest opvallende trekken van Bauwens: zijn nonconformisme. Hij bezit dit reeds min of meer als uitvinder. Maar het gaat verder dan dat. Zijn vermogen moet groeien, en dat kan alleen door bepaalde remmende manieren van handelen achterweg te laten — juist die handelingen namelijk, waarvoor hij bij zijn biografen zo geroemd wordt — en door gevoelens te kwetsen. In het licht van deze feiten moet men bijvoorbeeld zijn volledig veronachtzamen van de sociale opinie zien. Dit gebeurt op zo'n grove manier, dat het niet anders kan of hij moet haatgevoelens opgewekt hebben in alle mogelijke milieus.

Deze houding neemt een aanvang met zijn optreden tegenover de Fransen. Amper drie maanden na de tweede Franse bezetting zien we Bauwens verschijnen als oorlogsleverancier, later houdt hij zich bezig met het innen van de opbrengsten van de nationale goederen, en, hetgeen wel als het meest brutale moet aanzien geweest zijn, hij maakt zich rijk met

Handelingen van de Maatschappij voor geschiedenis en oudheidkunde te Gent, XXII, 1968, pp. 179-202. Maar uiteindelijk zijn deze auteurs geen biografen van Bauwens.

behelp van het zilverwerk uit de geplunderde kerken.

Deze zaken gebeuren heel openlijk, en dat in een periode waarin men de Fransen als vijanden zag. Met deze reacties houdt Bauwens echter geen rekening. Dat is eigenlijk zwak uitgedrukt, in feite geeft hij blijk van een grondig misprijzen ervoor. Het is een misprijzen dat zich niet alleen beperkt tot de opinies van andere mensen, maar dat op de mensen zelf slaat. Bauwens duldt niemand op zijn weg. De Gentenaars heeft hij gekrenkt op alle mogelijke gebieden: door zijn medewerking met de bezetter en door zijn levenswijze. Deze krenking wordt verrechtvaardigd door de idee die hij over zijn vaderstad heeft, hij vindt Gent te onbelangrijk om er aandacht aan te schenken. „Et cela vient de leur mauvaise esprit, de leurs petites idées, et de leur misérable parcimonie, c'est un grand village que Gand, où un seul théâtre fait mourir de faim les acteurs et la salle est déserte s'il n'y a à manger ni à boire!”¹³.

Het is dus niet verwonderlijk als Bauwens verder gaat: hij neemt, als eerste, het ambt van burgemeester aan, alsof hij nog eens openlijk wil affirmeren dat de gevoelens van zijn stadsgenoten hem geen barst kunnen schelen¹⁴.

De prefekten hadden trouwens alle moeite, om burgemeesters te vinden, iedereen stond weigerachtig tegenover deze daad van steun aan het Franse regime. Bauwens daarentegen aarzelt niet de volgende verklaring af te leggen: „l'amour de la paix et de l'ordre et la reconnaissance à nos libérateurs seront les bases de ma conduite.”¹⁵.

In dezelfde lijn ligt het feit dat hij samenwoont met de dochter van zijn meestergast. Welke reden hij daarvoor ook kan gehad hebben, het is een feit dat zeker niet zo gunstig zal ontvangen geweest zijn. De drie natuurlijke kinderen van Mary Kenyon worden absoluut niet doodgezwegen; de eerste zoon bijvoorbeeld wordt ten doop gehouden door de burgemeesters van Gent en van Afsnee. Bauwens gedraagt zich dus niet alleen anders, hij onderstreept dit ongebruikelijke gedrag nog eens.

Zoals Bauwens, omwille van zijn doelstellingen zich niet kan plooiën naar de geldende normen, kan hij zich ook niet veroorloven aan iemand anders te denken dan aan zichzelf.

Bauwens is een uitzonderlijk hard man, en dat hebben zijn „produktie-elementen”, de arbeiders, aan de lijve ondervonden. Hoe meer Bauwens wordt gedreven door zijn koorts naar grotere produktie, hoe meer hij de 'luiheid' van zijn arbeiders wenst te niet te doen. Dit resulteert in een behandeling die neerkomt op uitbuiting, en in toestanden, gelijkaardig aan lijfeigenschap.

Bauwens is gewoon niet in staat, een arbeider als een mens te zien —

(13) Brief van Bauwens aan Bernard De Pauw, 12-7-1820, SAG, FNPD 9.

(14) Bauwens was burgemeester van 11 juli 1800 tot 28 april 1801. Zie hiervoor Recueil des arrêtés, décisions, lettres et autres actes, tant du Préfet que du Conseil de la Préfecture du département de l'Escaut, t. I, Gand, an VII-IX; en een brief van Faipoult naar Bauwens, april 1801, RAG, A. Dép. de l'Esc., 1654, 1° liasse, doc. L.B.

(15) Brief van L. Bauwens naar Faipoult, s.d., RAG, A. dép. de l'Esc., 1654, 1° liasse, doc. L.B.

voor hem zijn het nuttige gebruiksvoorwerpen waarvan het nadeel is, dat hij ze moet betalen. Er zijn gradaties in zijn behandeling van deze mensen, naargelang hun belang en hun weerbaarheid — maar in alle situaties waarin hij als patroon optreedt, is hij uitermate hard. Arbeiders zijn dingen voor hem, die hij zoveel mogelijk moet doen renderen, dus moet hij een zo groot mogelijke macht over hen hebben.

Bauwens stelt drie groepen mensen te werk : de Engelse techniekers die met hem meekwamen van zijn smokkelavontuur ; de 'gewone' arbeiders ; en degenen die hij tewerkstelt in de gevangenis te Gent. We zullen achtereenvolgens zijn houding tegenover deze drie groepen beschouwen.

a) *de Engelse medewerkers van Lieven Bauwens.*

In al de biografieën die over Lieven Bauwens geschreven zijn, wordt in lyrische termen geschreven over zijn moed bij het oversmokkelen van de Engelse katoenmachines. In het bestek van dit artikel kunnen we hier moeilijk nader op ingaan, maar het staat vast dat Bauwens lang niet de enige was om de risico's te lopen die aan het oversmokkelen verbonden waren. Hij bediende zich steeds van bemiddelaars die in Engeland woonden en die veel meer gevaar liepen dan hij, ook nog lang na de feiten. In Engeland wierf hij een aantal arbeiders aan, met de bedoeling dat zij, vermits zij de gewoonte hadden met de katoenmachines te werken, andere arbeiders zouden opleiden. Er werd aan deze mensen echter helemaal niet gezegd dat ze zouden tewerkgesteld worden in Frankrijk. Sommigen dachten dat ze zouden werken in Schotland, zoals Bauwens hen gezegd had, anderen hadden een contract waarmee ze in Hamburg zouden tewerkgesteld worden.

Er werd wel voor hun gezin gezorgd tot dit kon getransporteerd worden naar Frankrijk of naar de andere bestemmingen waarover hen verteld was, maar ze hadden geen enkele zekerheid dat deze verhuis ook effectief ging gebeuren. Ze moesten er in elk geval niet op rekenen nog ooit naar Engeland terug te keren, waar ze zouden beschuldigd worden van verraad en samenzwering. Het gevolg is dat een aantal arbeiders, die, eenmaal in Hamburg aangekomen¹⁶, een complot op touw zetten en vluchtten. Ze gaan Bauwens aanmelden bij de minister van Engeland in Hamburg. Bauwens vlucht in allerijl uit Hamburg weg met vijf Engelsen en de in Hamburg gestockeerde machine-onderdelen. De gevluchte arbeiders melden de zaak in Londen, waarop de daar achtergebleven medewerkers van Lieven Bauwens gearresteerd worden. In Londen werden Lammens, Harding en Smallbone aangehouden en veroordeeld, elk tot 500 pond boete en een jaar gevangenisstraf¹⁷.

De legende wil dat Lieven Bauwens zich nog lang nadien bezighield met deze mensen. Er wordt zelfs verteld, dat hij degenen die naar Aus-

(16) Hamburg was een neutrale haven en omwille van de moeilijkheden die de handel met Engeland met zich meebracht, hadden de Bauwensen daar een handels-huis gecreëerd.

(17) N. De Pauw, Liévin Bauwens, son expédition en Angleterre et son procès à Londres, Gent, 1903, p. 44 e.v.

tralië verbannen werden, hielp ontsnappen¹⁸. Dit is volledig uit de lucht gegrepen, daar geen enkele medewerker deze straf kreeg. We vonden geen bewijzen dat hij hen vergoedde voor de boetes die ze te betalen kregen, en de gevangenisstraffen moesten in elk geval uitgezeten worden.

Erger waren de gevolgen op lange termijn. In een brief van 15 januari 1799 schrijft Lammens, een bankier die te Londen de financiële kant van de zaak behartigde, naar Lieven Bauwens: „La catastrophe dans laquelle je me trouve entraîné par vos affaires, a déjà fait assez de tort à mon crédit, il serait encore plus malheureux que vous y donnassiez le coup mortel en me laissant à défaut pour acquitter mes engagements contractés pour vous. Je ne puis m'imaginer que vous êtes assez insouffrant pour m'y exposer, d'autant plus que je n'ai cessé de vous représenter la nécessité de me secourir de remises...”¹⁹

Het aantal Engelsen met wie Bauwens eind 1798 te Passy aankwam, was niet bijzonder groot. Bauwens spreekt over een achttal²⁰.

Van enkelen onder hen is de correspondentie met Bauwens overgebleven, zodat we daaruit conclusies konden trekken over Lieven Bauwens' houding. Dit echter zonder zeer volledig te kunnen zijn, omdat de brieven tamelijk schaars zijn. Een aantal van de Engelsen wordt tewerkgesteld in de fabriek van Bauwens te Gent, de Chartreuse. Kenyon, Bauwens' latere schoonvader, wordt directeur van het bedrijf, Swainson en Thomas meestergasten, respectievelijk in de afdeling mechaniek en kaarderij. Zoals het kasboek van de Chartreuse²¹ aangeeft, liggen hun lonen zeer hoog, en het blijft ook konstant, zelfs als de lonen van de andere arbeiders schommelen. Kenyon verdient 39,4 Brabantse gulden, Swainson 10,1 en Thomas 17,3 per week.

Ze zijn echter niet de enigen. Uit de correspondentie van enkele Engelsen met Bauwens blijkt dat hij voor hen niet de ideale werkgever is zoals hij zo vaak wordt voorgesteld. De klachten die in deze brieven tot uiting komen, zijn de volgende: Bauwens betaalt niet; na een tijd laat hij gewoon niets meer van zich horen. Dit is des te erger omdat, en dit argument tomt altijd tevoorschijn, deze mensen niet meer naar hun land kunnen terugkeren.

James Dean, een van hen, blijkbaar zo pas zonder enige reden ontslagen, terwijl hij nog een loonbedrag te goed had, schrijft naar Bauwens op 17 februari 1801: „Therefore I have taken the liberty to write you again, concerning my wages which I hope you will pay. If not, I certainly shall take such methods as wont be pleasing to you for such a just demand not being paid wont rest quiet in my breast. For if you are a Man of honnour and look back to the time you induced me from my home to my present situation and the manner I was turned out of the manufactory quite a crippe without a penny in my pocket and was three months in

(18) Vandendaele, Lieven Bauwens, Gent 1885, p. 21.

(19) SAG, FNDP 1255.

(20) Brief van L. Bauwens aan de minister van binnenlandse zaken, in antwoord op een petitie van Farrar, s.d., SAG, FNDP 86.

(21) bewaard in SAG, FNDP.

Paris without employment, you certainly will answer me this letter at least" ²².

Er zit dus voor iemand als James Dean niets anders op dan zijn diensten elders aan te bieden, wat hij dan ook doet : hij gaat werken in een „manufacture anglaise" bij Rouen. Het ligt helemaal in de lijn van Bauwens zulke mensen hun achterstallig loon niet te betalen. Hij beschouwt dit gedrag immers als een verraad.

Er zijn ons nog enkele soortgelijke brieven bekend, waaruit steeds weer hetzelfde blijkt : Bauwens lokt deze mensen uit hun land weg onder voorwendsel dat ze in Hamburg of in Schotland zullen gaan werken. Als ze dan niet meer terug kunnen, verlaagt hij hun lonen of hij betaalt ze helemaal niet meer, ze kunnen immers niets ondernemen tegen hem.

De twee arbeiders, die aanvankelijk het belangrijkste waren voor Bauwens, waren Hulse en Farrar. Dit waren constructeurs, en hij had hun nodig om de Mule Jenny en de andere machines te reconstrueren. Blijkbaar had hij na een tijdje genoeg aan Farrar alleen, want Hulse wordt ontslagen, zozegegd omdat hij een Franse fabrikant in de fabriek van Bauwens had binnengelaten, hetgeen volgens Hulse niet waar is ²³.

Na dit ontslag wordt Farrar dus de belangrijkste medewerker van Bauwens. Door de meest uitvoerige biografen van Bauwens, Leleux en Desprechins, wordt de verhouding tussen Bauwens en Farrar als zeer gunstig beschreven. We vonden echter in het FNDP bewijzen, dat Farrar er niet zo goed van af gekomen is, als zij wel veronderstellen.

Bauwens sluit met Farrar een contract af op 9 brumaire jaar IX ²⁴. Farrar verbond zich ertoe, het atelier te construeren, dat zou dienen om de Mule Jennies en andere machines te maken. Hij moest nauwgezet de boekhouding van dit atelier bijhouden. Bovendien nam hij de verplichting op zich, voor niemand anders dan Bauwens te werken en dit gedurende negen jaren. (Dit werpt tevens een ander licht op de zogenaamde onbaatzuchtigheid van Bauwens, die volgens de legende en volgens zijn eigen zeggen geen ander doel had dan de Mule Jenny ter beschikking te stellen van iedereen).

Bauwens van zijn kant stond in voor de nodige lokalen, materialen en de herberging van Farrar. Zijn aandeel in de fondsen voor de constructie der machines zou echter niet meer dan 500 gouden louis bedragen.

De verkoopprijs van de machines wordt vastgesteld :

De Mule Jenny wordt verkocht naargelang het aantal spullen : per 12 spullen betaalde men 46 florijnen.

De enkelvoudige kaardmachine kostte 275 florijnen, een dubbele 390 fl.

Een machine om de gekaarde katoen verder uit te rekken kostte 65 fl.

(22) SAG, FNDP 925.

(23) Brief van Hulse aan de minister van binnenlandse zaken, 16-4-1800, Arch. Nat., F/2195. Geciteerd in F. Leleux, o.c., p. 128.

(24) 31 nov. 1800. Dit kontrakt hebben wij niet teruggevonden in het FNDP, zodat we ons moesten baseren op het onvolledige citaat ervan in F. Leleux, o.c., pp 90-91. De auteur geeft geen bronvermelding.

Een gewone Mule Jenny van 108 spullen wordt verkocht aan 10 gouden louis²⁵.

De winstdeling wordt eveneens geregeld. Van de totale winst krijgt Farrar een maandwedde van 12 gouden louis ; Lieven Bauwens krijgt een som, gelijk aan de helft van zijn bijdrage aan materialen.

Indien beide mannen aldus betaald zijn, wordt de resterende winst nogmaals verdeeld. In principe krijgen ze elk de helft, maar ze verplichten zich ertoe niet meer dan 12 gouden louis per maand te nemen. De rest wordt beschouwd als kapitaal om een katoenfabriek op te richten, waarin ze elk voor de helft medebeheerders zouden zijn.

Indien de regering ooit een compensatie zou geven voor de constructie van de katoenspinmachines e.a., dan zal Farrar daarvan zijn deel krijgen : 1/3 indien de som niet meer dan 100.000 F bedraagt, 1/6 indien dat wel het geval is.

Er wordt ook een regeling getroffen voor het geval één van beiden zou overlijden. Indien Farrar in de loop van de volgende twee jaar sterft, krijgen zijn erfgenamen 100 gouden louis en zijn loon tot aan het ogenblik van zijn dood. Als hij later sterft, hebben ze echter recht op alle voordelen die uit het contract voortvloeien. In dat geval zal het gemeenschappelijk bezit getaxeerd worden en Farrars erfgenamen krijgen de helft. De zaak zelf blijft in handen van Bauwens. Indien Bauwens sterft, neemt zijn broer François het contract in dezelfde vorm over, tenzij hij het wil annuleren.

In dit contract is er dus sprake van de verdeling van de eventuele vergoeding die de regering zou toekennen voor de constructie van een spinmachine voor katoen. Dit gebeurt inderdaad : op 8 germinal jaar X schrijft de regering een prijs uit en deze wordt gewonnen door Bauwens-Farrar op 29 fructidor jaar VI²⁶.

Nu bestond deze prijs niet uit een som die als beloning werd overhandigd ; maar uit de winsten die Bauwens zou maken bij de levering van de Mule Jennies die de regering bestelde. Deze winsten zouden, indien de zo afgesproken assortimenten geleverd werden, 40.000 F bedragen. Deze machines werden niet geleverd²⁷. De regering liet echter aan Bauwens 40.000 F als 'prijs', in een voor Bauwens zeer gunstige regeling.

(25) Deze prijs lijkt zeer laag. In een brief van 5 april 1800 aan L. Bauwens, meent Farrar de prijs van een Mule Jenny te moeten vaststellen op 65 gouden louis, nl. als het een machine van 216 spullen betreft. SAG, FNDP 914.

(26) 16 september 1803.

(27) De bedoeling van de regering was, het gebruik van de Mule Jenny te verspreiden door verschillende exemplaren ten toon te stellen en aldus de gelegenheid te scheppen ze na te maken. Maar blijkbaar was dit dus niet Bauwens' bedoeling, want hij levert niets. Daarenboven, het assortiment dat hij na de wedstrijd in het conservatorium van Kunsten en Ambachten te Parijs had achtergelaten, was niet volledig en lag ver beneden de waarde van de som die ervoor betaald werd. We verwijzen hiervoor naar de brief van de minister van binnenlandse zaken aan Faipoult, 29 frimaire an XIV (dec. 1805) RAG, A. Dép. de l'Esc. 1655. Het is dus vrij duidelijk dat Bauwens kost wat kost wil beletten dat 'zijn' Mule Jenny verspreid wordt. In deze zaak wordt hij bijgestaan door prefekt Faipoult, die op dat ogenblik, zelf een katoenfabriek opricht, en natuurlijk voor de levering van machines afhankelijk is van de goede wil van Bauwens.

Nu had Farrar, volgens het contract met Bauwens, in beide gevallen recht op 1/3 van deze 40.000 F.

Farrar zelf spreekt echter over het bestaan van nog een ander contract, en wel één, specifiek voor deze wedstrijd opgemaakt, op 21 germinal jaar X, en waarin beslist werd dat, in geval van succes, hij recht had op 24.000 ponden²⁸. Deze som werd waarschijnlijk besproken in het licht van het krediet dat de regering op 7 germinal jaar X had toegestaan voor de beloning van de constructeur van de beste katoenspinmachine, en waarvan Bauwens waarschijnlijk hoopte dat hij het integraal zou winnen.

Hoe dan ook, het is een feit dat Farrar niets kreeg.

Op 9 september 1808 schrijft hij een petitie naar de minister van binnenlandse zaken om zich daarover te beklagen²⁹. Farrar zegt daarin duidelijk, dat hij volledig belast werd met de constructie van de machines voor de wedstrijd, en dat Bauwens hem 24.000 ponden beloofde in geval van sukses. Hij kreeg helemaal niets, en Bauwens maakte er zich van af door te zeggen dat hij geen prijs kreeg, maar een bestelling, dus dat het contract was uitgegaan van een verkeerde veronderstelling en bijgevolg Farrar geen recht had op de som.

Farrar geeft toe dat de veronderstellingen verkeerd waren, maar vindt dat hij toch minstens moest vergoed worden voor „les pains et les soins que j'ai pris pour la construction des machines présentées et couronnées, les risques que j'ai couru en faisant un voyage à Manchester don je me suis expatrié, pour connaître les changements et perfectionnements adoptés récemment en Angleterre et en faire jouir la France, tout ce travail, tous ces dangers, ne sauraient aux yeux de l'honnête homme être regardé comme nul”³⁰.

Farrar vraagt vervolgens als schadevergoeding de som van 10.000 F „laquelle a été fixé la récompense que le jury a sollicité pour moi, dans une rapport que a fait M. Chaptal à l'époque du concours”.

Nu was deze 10.000 F waarschijnlijk gestort aan Bauwens, die reeds 105.000 F ontvangen had van de regering. Men kan tenminste veronderstellen dat de regering er baat bij had dit zo te beschouwen, vermits zij voor de gestorte som van 105.000 F nog geen enkele compensatie had ontvangen³¹.

(28) Het kontrakt zelf vonden wij niet terug. Het wordt door Farrar vermeld in zijn petitie naar de minister van binnenlandse zaken, 9 september 1808, SAG, FNDP 915.

(29) SAG, FNDP 915.

(30) Farrar werd inderdaad verscheidene malen door Bauwens naar Engeland gezonden om er de laatste nieuwigheden inzake katoenmachines aan de weet te komen, hetgeen voor deze 'landverrader' zoals hij immers in Engeland werd beschouwd, niet zonder gevaren was.

(31) De regering was aanstonds na het toekennen van de prijs begonnen met het storten van de sommen, als vergoeding van het assortiment dat in het bezit was van het conservatorium en de 20 andere assortimenten die ze bij Bauwens besteld had. In 1805 komt de minister van binnenlandse zaken tot de konstatactie dat Bauwens eigenlijk al 105.000 F geïnd heeft, maar verder niet van zich heeft laten horen. De bemiddeling van Faipoult heeft als gevolg dat een voor Bauwens zeer nuttige regeling wordt getroffen. De regering had 20 assortimenten besteld, die per stuk 20.000 F kostten, en waarop Bauwens 10 % winst kreeg. Dit zou hem in

Op welke overeenkomst men zich ook baseert, het is een feit dat Bauwens contractbreuk pleegde door Farrar helemaal niet te vergoeden. De regering reageert op de petitie van Farrar door er een kopij van op te sturen naar Lieven Bauwens en diens bevindingen te vragen³². De brief die Bauwens hierop schrijft, is van die aard, dat het begrijpelijk is dat de biografen van Bauwens over deze zaak zwijgen³³.

Bauwens zegt dat hij Farrar leerde kennen als draaier van houten en ijzeren voorwerpen, en dat hij hem als dusdanig engageerde.

„Le Sieur Farrar, après son arrivée en Franse, était conduit à Passy avec ses compagnons, y passa plusieurs années et depuis à Tronchiennes lez Gand, sans dépasser le cercle que son métier lui avait circonscrit”.

Dat is evident niet waar. Uit de correspondentie met Farrar en met de andere Engelse werklieden, en uit de contracten die hij met Farrar afsloot, blijkt dat Farrar een veel grotere verantwoordelijkheid had dan alleen maar zijn beroep als draaier. Het is Farrar die het grootste aandeel heeft gehad in de constructie van de Mule Jenny en de inrichting van de fabrieken van Lieven Bauwens.

In deze brief beschuldigt hij zowel Farrar als Hulse³⁴ en Dean ervan, dat ze hem bedrogen hebben. Ze zijn hun engagementen niet nagekomen door hun diensten aan te bieden aan anderen. Hij vergeet hierbij te zeggen dat hijzelf Hulse heeft ontslagen nadat hij hem niet meer zo dringend nodig had omdat de eerste Mule Jenny toch klaar was ; dat hij Dean niet

totaal 40.000 F aan winsten opleveren. Deze 40.000 F mag hij nu beschouwen als eigenlijke prijs. De onvolledige enige machine die wel geleverd werd — degene waarmee hij de prijs gewonnen had — wordt betaald met 20.000 F. Bauwens, die 105.000 F ontving, is de regering dus nog 45.000 F schuldig, waarvoor deze hem 2 Mule Jennies vraagt. Hij levert ze niet en zal dat ook nooit doen. In Faipoult vindt Bauwens iemand die het steeds voor hem opneemt bij de regering.

Het lijkt wel vreemd dat Bauwens, die gans Gent voorziet van Mule Jennies, in de onmogelijkheid verkeert om er twee naar de regering te zenden, zoals hijzelf en de prefect beweren. Men kan hieruit enkel maar besluiten dat hij niet wil. Bauwens weet zeer goed waarom : als de regering de machines in haar bezit heeft, zal ze die inderdaad tentoonstellen, met als gevolg dat de Mule Jenny nagemaakt kon worden en hij zijn feitelijk monopolie kwijt is.

Het duurt tot 1812 eer de zaak weer wordt opgerakeld en de regering een hypotheek ter waarde van 45.000 F neemt op de bezittingen van Bauwens. Tevoren had Bauwens steeds uitstel van levering gevraagd met als argument dat zijn zaken er zo slecht voorstonden. Nu verandert zijn argumentatie: hij is deze som niet schuldig aan de regering, het is zijn broer François. Het geld werd inderdaad gestort op een ogenblik dat de breuk tussen de gebroeders Bauwens nog niet officieel was (deze breuk werd notarieel par in 1804 bekrachtigd), en zo was het mogelijk dat François de sommen ontving. Het eigenaardige is niet zozeer dat Bauwens' argumentatie verandert, maar dat hij zichzelf tegenover de regering blootgeeft. Dit gebeurt in zijn 'Mémoire de Liévin Bauwens sur la contrainte au payement de 45.000 F solidairement avec son frère François Bauwens', s.d., waarschijnlijk te dateren in 1812, SAG, FNDF 921. Hij geeft daarin duidelijk toe dat de idee, door de publiciteit die de regering rond de tentoongestelde Mule Jennies zou maken, en die hem van zijn monopolie zou kunnen beroven, hem niet erg aanstaat.

(32) SAG, FNDF 915.

(33) s.d., SAG, FNDF 915. Slechts Leleux, o.c., p. 249, spreekt in een voetnoot over de klacht van Farrar, maar niet over het antwoord van Bauwens.

(34) Eveneens konstrakteur van Mule Jennies, in 1800 ontslagen.

betaalde en dat hij tegenover Farrar zeker zelf niet zijn verbintenissen te na gekomen was.

„Mais le Sieur Farrar préfère, au mépris de son engagement d'offrir ses services et d'établir, à St Denis près de Mons, une filature pour compte de Mr. Tiberghien, entreprise par lesquelles il gagna des grosses sommes et devint propriétaire d'une filature qu'il érigea ; mais, ses dépenses étant devenu trop fortes, il s'avisa de me poursuivre pour les 24.000 francs dont il est question dans sa lettre”³⁵.

Het is heel typisch voor Bauwens dat hij als patroon verwacht dat degenen die bij hem in dienst zijn, de contracten die ze met hem hebben, onvoorwaardelijk nakomen, maar hijzelf is zulks helemaal niet verplicht.

Hij is de eerste om aan een verplichting niet te voldoen, maar hij gebruikt de gevolgen daarvan als argument om het zeker niet te doen. En hij begrijpt het ook helemaal niet, als zijn ondergeschikten dan uiteindelijk bij iemand anders in dienst gaan. Niet als het gaat om zijn Engelse medewerkers en niet als het gaat om zijn Gentse arbeiders.

Deze mensen moeten hem in zijn ogen altijd dankbaar, trouw zijn. „C'est ainsi que le Sieur Farrar justifie de sa loyauté anglaise vis à vis de son patron et de son protecteur”.

Bauwens heeft er wel een handje van weg om zichzelf als een dupe te beschouwen van de ontrouw van anderen. Hij kan ook niet toegeven dat Farrar ooit belangrijk is geweest voor hem : „le Sieur Farrar n'y fit autre chose que de tourner les verges en pentes et quelques bouts de cylindres, des vises sans fin et autres bagatelles”. Het is wel vreemd dat hij juist met deze onbelangrijke vijzendraaier contracten afsluit voor belangrijke projecten, en dat hij samen met deze man deelneemt aan de wedstrijd. Ook de reis van Farrar naar Engeland minimaliseert hij, in zijn bewering dat Farrar niet het minste gevaar liep, „ce voyage était accompagné du moindre danger pour lui, comme Anglais il n'avait même pas besoin de passeport dans son pays. Le sieur Farrar employa mes fonds, environ 2 à 300 francs, pour se promener, aller voir sa famille et faire le gros dos”. Hij is verontwaardigd omdat Farrar er niet in geslaagd is verbeteringen aan de Mule Jennies aan te brengen na deze reis „quoi qu'il n'eût qu'à copier des Anglais, ses compatriotes”.

Dit zijn echter allemaal argumenten die er niet kunnen toe bijdragen om zijn schuld aan Farrar weg te cijferen. Ook dit is een constante bij Bauwens : hij praat over zaken die op een ander vlak liggen, omdat hij het antwoord op de eigenlijke vraag wil ontwijken.

Tenslotte raadt hij de regering aan, zich niets aan te trekken van de 10.000 F die Farrar vroeg : „j'ai l'honneur d'observer à son Excellence que, quant à la demande en indemnité de 10.000 F que forme le Sieur Farrar, il me paraît que ses prétentions ne sont pas plus fondés (et encore moins) que ne pourraient l'être celles de tous les Anglais que j'ai amenés avec moi d'Angleterre, ainsi que tous les autres constructeurs de filatures en France, au surplus, le sieur Farrar serait tenu dans tous les cas de se borner aux engagements qu'il avait avec moi à ce sujet”.

(35) Bauwens spreekt over francs, Farrar over ponden.

Bauwens is bovendien de mening toegedaan, dat, àls Farrar dan iets verdient door zijn werk, het eigenlijk nog aan hem toekomt : „le mérite qu'il se permet de s'appliquer n'est qu'une soustraction frauduleuse de celui qui m'appartient en entier, et je dois ici déclarer que c'est enfin chez moi et dans mes ateliers (et à mes dépens) qu'il a appris à construire des filatures.”

Hij wil echter niet de indruk geven dat hij slechts om zichzelf bezorgd is. „Je pris son Excellence de croire à l'impartialité que j'ai mis dans cette exposée et je sollicite vivement à son Excellence de faire repousser le grossier charlatanisme des Anglais, lesquels au dépens des Français et de leurs propres moyens ont été trop longtemps soutenus”.

De inhoud van de archieven laat ons niet toe het verdere verloop van deze zaak, indien er althans een verder verloop is geweest, na te gaan.

b) *De 'gewone' arbeiders van Bauwens.*

We kunnen in dit artikel niet nader ingaan op de lonen in de fabrieken van Lieven Bauwens. In het algemeen kan men zeggen dat zowel de lonen als het werkritme onregelmatig waren. In de fabrieken van Bauwens is er nooit een gans jaar aan één stuk door gewerkt ; de arbeiders werden zeer gemakkelijk ontslagen ; en tenslotte verschilden de lonen sterk naargelang de categorie arbeiders waar het om ging ³⁶.

Tot 1804 was Bauwens de enige eigenaar te Gent van een mechanische katoenspinnerij. Dat geeft hem natuurlijk een enorme macht tegenover de arbeiders : de afwezigheid van concurrentie geeft hem de zekerheid dat hij ze kan terugvinden indien nodig. De explosie die de Gentse katoenindustrie in de jaren 1806-7-8 kende, bracht logischerwijze een tekort aan arbeidskrachten met zich mee. De toekomstige katoenarbeiders worden gerecruteerd uit de meest miserable massa's van de stad ³⁷. In de kaart van de fabrikanten speelde het verbod op de bedelarij dat in deze jaren van kracht werd, waardoor men deze mensen naar de fabriek dwong. Anderzijds werden ze ook naar de fabrieken gelokt door de hoge lonen die er in die tijd werden uitbetaald ³⁸.

Maar de arbeiders in de fabriek krijgen was niet genoeg. Men moest ze er ook nog in houden. Het tekort aan arbeidskrachten bracht met zich mee, dat deze mensen kost wat kost aan de fabrieken moesten gebonden worden. Het is om deze binding dat de conflicten tussen werknemers en werkgevers het hevigst zijn. Noch de lange werkdagen, noch de lonen vormden een reden tot ontevredenheid bij de arbeiders, wél de onvrijheid om van werkgever te veranderen ³⁹.

De fabrikanten poogden enerzijds hun werklieden te behouden, ander-

(36) Deze gegevens kan men afleiden uit het Centraal Kasboek van de Chartreuse, SAG, FNDF.

(37) J. Dhondt, Notes sur les ouvriers industriels gantois à l'époque française, Revue du Nord, XXXVI, 1954, p. 314.

(38) Varlez, Les salaires dans l'industrie gantoise. I. Industrie cotonnière. Rapport et Enquête, Brussel, 1901, p. 30.

(39) J. Dhondt, o.c., 1954, p. 315.

zijds was er tussen hen een onderlinge strijd om de arbeiders van de ene fabriek naar de andere te krijgen. Bauwens had, net als de andere fabrikanten, de voordelen van een sociale wetgeving die volledig in functie stond van het burgersbelang en hij maakt er net als zij gebruik van waar hij dit kan.

In de eerste jaren van zijn werkzaamheden, wanneer Bauwens, zoals gezegd, geen concurrentie hoeft te vrezen, kan hij met zijn arbeiders doen wat hij wil. Hijzelf zendt ze weg van de ene dag op de andere, hetgeen niet wegneemt dat zijn arbeiders hem, in zijn ogen, absoluut trouw moeten blijven. Hij bindt ze aan zich met alle middelen, van de meest grove tot de meer subtielere. Hierin gaat hij niet slechts zeer ver, het is ook opmerkelijk dat Bauwens een der eersten was om gebruik te maken van de druk die hij dankzij zijn positie kan uitoefenen.

Zelfs in het jaar 1804, als er nog geen werkelijk nijpend arbeiderstekort bestaat, onderneemt hij stappen bij de overheid om de „ontrouwen” terug naar zijn fabriek te krijgen. Vooreerst onderwerpt hij zijn werknemers aan een reglement. Van de fabriek te Passy is dit reglement overgebleven⁴⁰. De arbeiders zijn verplicht een bepaalde hoeveelheid draad te produceren per 14 dagen. Spinnen ze meer, dan krijgen ze een premie. Spinnen ze minder, dan wordt een bedrag van hun loon afgetrokken dat in verhouding ligt met hun tekorten. Indien een arbeider drie opeenvolgende malen niet genoeg heeft geproduceerd, dan wordt hij weggezonden, zonder vooropzeg. Men wordt slechts aangenomen indien men een goed attest kon voorleggen, en het reglement tekende, waarbij men zich ertoe verbond gedurende zes jaren in de fabriek te blijven. Er waren boetes voorzien voor hen die de draad braken of te laat kwamen. Voor degene die het meest produceerde gedurende een heel jaar was er een prijs voorzien, evenals voor al degenen die gedurende een gans jaar één vierde meer hadden gesponnen dan ze verplicht waren.

De leertijd van een spinner was drie maanden.

We mogen waarschijnlijk aannemen, dat de reglementen te Gent en te Drongen dezelfde strekking hadden. We vonden ze echter niet terug.

Dit reglement is wel bijzonder tekenend voor Bauwens. Hem bezielt er één zaak, nl. de produktie opdrijven. Dus gebruikt hij het systeem van premies en boetes, wat daarenboven een uitzonderlijk goed middel is om geen solidariteitsgevoelens aan te kweken tussen de arbeiders.

De leertijd wordt vastgesteld op drie maanden. In feite is één maand voldoende om zich de spintechnieken eigen te maken⁴¹. In de praktijk, en dat is een algemeen feit bij de Gentse industrielen, worden de arbeiders gedurende 1 jaar betaald als ongeschoold⁴². Een arbeider bij Bauwens kan hier allerminst aan ontsnappen, hij heeft geen enkele kans dat zijn protest indien de leertijd de afgesproken drie maanden overschrijdt, enige invloed heeft. Immers, bij het aanvaarden van het reglement aanvaardt hij ook het artikel waarbij hij zich ertoe moet verbinden om 6 jaren in de

(40) SAG, FNDP 1282.

(41) J. Dhondt, o.c., 1954, p. 315.

(42) Brief van Frans de Vos aan de burgemeester, SAG, MA, K 60/1.

fabriek van Bauwens te blijven⁴³.

Zoals gezegd zijn er subtielere middelen om de arbeiders aan zich te binden, die men, gecombineerd met leercontracten e.d. niet beter of anders kan omschrijven dan met de term lijfeigenschap.

Zo schrijft Faipoult in een rapport over Drongen⁴⁴: 'non seulement il assure l'existence d'un grand nombre de familles par les travaux qu'il leur procure, mais il leur fait bâtir des maisons et ses ateliers vont devenir le centre d'un village qu'il peuplera d'ouvriers et de manufacturiers habiles et dont il sera le fondateur'.

De wet van 22 germinal jaar XI beslist dat: 'toutes les affaires de simple police entre les ouvriers et les apprentis, les manufacturiers, les fabricants, les artisans seront portés devant les commissaires généraux dans les villes (...)'⁴⁵. Het politiecrops mocht eveneens ingrijpen waar het ging om geschillen m.b.t. het werkboekje, het coalitieverbond etc. Bauwens beseft zeer goed dat het toezicht op het arbeidersleven voor een goed deel afhing van de bereidheid van het politiecrops om in te grijpen. Dat blijkt uit een aantal brieven die we in het FNDP aantreffen, en waaruit blijkt dat Bauwens zijn invloed bij de regering tracht aan te wenden om die mensen die hij daartoe geschikt acht, aan de functie van politiecommissaris te helpen⁴⁶.

Zijn wens om de politie tot een gewillig werkinstrument te maken blijkt in 1809 beantwoord: 'en passant à des considérations locales sur les filatures et fabriques de coton qui existent à Gand, on observe d'abord que les fabricants ont beaucoup à se louer de la protection que l'administration de cette ville leur accorde. La police des ouvriers s'exerce beaucoup mieux, depuis environ un an, l'ordre et la subordination s'établissent sur les principes qu'on n'aurait jamais dû méconnaître'⁴⁷.

(43) We hebben alle reden om de hypothese als zouden de reglementen van Gent en Drongen gelijkaardig zijn, aan te nemen. We hoeven hierbij slechts te denken aan het feit dat Bauwens de leertijd van de arbeiders die hij in de centrale gevangenis te Gent liet werken, op niet minder dan hetzij zeven, hetzij drie jaren te brengen, al naargelang hun bezigheid. Zie hierover de brief van Bauwens aan Giron, inspekteur van de werken in de centrale gevangenis, 22 thermidor jaar XI, waarvan de inhoud kan afgeleid worden uit de brief van Faipoult, idem datum, SAG, FNDP250.

(44) Arch. Nat. R/20 184, geciteerd in Leleux, o.c., p. 156.

(45) Recueil des lois, décrets impériaux et arrêtés, concernant les attributions du Conseil de Prud'hommes de Gand, SAG, MA, K 10/1, wet 22 germinal an XI, titre 5.

(46) Bvb een brief van Davons, werkzaam bij de minister van binnenlandse zaken, aan Bauwens, vanuit Parijs, 27 prairial jaar XII, SAG, FNDP 818: 'j'ai reçu, mon cher monsieur, une lettre sans date qui m'est parvenu le 20 du courant et par laquelle vous prenez la peine de me recommander Mr. Malpé pour la place de commissaire de police que l'on croit prêt à vager'. In het FNDP 120 bevindt zich een soortgelijke brief van de Parijse politiechef waarbij deze aan L. Bauwens laat weten dat de betrekking van commissaris te Gent reeds toegewezen werd, en dus niet aan Bauwens' kandidaat, mr. De Vispoel, kan gegeven worden. Deze brief dateert van 8 november 1805.

(47) SAG, MA, reeks K 2/1 G. In deze map bevindt zich een uitvoerig schrijven van L. Bauwens, van maart 1809, gevoegd bij de gegevens die hij moest indienen over de toestand van zijn fabrieken op 1 mei en 1 november 1808. Het citaat komt uit deze uiteenzetting, getiteld 'Observations sur le tissage des étoffes de coton', maar ze gaat over de katoenindustrie in het algemeen.

Niet slechts de politie, maar ook de burgemeester en de prefect zijn volgens Bauwens hun steun verschuldigd aan de fabrikanten. We konden een reeks individuele gevallen van arbeiders bij Bauwens, die hij poogt onder dwang van de overheid te behouden, terugvinden. Bauwens maakt steeds gebruik van een argument dat wel moet inslaan: indien deze arbeiders niet onderdanig gehouden worden, indien ze niet verplicht worden in mijn fabriek te blijven, dan zouden ze er wel eens de oorzaak van kunnen zijn dat de openbare orde verstoord wordt. Dit is een ideaal chantagemiddel natuurlijk, dat hij ook graag gebruikt als het gaat om financiële voordelen voor zijn bedrijven te bekomen.

Reeds in 1804 legt Bauwens klacht neer bij de prefectuur over arbeiders die hun reglementen niet naleven⁴⁸. Het gaat hier om het geval Dewulf. In een postscriptum voegt Bauwens er nog vijf andere arbeiders bij, die net als Dewulf het bedrijf hebben verlaten. Het typische is dat 4 van deze 6 mensen hetzelfde ontslagen werden, hetzij de toelating kregen de fabriek te verlaten om elders te gaan werken. Maar als dan blijkt dat dit elders betekent dat ze in dienst gaan bij François Bauwens, met wie het pas tot een definitieve breuk gekomen was, is Lieven zodanig verontwaardigd, dat hij hen beschuldigt van contractbreuk.

„Un de mes premiers fileurs A. Dewulf a été gagné par lui⁴⁹, il a cependant encore dix mois d'engagement avec moi et il a réclamé son congé sous diverses prétextes, que je lui ai refusé, mais il a avisé aux moyens de se faire renvoyer en affrontant Mr. Kenyon, en amusant les autres fileurs et surtout en leur prêchant la déloyauté, pour abandonner leurs métiers et partir pour Paris où Mr. Frans Bauwens a besoin de vingt de mes meilleurs fileurs, qu'il fera tous contremaîtres pour gouverner des ateliers”.

Dewulf heeft dus gebruik gemaakt van het enige middel dat een arbeider ter beschikking had om ergens weg te geraken: kabaal maken. De wet van 22 germinal, jaar XI, titre III, art. 9, handelt over de redenen van ontslag. De contracten „ne pourront être résidus, sauf l'indemnité en faveur de l'une ou l'autre des partis, que dans les cas suivants: 1) d'inexécution des engagements de part ou d'autre; 2) de mauvais traitement de la part du maître; 3) d'inconduite de la part de l'apprenti”⁵⁰. Van deze laatste (en enige) mogelijkheid heeft Dewulf dus gebruik gemaakt om ontslagen te worden en naar een betere plaats over te gaan. Bauwens wenst dat de prefect hem helpt, daar het ook in diens belang ligt: „j'ai signifié au fileur Dewulf qu'il devait finir son terme ce qu'il refusera de remplir et comme ces désordres n'ont pas encore été réprimés jusqu'à présent et que je crois qu'il devient urgent de montrer un exemple pour arrêter ce brigandage, dans lequel je vois les intérêts générales du département de l'Escaut aussi bien compromis que les miens.”

Hij zal de namen meedelen van degenen die het bedrijf verlaten hebben,

(48) Brief van Bauwens aan de prefect van het Scheldepartement, 20 brumaire jaar XIII, RAG, A. Dép. de l'Esc., 1654, 1° liasse, doc. L.B.

(49) bedoeld wordt François Bauwens.

(50) Recueil des lois, décrets impériaux et arrêtés, concernant les attributions de Conseil de Prud'hommes de Gand, SAG, MA, K 10/1.

en hoopt dat de prefekt zal ingrijpen. „C'est pourquoi Monsieur le Préfet, j'ai l'honneur de vous mander ceci afin de vouloir aviser aux moyens les plus efficaces pour faire abandonner à Mr. Frans son plan d'embaucher mes ouvriers et contremaîtres, ci-dessous vous trouverez les noms des personnes qui son parties de la manière que je viens de vous citer, en attendant que vous veuillez Monsieur le Préfet vous occuper de ma demande, j'ai l'honneur de vous saluer". Dan volgt de lijst van namen en plaatsen waar deze mensen nu werken.

Dit konflikt is heel klassiek en zal zich in de loop van de komende jaren meermaals herhalen. Het gaat zowel om een konflikt tussen arbeider en patroon als tussen patroons onderling, die natuurlijk hun geschoolde werkkrachten willen behouden en anderzijds de bekwame arbeiders — en later, als het tekort nijpend wordt, gewoonweg zoveel mogelijk mensen in hun bedrijf willen krijgen — naar hun fabriek willen halen.

Bauwens beklagt er zich over dat zijn fabriek een echte voorraadkamer is geworden van geschoolden voor andere fabrikanten: „j'ai bien cependant de me plaindre que malgré mes représentations et parce qu'on n'y a point eu regard, on n'a cessé de venir chez moi comme dans un pépinière, enlever les ouvriers que j'avais formés, à peine savent-ils la plus part de leur métier, qu'ils partent sans que je puisse les arrêter, ou si je m'en plains on leur donne tacitement raison; néanmoins plusieurs de ces ouvriers me doivent de l'argent" ⁵¹.

In juni 1807 roept Bauwens weer de hulp in van de overheid, ditmaal schrijft hij naar de burgemeester van Gent ⁵². Deze brief is geschreven als protest tegen het feit dat de burgemeester zich uitsprak ten voordele van een arbeider van Bauwens, J. Duc, „a qui il a plu de quitter ma fabrique, et d'être le précurseur d'une petite cabale qui c'est immédiatement prononcée entre plusieurs de mes ouvriers". Deze brief is vooral interessant omdat Bauwens er zijn mening in weergeeft over „les déagrementaux quels se trouvent les chefs de fabriques abandonnés à leurs propre influence", over de toestand van de arbeiders, over de fabriek, over de patroons. Vooreerst vindt hij de uitspraak van de burgemeester en de welwillende houding van de overheid onjuist.. „Votre sollicitude, Monsieur le Maire, en faveur des ouvriers serait louable sans doute, s'ils étaient opprimés, ou vexés, mais trop indulgente à accueillir leurs plaintes, ou autres prétextes, j'ai déjà eu sujet de vousreprésenter plusieurs fois que ce n'était pas sans inconvénient qu'ils trouvassent dans l'autorité qui doit les contenir, une assistance trop prononcée".

Immers, de burgemeester moet eens goed beseffen wat een fabriek eigenlijk is: „une fabrique renferme une foule d'individus de différentes caractères, et de mœurs plus ou moins pernicieuses, qu'il est impossible de réprimer, s'il ne leur est opposé une digue respectable qu'ils ne puissent impunément franchir". Deze „digue respectable" moet van de overheid komen. De burgemeester moet een voorbeeld nemen aan de steden waar dit gebeurt en waar bijgevolg alles rust en kalmte is, en waar men de patroons tenminste schat op hun waarde: „les règlements locaux sont

(51) Brief van Bauwens aan de burgemeester, 19 juni 1807, SAG, MA, K 60/1.

(52) Brief van Bauwens aan de burgemeester, juni 1807, SAG, M, K 60/1.

du ressort de l'autorité administrative, ils existent dans toutes les places de fabriques de quelque importance, il y assurent le droit et l'autorité des chefs d'établissement, la subordination permanente des ouvriers, la régularité et l'assiduité du travail, enfin l'heureuse existence de la famille. Dans ces lieux de fabrique, on ne verra point comme ici l'ouvrier prendre à son gré 1 - 2 et même 3 jours couvrables de la semaine, pour aller s'enivrer, se vautrer dans le vice, et ne rentrer à l'atelier qu'après être épuisé d'excès, ou pour insouffler l'insubordination et le désordre".

„On n'y verra point des ouvriers débauchés, soit par des compagnons soit par des chefs d'atelier, et abandonner subitement la fabrique à laquelle ils sont attachés, pour aller impunément s'installer dans une autre du même endroit, ou ailleurs, sans qu'au préalable ils n'ayent prévenu, et obtenu leur retraite 2 à 3 mois d'avance".

Men moet inzien dat, door de belangen van de fabrikanten te dienen, men het algemeen belang dient : „qu'elle est donc la garantie d'un chef d'établissement contre tant d'excès et de désordre? s'il n'est efficacement soutenu par un bon règlement, et le concours de l'autorité administrative! Si son intérêt est l'ordre, et une activité régulière dans ses travaux, n'est-ce pas aussi l'intérêt personnel des individus qu'il fait vivre et le bien du pays? Comment pourra-t-il autrement faire prospérer ses établissements et marcher de concurrence avec les autres endroits de fabrique? où ses pareils sont encouragés et protégés par les administrateurs! Ce n'est donc point, Monsieur le Maire, seulement mon intérêt personnel que je défends, mais l'intérêt général dans lequel se trouve le mien".

Hij vraagt dus uitdrukkelijk of de burgemeester een lokaal reglement wil uitvaardigen. Bauwens legt vervolgens uit in welke beklagenswaardige toestand de patroon zich bevindt in vergelijking met deze van een arbeider. „il ne peut vous échapper, monsieur le Maire, que les chefs de fabrique ont tout à risquer et à perdre contre l'ouvrier? Tandis que celui-ci libre en quelque sorte de lui-même commet souvent des exactions ou des torts qu'on ne peut toujours atteindre ou dénoncer! Rien ne peut avoir de prise sur lui que la crainte. Si ce frein lui est ôté, il n'existe plus de garantie, ou de sûreté pour celui qui a le droit de lui commander, mais qui peut mieux lui inspirer cette crainte salutaire si ce n'est l'autorité reconnue, qui par une froide réception ou rigoureuse réprimande ferait sans plus d'effort rentrer l'ouvrier dans le devoir".

Blijkbaar bracht Bauwens' verzoek niet veel op, want het jaar daarop, in april 1808, schrijft hij opnieuw naar de burgemeester. Ditmaal heeft de burgemeester hem om uitleg verzocht over het volgende briefje, dat de vader van een van Bauwens' werklieden, Wijnsberghe, hem schreef : „Mijnheer den Meire, neme de vrijheid aan ue. te laeten weeten, dat aangezien mijnen zoon nu alreede vier agtereenvolgende jaeren gevrogt hebbende op de fabricke van d'heer Livinus Bauwens, van gedagt is dit ambagt te verlaeten, en hem verscheyden mael tot het bekomen van zijn afscheyd briefken aan d'heer Bauwens heeft gepreenteert hetwelk hem telkens is gerefuseert"⁵³. Vader Wijnsberghe vraagt de burgemeester te

(53) Brief van Wijnsberghe aan de burgemeester, 5-4-1808, SAG, MA, K 60/1.

willen bemiddelen.

Bauwens ontkent de feiten : „j'ai refusé au nommé Wijnsberghe, attendu qu'il ne m'avais point prévenu de son départ, c'est avanthier qu'il a exigé son congé”.

Nu is Wijnsberghe niet alleen, en Bauwens beschrijft zijn toestand : „c'est ainsi que sous divers prétextes leurs ouvriers somment leurs maîtres de leur délivrer sur le champ un congé, pour aller courir les autres fabriques et c'est ainsi que me ateliers ne sont plus que l'entrepôt des ouvriers, et apprentifs jusqu'au moment qu'il leur plaît de s'en aller, même à chaque heure du jour sans que j'ai aucun reours contre eux” : Er moeten dringend algemene reglementen worden uitgevaardigd, daar de reglementen van de fabrieken afzonderlijk niet voldoen om „contenir les ouvriers dans les bornes de leur devoir et de la décence vis à vis de leurs maîtres”.

Indien de fabrikanten geen steun krijgen van de overheid, hebben ze geen enkele garantie dan hun eigen regels, en als ze die niet hadden, dan : „nos fabriques seraient parfaitement assimilés aux cabarets”⁵⁴.

Zoals blijkt uit de passage uit „Observations sur le tissage des étoffes de coton” van 1809, die we hoger citeerden, is in dat jaar de toestand relatief goed voor Bauwens : de politie handelt zoals het moet, dus in het voordeel van de fabrikanten, en er heerst dus orde en onderdanigheid in de Gentse katoenbedrijven. Dat is natuurlijk een toestand die de fabrikanten aanstaat, want door de moeilijkheden die de Gentse katoenindustrie sinds 1808 te doorkampen heeft, komt er een eind aan de 'voorspoed' der arbeiders en vallen er conflicten te vrezem.

De crisis van 1808-9 bracht me dat men hetzij een deel van de arbeiders wegzond, hetzij hun werkdagen verkortte. Bijgevolg werd de vraag naar arbeiders kleiner dan het aanbod. In 1810 keert de situatie zich weer ten goede, maar reeds in hetzelfde jaar herbegint de crisis.

In februari 1811 is er een algemene salarisverlaging van 15 %⁵⁵. De arbeiders worden dus voor de eerste maal geconfronteerd met werkloosheid en daling der lonen. De reactie bestaat er in, dat de idee van arbeidersorganisatie ontstaat om weerstand te kunnen bieden aan de willekeur van hun patroons en de economische werkelijkheid.

De wet Le Chapelier, die samenspanningen verbood, werd in 1795 ook in België ingevoerd, waardoor de arbeiders geen enkel wapen meer hadden om als dat nodig was, solidair tegen hun patroons op te treden. Maar dat nam niet weg, dat de wet er niet in geslaagd was, de notie hiervan te doen verdwijnen.

Trouwens, de vroegere compagnonnages — verenigingen van gezellen — dus werknemers — waren niet noodzakelijk verdwenen. Er waren er blijven voortbestaan, in het geheim. Maar belangrijker is dat er ook nieuwe ontstonden, die dan de vorm aannamen van een soort mutualiteiten, 'beurzen'. Deze beurzen namen soms het karakter aan van een sociaal strijdorganisme, dat de arbeiders groepeerde om hun belangen te verde-

(54) Brief van Bauwens aan de burgemeester, april 1808, SAG, MA, K 60/1.

(55) J. Dhondt, o.c., 1954, p. 318.

digen tegenover de patroons.

Men kan zich de ontzetting van Lieven Bauwens voorstellen, wanneer hij bemerkt dat iets van die aard aan de gang is bij de katoenspinners. Bij deze gelegenheid schrijft hij een brief naar de burgemeester ⁵⁶.

Hij constateerde „qu'il existe malheureusement parmi ces ouvriers des pêcheurs d'insurrection, et qu'à leur instigation, tous les ouvriers des diverses filatures de cette ville ont formé le complot de s'ériger en corps! — plusieurs réunions ont déjà eu lieu entre eux à cet effet; je sais qu'il a été mis en délibération de se soutenir réciproquement et de former masse pour faire la loi à leurs maîtres! Il n'est rien moins question que de faire bourse entre eux pour soutenir celui ou ceux qui, rejetés des ateliers pour mauvaise conduite ou esprit de cabale, se trouveraient sans travail, plus encore! de quitter en masse les ateliers si cela leur fait plaisir”.

Hij wijst de burgemeester er op dat deze verplicht is zulke komplotten te onderdrukken „par tout le pouvoir que la loi a mis en vos mains”. Want deze samenscholingen „aussi pervers, aussi destructifs”, schaden de geest van onderdanigheid die er in een fabriek moet heersen.

Nu weet Bauwens ook wel dat zijn eis aan kracht zal winnen als hij de indruk kan geven niet louter voor zijn eigen belang op te komen. Een spinner die vertrekt, zegt hij, is er de oorzaak van dat zijn helpers werkloos worden. En, zeer klassiek bij Bauwens: indien er zoveel mensen uit de bedrijven weggaan, wordt de openbare orde ernstig bedreigd.

Er zijn ook nadelen voor de fabrikanten: de mekaniëken lopen schade op als ze ongebruikt blijven staan, en de niet verwerkte stocks vertegenwoordigen een kapitaal voor de eigenaars dat niet kan renderen.

Om al deze redenen moet de overheid steun verlenen aan de eigenaars want „des chefs intelligents qui exposent leur fortune pour faire exister une population immense, doivent donc être environnés de toute considération, de toute protection et de grand pouvoir, dans le cas où les ouvriers qu'ils font vivre teindraient à méconnaître les liens sacrés du devoir et de la reconnaissance qui doivent les unir et les attacher à leurs maîtres”.

Dus vraagt Bauwens aan de burgemeester of deze een bijkomend artikel wil aannemen in zijn reglement: „tout fileur demandant son congé sera tenu de se faire remplacer par un autre fileur, ou de faire un apprenti, avec l'approbation du propriétaire ou chef de fabrique”.

Deze gevraagde toestemming van de eigenaar betekent de zoveelste poging om van een arbeider een horige te maken. En met sukses, want de burgemeester gaat zelfs nog verder dan Bauwens, hij schakelt de politie-kommissarissen in, om samen met de eigenaars van de fabrieken een gedetailleerde lijst van de arbeiders op te stellen ⁵⁷.

Er wordt tevens een besluit van de burgemeester gezonden naar de prefektuur ⁵⁸ waarin al de argumenten van Bauwens worden overgenomen en de artikels die Bauwens aan zijn eigen reglement wou toevoegen, wor-

(56) Brief van Bauwens aan de burgemeester, 4-2-1810, SAG, MA, W2

(57) Avanti, Een terugblik. Bijdrage tot de geschiedenis van de Gentse arbeidersbeweging, Gent 1930, p. 26.

(58) RAG, A. Dép. de l'Esc., 1656.

den voorgelegd ter goedkeuring van de prefekt, om vervolgens in al de Gentse katoenfabrieken van kracht te worden. De prefekt vindt echter dat dit te ver gaat, gezien de wet op de samenspanningen slechts „les complots formés en masse contre l'industrie” afkeurt, maar een arbeider vrij laat zijn werk te verlaten indien hij zijn contract nakwam ⁵⁹.

In zijn „Observations sur le tissage des étoffes de coton” van maart 1809 ⁶⁰ schrijft Bauwens: „les fabricquants manquent cependant d'un point de réunion, pour s'entendre sur leurs intérêts communs, pour présenter leurs réclamations à l'autorité, pour prévenir les abus, pour s'éclairer mutuellement”. Het daaropvolgende jaar zal aan zijn wens tegemoetgekomen worden: eind augustus 1810 wordt te Gent de „Conseil de Prud'hommes” opgericht, de eerste in België. Het is zeer waarschijnlijk dat Bauwens in de oprichting van deze werkrechttersraad een rol gespeeld heeft. Niet alleen had hij in de jaren darvoor reeds voldoende stappen ondernomen die duidelijk maken dat hij eigenlijk het liefst een instantie zou zien oprichten die de „arbeidersvrijheid” beknotte, het is ook zo, dat zijn relaties belangrijk genoeg waren om de regering in die richting te beïnvloeden. Dit zijn natuurlijk slechts veronderstellingen, we vonden geen positieve aanwijzingen over de werkelijke rol van Bauwens. Hoe dan ook, als de raad wordt opgericht, wordt Bauwens meteen als voorzitter verkozen, op 20 december 1810 ⁶¹.

De werkrechttersraad was een instelling die poogde de geschillen tussen de werkgevers en de werknemers te beslechten. Het is de raad die nagaat of bij een konflikt de arbeiderswetgeving en de fabrieksreglementen niet zijn overtreden. Dit klinkt positief, maar de samenstelling van de raad is anders: deze was zo dat de arbeiders steeds in de minderheid waren. Er zetelden 9 werkrechtters in de raad, daarvan waren er 5 fabrikanten en 4 meestergasten. Het kiezerskorps dat op 20 december 1810 de leden van de raad verkoos, bestond uitsluitend uit industriëlen, en blijkbaar is de bepaling over de samenstelling van de raad ook niet zo absoluut, want degenen die verkozen zijn, zijn eveneens industriëlen ⁶².

Bauwens wordt voorzitter en zal dat tot zijn dood blijven. Lieven Bauwens zelf heeft zich blijkbaar niet al te veel van de raad aangetrokken. Dat valt wel min of meer te verklaren: een paar maanden na zijn aanstelling tot voorzitter zit hij in de schulden en moeilijkheden met zijn bedrijven, waar hij nooit meer bovenop komt. In 1814 vertrekt hij naar Parijs. De werkrechttersraad heeft trouwens in zijn geheel niet lang gewerkt: in 1813 beginnen zijn activiteiten sterk te verslappen wat waarschijnlijk in verband staat met de economische crisis die dat jaar te Gent plaatsgreep.

De raad bleef bestaan, maar ondernam niet veel. In 1822, na de dood

(59) Brief van de prefekt aan de burgemeester, 13-2-1810, RAG, A. Dép. de l'Esc., 1656.

(60) SAG, MA, K 2/1 G.

(61) Scholl, De Gentse werkrechttersraad, de oudste van België (1810-1859), Gids op maatschappelijk gebied, XLVII, 1956, p. 1047 e.v., p. 1049.

(62) A. Posman, Sociale toestanden bij de arbeiders te Gent gedurende de Franse tijd, onuitgegeven dissertatie RUG, 1968, dl. II, p. 225.

van Lieven Bauwens, kiest men nieuwe leden en de raad zal opnieuw functioneren ⁶³.

c) *De tewerkgestelden in de centrale gevangenis.*

De industriëlen deden met graagte beroep op diegenen die niet anders konden, dan bij hen in dienst gaan, zoals de gevangenen. Bauwens was niet de enige en ook niet de eerste die van deze — uitermate goedkope — arbeidskrachten gebruik maakte. Het gebeurde zowat overal in de geïndustrialiseerde landen ⁶⁴. Te Gent zelf had Clemmen, de stichter van de katoendrukkerij, reeds het ondernemerschap van de gevangenis waargenomen ⁶⁵.

Reeds op 28 oktober 1800 doen de gebroeders Bauwens een voorstel aan de Franse regering om de gevangenis te mogen uitbaten. Dit voorstel komt wel zeer vroeg en waarschijnlijk mogen we veronderstellen dat het eerder door financiële overwegingen is ingegeven dan door het feit dat de werkkrachten ontbraken. Het is immers pas enkele jaren later dat er een werkelijk arbeiderstekort ontstaat. Volgens F. Leleux ⁶⁶ kwam Bauwens misschien op het idee na het lezen van de circulaire die F. de Neufchâteau op 5 fructidor jaar VI rondstuurde en waarin hij schreef : „les établissements qu'on a le plus négligés sont ceux qui intéressent également l'humanité, la philosophie et les mœurs ; tels sont les prisons, les maisons de travail connues sous le nom très impropre de dépôts de mendicité, les hospices civils, et l'éducation publique. L'œil du gouvernement est ouvert sur ces grands objets...”

In 1775 was er een werkje verschenen van Vilain XIII, grootbaljuw van Gent, dat handelde over het gevangeniswezen. Deze man meende dat de beste boete voor de gevangenen was, hen te laten werken. Het systeem van Vilain XIII werd te Gent slechts korte tijd toegepast, om nadien door de Franse Republiek weer ingevoerd te worden.

Lieven Bauwens bezat dit tractaat, getiteld : „Mémoire sur les moyens de corriger les malfaiteurs et fainéans à leur propre avantage, et de les rendre utile à l'état” ⁶⁷. Het is goed mogelijk dat dit werk hem beïnvloed heeft, vooral daar „het verlichten van de gevangenisstraf door het aanleren van een beroep” heel wat voordelen voor Bauwens zelf meebracht. De biografen van Bauwens zijn het er unaniem over eens, dat Bauwens hier een geweldige filantropische daad stelde. De feiten die over zijn beleid bekend zijn, doen echter een andere motivatie vermoeden en zeker een ander resultaat.

Op 28 oktober 1800 doen François en Lieven Bauwens dus hun voor-

(63) Scholl, o.c., pp. 1050-51.

(64) J. Kuczynski, *Het ontstaan van de arbeidersklasse*, Amsterdam, 1967, pp. 18-22.

(65) Coppejans-Desmedt, *Bijdrage tot de studie van de gegoede burgerij te Gent in de 18^e eeuw*, Hand. K.A.Lett., XIV-17, p. 82.

(66) F. Leleux, o.c., p. 107.

(67) *Inventaris bibliotheek Bauwens te Drongen*, opgesteld door Cocquit in 1822, SAG, FNDP 113.

stel⁶⁸, dat hierop neerkomt :

— Alle uitgaven voor het onderhoud van de gevangenen, zoals voeding, kleding, wasserij, verwarming, verlichting, verpleging e.a. zouden door de Bauwensen geregeld worden. De regering zou hen een toelage van 37 ct. per man en per dag geven, deze sommen zouden om de twee maanden gestort worden.

— De Bauwensen hadden in ruil daarvoor het recht om de gevangenen voor zich te laten werken in de ateliers, die zij in de gevangenis zouden oprichten.

— Het contract gold 9 jaren en kon hernieuwd worden. Indien dat niet het geval was, mochten de ondernemers al de voorwerpen en materialen die zij in de gevangenis hadden geplaatst, terugnemen. Indien de regering besloot het contract te annuleren zonder dat de Bauwensen te kort waren geschoten, trokken dezen eveneens hun goederen terug, maar dan zou de regering hen de helft daarvan vergoeden, om de kosten van de installatie te dekken. Dit diende te gebeuren in de loop van de drie maanden, die op de diensttijd volgden.

— De gevangenen zouden verzorgd worden zoals voorheen gebeurde en wettelijk was bepaald.

— De reglementen die van kracht waren in de gevangenis zouden blijven bestaan. De verplegingsdienst zou geregeld worden door een team dat bestond uit de kommandant van de gevangenis, de 1° officier van de gezondheidsdienst en de ondernemers.

— Om een punktuele navolging van het contract te verzekeren, zouden de Bauwensen een waarborg aan de regering storten.

Het projekt van de gebroeders Bauwens was dan ook uitermate voordelig voor de regering. Normaal werd minstens het dubbele uitgegeven voor het onderhoud van de gevangenen.

Op 18 januari 1801 meldt prefekt Faipoult aan Lieven Bauwens dat het voorstel is aangenomen⁶⁹. Er moet slechts een wijziging aangebracht worden m.b.t. de salarissen van de gedetineerden. In de plaats van dat dezen het totale salaris in handen zouden krijgen, moest dit geld verdeeld worden : één derde mocht behouden worden voor de gevangenis zelf ; de overige twee derden waren bestemd voor de gevangenen zelf, die een deel dadelijk kregen, terwijl een ander deel wordt gereserveerd om hen mee te geven als ze de gevangenis verlaten. Faipoult voegt erbij : „au reste le ministre rend justice aux vues économiques de votre soumission. Marquez-moi de suite à quelle époque vous voudrez prendre le service”. Er wordt besloten dat de onderneming zou starten op 10 ventose jaar IX, d.i. 2 maart 1801.

Op 8 ventose jaar IX schrijft Faipoult een brief aan Bauwens, waarin hij hem inlicht over het besluit van de consuls m.b.t. de voeding van de gevangenen⁷⁰. Voorheen kregen ze 1/2 pond vlees per dag en de soep die van dat vlees getrokken was. Vanaf dit moment kregen ze enkel nog de

(68) F. Leleux, o.c., p. 107, geen bronvermelding.

(69) Brief van Faipoult aan L. Bauwens, 18-1-1801, SAG, FNDP 520.

(70) SAG, FNDP 520.

soep. Als gevolg daarvan zal een gevangene minder kosten en Faipoult raadt Bauwens aan de regering een voorstel te doen waarbij de bijdrage zou verminderen met 8 à 9 ct. Dit nieuwe voorstel dat dus niet, zoals door F. Leleux wordt gesuggereerd, uit een soort eerlijkheid van Bauwens zelf uitging ⁷¹, werd gedaan op 17 ventose jar IX en luidt als volgt : de bijdrage van 37 ct. per dag en per gevangene blijft behouden ; maar er wordt slechts 32 ct. gevraagd voor degenen die enkel recht hebben op brood en soep ; en 23 ct. voor hen die het met water en brood moeten stellen. Indien deze laatste categorieën echter ziek of gebrekkig zijn, wordt er voor hen toch 37 ct. gevraagd.

Dit voorstel wordt aangenomen op 23 ventose jaar IX en zou een aanvang nemen op 1 germinal jaar IX. Het is wel duidelijk dat Bauwens' voorstel hem meer speling laat dan indien hij een globale verlaging van de kostprijs zoals Faipoult hem aanraade, aangenomen had. Op 1 germinal jaar IX zou Bauwens beginnen, dus op 27 maart 1801. Het vreemde is, dat hij reeds bezig was met zijn onderneming, nog vóór zijn eerste voorstel was goedgekeurd. Op 16 januari 1806 schrijft Van Rossem de kommandant van de gevangenis, hem over de werken aldaar ⁷². Er blijkt uit deze brief dat de gevangenen dan reeds weven met de draad die Bauwens vanuit Passy opstuurt. „Je travaille dans ce moment avec quatre métiers que j'ai acheté ici en ville à médiocre prix et qui ne servent que pour les toiles et le jaspé, la pièce qu'on est occupé de tisser de votre fil, sera fini d'ici à quinze jours ou plus tard, vous voyez citoyen Meire que j'active autant que possible la mise en exécution de la fabrique et que je l'emploie tous les moyens possibles afin d'habituer les détenus au métier de tissérand que la plupart avaient oubliés par la longue détention et par le monotone métier de filer continuellement". Misschien moeten we hierbij gewoon bedenken dat Bauwens burgemeester was op dat ogenblik en dus wel min of meer autonoom kon optreden, en dat hij een vriend was van Faipoult zodat het niet onmogelijk is dat de zaak reeds officieus geregeld ws. Deze vriendschap met Faipoult belet niet dat deze toch een controle wenst : Royer wordt aangesteld tot inspekteur van de gevangenis, met als taak de uitvoering van het contract Bauwens na te gaan, en hierover om de tien dagen een rapport naar de prefekt te zenden ⁷³.

Geen enkele onderneming van Bauwens werd zo bewierookt als deze in de centrale gevangenis. Bauwens spreekt er zelf herhaalde malen over. We geven een der meest typische uitlatingen : 'Parmi les services que je rendis alors, il en est un qui ne flatte pas moins ma mémoire et mon cœur que les autres, c'est l'organisation de la maison de détention de la ville de Gand, avant ce que je fis pour cette maison, on avait peut-être pensé à ce que demandait la situation de ces malheureux, poursuivi par la vengeance et la sévérité des lois, mais dont il était à la fois humain et utile d'adoucir le sort, on y avait pensé, on avait écrit sur leurs besoins,

(71) F. Leleux, o.c., p. 108.

(72) SAG, FNDP 1124.

(73) Arrêté, n° 411, 29 pluviöse IX, Recueil des arrêtés du préfet du département de l'Escaut, 111, p. 180.

et on s'était borné là ; je réalisai tout ce qu'on avait projeté, je parvins à faire pour eux ce que des nations entières avaient inutilement tenté et sous mon entreprise qui a duré neuf années la Maison de Force devint un dépôt de tous les genres d'industrie manufacturière, les prisonniers s'accoutumèrent au travail, l'activité diminuait les peines de leur détention, ils furent plus heureux. Leur caractère s'adoucit et bientôt on vit ces hommes que l'oisiveté seule avait rendu coupable devenir en finissant leur prison, d'honnêtes artisans et reprendre une place dans la société" ⁷⁴.

Bauwens is er tijdens zijn loopbaan in de gevangenis in geslaagd de anderen net zo over zijn onderneming te doen denken. Philippe-André Nemnich, een Hamburger die Gent bezocht tijdens een tocht door het Franse rijk, schrijft in zijn verslag hiervan getiteld 'Une enquête économique dans la France impériale' : „La Maison de Force à Gand est un très grand édifice, et un des établissements les plus intéressants à visiter, où des milliers de gens sont employés à fabriquer diverses pièces de machines à filer, carder, tisser la laine et le coton" ⁷⁵.

Camus, in zijn 'Voyage fait dans les départements nouvellement réunies' ⁷⁶ schrijft : „La Maison de Force de Gand est au-dessus de tout ce que j'ai soit vu soit lu dans ce genre. Le prison de Gand, avec celle de Vilvorde, constituent deux grandes usines occupant 1500 ouvriers et rendant chaque année à la société une centaine d'hommes entrés chez elles sans moyens légaux de subsistance et en sortant pliés à la discipline du travail et armés de moyens d'assurer leur existence, moyens honorables et utiles à la société comme à eux-mêmes”.

In een rapport dat generaal Lagrange opmaakte ten behoeve van Napoleon voor diens bezoek aan Gent, schrijft deze : „Mais rien ne m'a frappé à Gand comme la Maison de détention. C'est un établissement qui honore l'humanité et véritablement curieux. Le repaire du crime a été converti en ateliers de toute espèce. On y prépare le coton, on y file le lin, on y fait de très beaux bazins et des ouvrages en fer et en menuiserie. Ce qui, à l'avantage d'arracher ces malheureux à l'oisiveté et de leur rendre par là leur détention plus supportable, réunit encore celui de diminuer le prix de la main-d'œuvre, le salaire étant moins considérable que celui des autres ouvriers" ⁷⁷. Al deze lofrijke beschrijvingen hebben toch wel één ding gemeen : ze wijzen er steeds op hoe de filantropie hier gepaard gaat met de nuttigheid. Inderdaad, dat deze zaak voor Bauwens voordelen had is wel duidelijk, en dat hij er een maximaal gebruik van maakt ook.

Voorreest zijn er de lonen, die slechts een fractie bedragen van wat een vrije arbeider verdient. Er is de konstante voorraad werklieden, die voor alles kunnen gebruikt worden en niet kunnen vertrekken. In de gevangenis wordt gesponnen, geweven, onderdelen voor spinmachines ge-

(74) Brief van L. Bauwens aan de gouverneur van Oost-Vlaanderen, RAG, A. Dép. de l'Esc., 1654, 1° liasse, Doc. L.B.

(75) Geciteerd in F. Leleux, o.c., p. 109.

(76) t. II, p. 96.

(77) Arch. Nat. Paris, F 4/1052 ? geciteerd in Nève, Gand sous la domination française, Gand, 1927, p. 351-352. Het gaat om een rapport van 7 messidor jaar IX.

maakt, experimenten gedaan met vlas en wol die normaal nooit zo goedkoop verlopen zou zijn. En natuurlijk mag men het image niet onderschatten dat Bauwens met deze onderneming verkreeg. „Les directeurs de ces fabriques méritent la reconnaissance publique”, zegt de jury van de nationale tentoonstelling te Parijs waar Bauwens een prijs won, over de gevangenis van Gent⁷⁸. Van deze uitspraak is Bauwens blijkbaar nog het meest van allen overtuigd — de uitbating van de gevangenis is voor hem een reden om hem steeds krediet voor zijn daden te blijven geven.

Verhaegen heeft een voorzichtiger kijk op de zaken⁷⁹: „Par suite d'une combinaison qu'on crut ingénieuse, et qui mélange à tout esprit de spéculation à la charité, on y avait organisé le travail obligatoire en confiant sa direction à de grands industriels. (...) Toutefois, en égard du bien réalisé, il fallait placer les tristes conséquences d'un système mercantile à l'excès. Pour conserver les ouvriers qu'ils avaient formés, les industriels refusaient de faire partir les détenus, et s'employaient à en multiplier le nombre. Heureuses de se débarasser des soucis que les mendiants leurs donnaient, les autorités locale, et surtout la gendarmerie, faisaient colloquer sans raison force adulte ou enfants, qui, une fois enfermés, devaient renoncer à recouvrer la liberté”.

Claeys, in zijn „Mémorial de la ville de Gand”⁸⁰ geeft enkele voorbeelden op van redenen om mensen te interneren: „ayant une tête exaltée”, „suspect d'espionnage”, „ayant peu d'attachement pour le gouvernement français”, „dangereux à la société”, wat natuurlijk zaken zijn die men op gelijk wie kon toepassen.

Van Elewyck, in „La maison de Force sous le consulat”, toont aan dat de periode van het consulaat geen verbetering bracht in de interne organisatie van de gevangenis, maar dat er integendeel sprake is van dekadentie op moreel en hygiënisch vlak. Er wordt meer gedacht aan de onderneming die er gevestigd is dan aan het doel van de gevangenis. Ze werd een fabriek, waar de ondernemer het eerder voor het zeggen had dan de directeur⁸¹.

De wetgeving op de bedelarij, Bauwens' connecties met de politie en zijn andere relaties zullen er wel toe bijgedragen hebben dat hij, alleszins in de gevangenis, niet te klagen had over een tekort aan arbeidskrachten. Het aantal gevangenen waarover hij kon beschikken, wordt nogal eens overdreven: verscheidene bronnen spreken van 1500⁸². In werkelijkheid schommelt het aantal meestal rond 700, in 1810 zijn er 986 gevangenen, wat een maximum is. Deze aangroei komt doordat andere departementen gevangenen doorzonden naar Gent.

(78) *Moniteur universel*, 3 vendémiaire an X, folio 5 & 6, geciteerd in F. Leleux, o.c., p. 132.

(79) Verhaegen, *La Belgique sous la domination française*, t. IV, p. 364-366.

(80) Claeys, *Mémorial de la ville de Gand, 1792-1830*, Gand, 1902, p. 297.

(81) Th. Van Elewyck, *La Maison de Force à Gand sous le consulat*, Gand 1924, p. 19.

(82) Bvb. Camus, *Voyage fait dans les départements nouvellement réunis*, t. II, p. 96. Andere schrijvers, zoals P. Claeys, o.c., nemen dit cijfer van hem over.

De centrale gevangenis was eigenlijk gebouwd om belangrijke veroordeelden in onder te brengen. Feitelijk kwam het er op neer, dat ongeveer alle gearresteerden erin terecht kwamen, ook zij die nog niet veroordeeld waren. Tijdens de Franse periode liet de burgemeester er ook de landlopers in onder brengen. In deze tijd bracht men ook gevangenen die uit andere departementen kwamen, waarvan men niet eens wist welke straf ze hadden of hoelang hun hechtenis moest duren. Heel vaak gebeurde het dat de vrouwen en kinderen der gedetineerden meekwamen. De meeste mensen kwamen niet uit de gevangenis tenzij als lijk⁸³. Deze werkelijkheid staat wel in tegenstelling met het doel dat Van Rossem⁸⁴ voorheeft met de gevangenis : „le but est de faciliter aux prisonniers les moyens d'acquérir un métier qui aurait pu prendre à la société ceux d'entre eux qui avaient été bannis momentanément de son sein et qui conservent encore quelques principes de probité pour faire oublier, par une conduite intacte et par un travail assidu, des fautes passées”⁸⁵.

Telkens als Lieven Bauwens werklieden nodig heeft, laat hij dit weten aan de directeur, die ze ter zijner beschikking stelt. Er mag niemand van beroep veranderen zonder dat dit eerst geregeld is door Lieven Bauwens en de directeur. Indien Bauwens ontevreden is over een van zijn werklieden, stelt hij de directeur hiervan op de hoogte, waarna deze de persoon vervangt of hem een tuchtregel laat ondergaan. Zulks mag echter nooit gebeuren zonder de toestemming van de directeur⁸⁶.

Op 17 thermidor jaar XII deelt Van Rossem het inwendig werkreglement mee aan de prefekt⁸⁷. De gevangenen moeten opstaan „à la pointe du jour” en werken tot 's avonds. In de loop van de dag krijgen ze tweemaal een pauze van 1/2 uur en één van 1 uur, die gebruikt wordt om te eten ; 's avonds zijn ze nog drie kwartier vrij waarna ze naar hun cellen gebracht worden ; het werk moet gebeuren in doodse stilte : „aucun homme ni femme ne peut, sous peine d'être puni, se lever de sa place, ni demander la moindre chose sans la permission du caporal ou de la maîtresse d'inspection”⁸⁸.

Dit reglement wordt elke dag in twee talen voorgelezen. Ongeveer 50 mensen staan in voor de tucht en de naleving van dit reglement, die onder de bevoegdheid van Van Rossem resulteren.

Bauwens heeft vier zaken onder zijn verantwoordelijkheid : het voedsel van de gedetineerden, het onderhoud van deze mensen : kleding etc.; het onderhoud van de bewakers ; de salarissen van de gevangenen.

Geen van deze vier verplichtingen kwam hij na zoals het moest. Uiteindelijk is er slechts één van de afspraken uit het kontrakt tussen Bauwens

(83) Van Elewyck, o.c., p. 17.

(84) Vanaf ventose jaar IX wordt Bauwens hoofd van de fabriek in de gevangenis, maar Van Rossem, de kommandant, blijft administratief en disciplinair directeur.

(85) Van Elewyck, o.c., p. 26.

(86) Brief van Van Rossem aan de prefekt, 27 messidor jaar X, geciteerd in Van Elewyck, o.c., p. 27.

(87) Geciteerd in Van Elewyck, o.c., p. 28-29.

(88) Brief van Van Rossen aan de prefekt, 27 messidor jaar X, geciteerd in Van Elewyck, o.c., p. 29.

en de minister van binnenlandse zaken over deze uitbating nageleefd : namelijk dat de gevangenen voor hem gewerkt hebben.

In zijn „Mémoire statistique du département de l'Escaut”⁸⁹ zegt Faipault in een tabel „les sommes nécessaires à chaque individu pour son existence par jour”, dat een dagloner of huisknecht, de laagst gekwalificeerde categorie die hij vermeldt, in het jaar IX per dag 1,35 F nodig heeft voor zijn voedsel. Als we dit vergelijken met wat Bauwens uitgeeft voor het voedsel van een gevangene, blijkt deze laatste zeer laag, nl. ongeveer 19 ct. per dag en per man⁹⁰. Voor een klein deel kan het verschil tussen deze cijfers gerelativeerd worden ; het werd als vrij normaal beschouwd dat een gevangene als straf minder voedsel kreeg. Verder werden de aankopen voor de gevangenis in het groot gedaan, wat veel goedkoper uitkwam. Maar hoe dan ook, het voedsel dat een gevangene per dag ontvangt was volledig ontoereikend, in acht genomen dat deze mensen de ganse dag bijna zonder ophouden zware arbeid verrichtten. De 19 ct. besteed aan de voeding van een gevangene, zijn vastgesteld door de prefekt. In werkelijkheid zal het bedrag dat Bauwens er voor uitgeeft, vaak veel lager liggen.

De gedetineerden kregen elke dag een hoeveelheid brood en een portie soep. Het aantal calorieën daarvan en de voedingswaarde van dit eten, volstonden net om de gedetineerden in leven te houden. De gevangene stond steeds op de grens van de ondervoeding en het is nu niet bepaald Bauwens' verdienste geweest hier iets aan te doen, integendeel. Deze mensen zijn er om voor hem te werken en zolang ze niet omkomen van honger en hij ze nog kan gebruiken is hij tevreden. Net zoals in zijn andere bedrijven is Bauwens gewoon niet in staat werkkrachten als menselijke wezens te zien. Ze staan voor hem op hetzelfde vlak als een machine, alleen moet men ze eten geven voor hun instandhouding, omdat ze anders niet renderen. Vanaf de aanvang van deze onderneming beklagt zelfs Van Rossem er zich over dat het voedsel van de gevangenen ontoereikend is en van slechte kwaliteit. Men mag deze klachten des te ernstiger nemen, omdat ze van de directeur van de gevangenis zelf komen. Van Rossem was niet zo'n zacht man, en daarenboven was hij, vóór de onderneming van Bauwens, helemaal niet gesteld op inspecties, nadien zal de toestand zo erg zijn, dat hij er om vraagt.

Op 23 germinal jaar IX gebeurt er een inspectie vanwege de prefekt, die bestond uit drie leden van de algemene raad van de prefektuur. Deze vinden dat het eten niet volstaat : de soep is goed, maar het vlees dat gebruikt wordt is van slechte kwaliteit en de gedetineerden krijgen te weinig brood. Van Rossem schrijft naar de prefekt dat hij vreest dat uit deze situatie een revolte zou kunnen, want de gevangenen zijn ontevreden en opstandig⁹¹. Bauwens blijkt echter niet vatbaar te zijn voor reclamaties, zodat Van Rossem op 11 messidor jaar XI meent dat er slechts één argument kan inslaan : nl. dat dit hongerregime met zich meebrengt dat

(89) p. 90.

(90) Brief van prefekt Faipault aan Bauwens, 28 januari 1801, SAG, FNDP 520.

(91) Van Elewyck, o.c., pp. 10-12.

de gevangenen niet genoeg renderen. Bijgevolg wordt een tweede soepbedeling ingesteld en „les détenus qui satisfont à leur tâche reçoivent-ils cette double portion”. Het valt niet ver te raden welke redenering hier achter schuilt. Bauwens spekuleert maar al te duidelijk op de honger van deze mensen — wie honger heeft, wil best meer werken om eten te krijgen.

Uit de brief van Van Rossem naar de prefekt van 10 floréal jaar XI blijkt dat deze laatste een definitieve regeling m.b.t. de voeding van de gevangenen heeft getroffen. Voortaan bedraagt het rantsoen enkel water en brood ; behalve voor de gevangenen die werken en een portie soep krijgen⁹². Het eten van de eerste categorie kost Bauwens 13 ct. per dag en per gevangene, de tweede categorie 22 ct.⁹³. De gevangenen halen dus hun voornaamste energie uit het brood dat ze krijgen, maar dat brood „donne des maladies”, zo onverteerbaar en slecht is het, beweert Van Rossem⁹⁴.

Vanaf het jaar XII worden ovens in de gevangenis geïnstalleerd. Voordien werd het brood bij een bakker besteld, maar vermits Bauwens de nodige sommen niet ter beschikking van Van Rossem heeft gesteld, kan deze laatste de leverancier niet meer betalen.

Het wordt eenvoudiger en goedkoper bevonden zelf het brood te bakken in de gevangenis. De situatie verbetert er niet op want het graan dat voor het brood gebruikt wordt is „d'une qualité très médiocre et remplis de matières étrangères”⁹⁵.

Met de rest van het voedsel is het niet veel beter gesteld. Claes, pas aangesteld in de gevangenis, schrijft naar inspecteur Giron : „Je me suis empressé faire transférer tous les objets de consommation, épars dans divers lieux impropres et sans sûreté, dans des locaux sûres et où rien ne peut être endommagé. Ca n'a été qu'après bien de démarches que j'ai obtenu de changer et tenir devers moi les clefs de ces emplacements. Plusieurs objets avaient déjà souffert. Les pommes de terre placées dans une cave attenante à la boulangerie germaient, et la chaleur aurait enfin fini par faire pourrir entièrement ce bel approvisionnement qui nourrira pendant trois mois toute la maison. Plusieurs abus s'étaient glissées dans la réception des aliments, la viande entrait sans aucun vérification de son poids, bien sauvent inexact, ni de sa qualité parfois si mauvais qu'elle était propre plutôt à aggraver les maladies que de servir de secours. Il en était de même des légumes vertes dont on ne pourrait faire aucun usage sans exposer les malades ; enfin, la plus grande irrégularité regnait dans toute cette partie”⁹⁶.

In december 1805 zijn er weer klachten. Een adjudant schrijft naar de prefekt dat het voorgeschreven voedingstarief niet is nageleefd. Faipoult vindt echter dat de voedingswaarde van het eten wel toereikend is. A. Posman, die deze voedingswaarde naging van verschillende jaren⁹⁷ komt

(92) Van Elewyck, o.c., p. 21.

(93) Brief van Van Rossem aan de prefekt, 3e jour complémentaire an XI, geciteerd in Van Elewyck, o.c., p. 22.

(94) Brief van 5 frimaire jaar XII, geciteerd in Van Elewyck, o.c., p. 22.

(95) Brief van Claes aan Giron, 6-4-1804, SAG, FNDP 941.

(96) Brief van Claes aan Giron, 6-4-1804, SAG, FNDP 941.

(97) A. Posman, o.c., dl. II, p. 357. ; p. 359.

tot de konstatacie dat de soep die de gevangenen krijgen, slechts 526 cal. bevat in 1805 tegenover 764 cal. in 1801.

Het vreemde is, dat Faipoult in 1808 wél zal reageren in verband met de klacht van Van Rossem over de soep, die nu echter terug 745 cal. bevat. De prefekt deelt aan Bauwens mee dat „le nombre des détenus étant augmenté, il faut porter la viande au 24 livres au moins, les pommes de terre à un livre de poids de Gand par tête”⁹⁸.

Dit vreemde gedrag van de prefekt vast misschien te verklaren indien men de persoonlijke relatie tussen Faipoult en Bauwens bekijkt : het waren vrienden. Bovendien heeft Faipoult Bauwens nodig bij het inrichten van zijn katoenspinnerij te Oudenaarde, waar hij vanaf 1805 aan werkt. Hij is dus min of meer afhankelijk van Bauwens, die de enige leverancier was van Mule Jennies in 1805 en die hij dus uitzonderlijk voorzichtig behandelde⁹⁹. In januari 1808 brandt Faipoults bedrijf echter af. Of dit hier nu mee te maken heeft of niet, feit is dat vanaf dat ogenblik de relatie tussen de twee mannen verslecht. Faipoult zal van nu af aan zelfs eerlijke rapporten opstellen over de gevangenis, wat hem vanwege Bauwens niet veel vriendelijke woorden oplevert : „... et c'est à lui que je m'en prendrai et à Faipoult... je les regarderai comme deux ennemis ou traitres” en „Faipoult a fait un rapport qui ne paraît pas m'être utile. On me l'a dit au Ministère. Il est un fripon dans l'âme”¹⁰⁰.

Op 18 september 1808 wordt Faipoult als prefekt vervangen door d'Houdetot¹⁰¹. Tijdens diens prefectuur zal Bauwens niet meer kunnen ontsnappen aan de gevolgen van een controle. Op 26 december 1809 schrijft Beaucarne¹⁰² dat „la soupe des détenus n'était pas composée ainsi que le prescrit le tarif arrêté par mon prédécesseur”.

1) l'état de situation de la maison porte 986 détenus valides ; il devrait y avoir par conséquent 19,7 kilog. de viande et il ne s'en trouve que 12,12. Encore es-elle presque entièrement composée d'os.

2) on ne met dans la marmite ni graisse ni beurre et cependant le tarif indique que pour ce nombre de détenus, il doit y être mis 6,86 kilogrammes de cette substance.

3) Au lieu d'orge mondée, on met dans la soupe de la farine d'orge non tamisée, mal mâchée et dont l'odeur semble indiquer qu'elle a resté dans un lieu humide.

4) Les autres ingrédients ont paru à l'inspecteur être de bonne qualité, mais il n'a pu en vérifier le poids faux de balances d'une capacité suffisante”.

(98) RAG, A. Dép. de l'Esc. 569, Brief Faipoult aan Bauwens, 5-4-1808.

(99) Een staaltje hiervan : 'J' ai l'honneur de saluer l'actif, l'industriel et l'incomparable Monsieur Liévin Bauwens, me permettra t'il...', in een brief van 5 januari 1805, SAG, FNDP 510.

(100) Brieven van L. Bauwens aan B. De Pauw, 1 en 14 november 1808, SAG, FNDP 9.

(101) Nève, o.c., p. 369.

(102) Beaucarne is de raadsman bij de prefectuur. Deze brief bevindt zich in SAG, FNDP 935.

Bauwens moet echter niet slechts voor het voedsel van de gevangenen zorgen, doch ook voor hun ander onderhoud : kleren, beddegoed, etc. Ook hier schiet hij schromelijk tekort. Van Rossem schrijft in 1808 naar de prefekt ¹⁰³ dat „depuis l'entreprise” de gevangenen in lompen gekleed gaan, dat de slaapgelegenheden niet in orde zijn. En dit is inderdaad ook zo, al heeft Van Rossem niet nagelaten Bauwens hier voortdurend op te wijzen ¹⁰⁴.

„Veuillez considérer, citoyen Bauwens, que les gardes de la maison sont sans chemises, les habillemens des détenus sont en lambeaux” is een steeds terugkerende klacht. Bauwens gaat hier echter niet op in, zodanig dat Van Rossem hem moet herinneren aan het kontrakt dat Bauwens met de minister sloot ¹⁰⁵ : „Depuis près de trois ans, citoyen entrepreneur, je n'ai cessé de réclamer des literies et vêtements complets pour les individus détenus en cette maison, en vertu d'un jugement de condamnation. Je n'ai de même cessé de mettre sous vos yeux les suites funestes et les maladies épidémiques qui devaient résulter de la dégoûtante nudité dans lequel on laissait végéter le grand nombre des malheureux qui se trouvent incarcérés dans cette enceinte. Depuis cette époque, c'est-à-dire depuis le 9 ventose an IX, on ne s'est jamais sérieusement occupé de mes justes réclamations quoique la loi veuille très expressément que les condamnés soient vêtus d'une étoffe grossière et uniforme et que votre soumission porte : art. 5 : 'les prisonniers seront nourris, vêtus et blanchis comme ils l'ont été jusqu'à ce jour et comme le lois exigent'. Leur vêtement, ainsi que vous savez, consistait en une veste, un pantalon, une paire de bas, une paire de souilliers, un bonnet, un sarot, trois chemises, trois paires de draps de lit et deux couvertures. Aucun article de vêtement n'a jamais été distribué, excepté quelques chemises aux détenus de la maison d'arrêt et de justice, et jamais ils n'ont reçu de vêtements que ceux que je leur ait fait distribuer provenant des détenus morts en cet hôpital, de mort naturelle. Ce manque absolu dans lequel on les laisse, rend le détenu paresseux, chagrin, maladif et il ne s'occupe de son travail qu'avec une nonchalance qui dénote un courage presque annéanti”. Uit het vervolg van de brief blijkt dat er inderdaad veel zieken zijn, en dat dit voor een groot deel ook te wijten is aan het feit dat er niet verwarmd wordt.

Dezelfde informatie vindt men in de brief die Claes aan inspekteur Giron schrijft op 6 april 1804 ¹⁰⁶.

De toezichters en bedienden, voor wiens onderhoud Bauwens eveneens moest instaan, zijn er niet veel beter aan toe. De korrespondentie van Van Rossem naar Bauwens bewijst hoe deze voortdurend moet vragen naar klederen voor hen. In 1807 schrijft Cambier naar Bauwens over de por-

(103) RAG, A. Dép. de l'Esc. 569.

(104) brieven van 22 pluviöse jaar X ; 1° jour compl. jaar X ; 29 vendémiaire jaar XI ; 4 brumaire jaar XI ; 13 frimmiere jaar XI ; 14 germinal jaar XI ; allen van Van Rossem aan Bauwens en geciteerd in Van Elewyck, o.c., p. 20.

(105) Brief van Van Rossem aan Bauwens, 14 nivose jaar XII, Van Elewyck, o.c., p. 24.

(106) SAG, FNDP 941.

tiers : „et que jusqu'à ce moment ils n'ont rien reçu, et sont si malheureusement traités que les détenus" ¹⁰⁷.

Bauwens heeft de gevangenen echter ook in dienst als werklieden en reeds zeer vroeg wenst hij te profiteren van hun situatie. Ze zijn voor hem immers mensen die hij zonder enige skrupule kan uitbuiten. Zo bijvoorbeeld wil hij, in 1803, hun leertijd verlengen : „Vous exprimez dans ces lettres l'intention de fixer l'apprentissage des tisserands, forgerons, et menuisiers à sept années, et celui des fileurs du lin et de coton à trois années. Cette résolution tardive est contradictoire avec le règlement que vous avez dressés vous même et que vous avez fournis à mon approbation ; elle est contraire aux lois de l'équité, car aucun fabricant ne peut, de son autorité privée, établir des règlements destructeurs de son propre intérêt, puisqu'ils jettent le découragement dans le cœur des ouvriers" ¹⁰⁸.

En de prefekt vervolgt : „je me trouverai forcé d'intervenir dans leur cause, (...) d'appeler des arbitres pour fixer les droits de tous".

Bauwens is door deze houding van Faipoult ten zeerste verontwaardigd en „nous sommes blessés à la fois dans tout ce qu'un fabricant ou entrepreneur peut avoir de délicat".

Hij wijst de prefekt er op „qu'on ne trouverait point à Gand des arbitres qui sont à même de juger quel apprentissage devrait faire un homme libre, encore bien moins un détenu" ¹⁰⁹.

Op 1 december 1804 schrijft Faipoult's plaatsvervanger als antwoord op het verzoek van Bauwens de werkdag, die tot dan toe tot 8 uur 's avonds duurde, te verlengen tot 10 uur, dat deze zijn vraag later nog eens moet hernieuwen. Bauwens vroeg dit omdat de gevangenen dit wensten, wat nogal vreemd klinkt : „sur la demande des détenus et comme un avantage tant pour vous que pour eux, de prolonger jusqu'à dix heures du soir, le travail qui, d'après les règlements de la maison se termine à huit". Bauwens komt met deze vrij onbegrijpelijke wens van de gevangenen af, juist op een ogenblik dat zowel de kommandant van de gevangenis als de prefekt niet aanwezig zijn voor een periode — misschien betwijfelde hij dat deze twee hem zouden laten begaan? ¹¹⁰ Er wordt in latere dokumenten niet meer op teruggekomen.

Vanaf het jaar XI voert Bauwens het premiestelsel in in de gevangenis. Degenen die meer doen dan het reglement voorschrijft, krijgen een som geld. Normaal gebeurt deze betaling eens per maand, maar in feite moet Van Rossem Bauwens er dikwijls aan herinneren.

Er hebben wel reacties plaats vanwege de gevangenen. Op 29 vendémiaire jaar XI, en 26 floréal jaar XI wordt er gestaakt omdat de premies niet uitbetaald werden. Op 3 prairial jaar XI, 18 fructidor jaar XI, 7 vendémiaire jaar XII grijpen eveneens stakingen plaats. Degenen die het werk weigerden werden opgesloten en op rantsoen van water en brood gezet ¹¹¹.

(107) Brief van 4-10-1807, SAG, FNPD 942.

(108) Brief van Faipoult aan Bauwens, 10-8-1803, SAG, FNPD 520.

(109) Brief van 13-8-1803, SAG, FNPD 518.

(110) SAG, FNPD 520

(111) Van Elewyck, o.c., p. 30.

Het salaris van de gevangenen moest, volgens een besluit dat de prefekt op 18 januari 1801 aan Bauwens meedeelt¹¹² als volgt verdeeld worden: $\frac{1}{3}$ voor de gevangenis (in feite wordt hiermee bedoeld dat dit deel eigendom is van de regering, zoals later zal blijken, $\frac{1}{3}$ voor de gevangene (aansonds), $\frac{1}{3}$ gaat in een spaarkas, zodat de gevangene iets heeft als hij de gevangenis verlaat.

Bauwens nam het niet al te nauw met deze salarissen. Zolang Faipoult prefekt was, hoefde hij eigenlijk niets te vrezen. Deze laat ernstige misbruiken oogluikend toe. Maar het eindrapport dat Faipoult aan de minister zond, was helemaal niet zo gunstig als Bauwens gehoopt had. Dit had als gevolg dat de volgende prefekt, d'Houdetot, een veel strengere controle laat uitvoeren op de gevangenis.

Op 26 december 1809 schrijft Beaucarne, de raadsheer van de prefekt, naar Bauwens: „Je suis instruit que jusqu'à ce jour la comptabilité des surtaches des détenus n'a pas été tenue conformément aux instructions que vous avaiéte été donnés par mon prédécesseur”¹¹³. Hij vraagt Bauwens zijn boekhouding te regelen en voegt er aan toe: „j'examinerai incessamment la comptabilité antérieure au 1° janvier 1810 et je vous invite à tout faire préparer pour cette vérification”. Bauwens protesteert hiertegen zoals blijkt uit de volgende brief van Beaucarne, maar deze is niet te overhalen: „ainsi le travail que je demande n'innove rien, c'est en ne le faisant pas que l'innovation a lieu”¹¹⁴.

Nu is Bauwens boekhouding inderdaad niet in orde, en wat meer is, eigenlijk zit er ook niets in de kas van de gevangenis. Hij doet dan pogingen om zich te verdedigen door de zaken te verdraaien: „j'ai l'honneur de vous y répondre qu'en me chargeant de l'entreprise de la maison de force, il n'a été question de diminuer la dépense de 85 ct. à à-peu-près moitié et de faire travailler les fainéans qui l'occupaient à quelque chose d'utile (...) et je puis vous dire monsieur le préfet que vous êtes en erreur sur le $\frac{1}{3}$ des surtaches des détenus, car il n'a jamais été question de celui revenant au gouvernement provenant de leurs surtaches, d'ailleurs vous pouvez croire que je ne fais point neuf ans cette administration et que cela m'intéressait que pour les détenus”. Hij geeft dan de verdeling op: „ $\frac{1}{3}$ comptant aux détenus pour encouragement; $\frac{1}{3}$ pour meilleurs nourritures des détenus; $\frac{1}{3}$ caisse de sortie”¹¹⁵.

Het is duidelijk dat het derde „pour meilleurs nourriture des détenus” ter vervanging dient van het derde „pour la maison” zoals Faipoult het drukte, of het derde voor de regering, zoals d'Houdetot het interpreteert. In elk geval gaat het hier om een som die niet door Bauwens betaald is geworden, daar men uit het voorgaande allerminst kan besluiten dat er van „meilleure nourriture” ooit sprake is geweest.

Bauwens heeft nog een argument: de regering staat ten achter met de betalingen voor de gevangenis. Nu is dit inderdaad zo. Tijdens de ambts-

(112) SAG, FNDP 520.

(113) SAG, FNDP 935.

(114) Brief van 28-12-1809, SAG, FNDP 935.

(115) Brief van Bauwens aan d'Houtetot, 28-12-1809, SAG, FNDP 944.

periode van Faipoult werd dit grotendeels opgelost door voorschotten van de prefektuur ¹¹⁶.

Maar na het negatieve rapport van Faipoult is men anders gaan denken over Bauwens. d'Houdetot, die zijn taak blijkbaar op dit gebied ernstiger nam en niet in dezelfde verhouding stond tot Bauwens als Faipoult, gaat niet op de eisen van Bauwens in zonder eerst na te gaan wat er nu eigenlijk allemaal gebeurt in de gevangenis. Zijn besluit hierover kon niet anders dan negatief zijn en na een paar verwittigingen van zijn kant wordt het duidelijk dat het niet zijn bedoeling is Bauwens' kontrakt te hernieuwen. Bauwens van zijn kant heeft tenslotte niet veel zin meer om zijn loopbaan als ondernemer in de gevangenis verder te zetten. Hij klaagt al in 1808. In een brief naar B. De Pauw vraagt hij deze, of hij een petitie wil opstellen om meer fondsen te krijgen voor de gevangenis ¹¹⁷. Deze petitie heeft geen gevolgen.

Men moet natuurlijk ook rekening houden met de treurige toestand waarin zijn andere bedrijven rond deze tijd verkeerden. Hij begint te vrezen dat de gevangenis hem eerder tot last dan tot voordeel zal strekken ¹¹⁸.

Als hij dan verneemt, in november 1808, hoe het rapport van Faipoult was, wil hij het inderdaad opgeven : „je pourrais bien dire à la fin qu'on me paie et que je laisse là l'entreprise. C'est alors qu'ils se trouveront embarrassés" ¹¹⁹. Hij neemt Faipoult zijn rapport uitermate kwalijk : „Je veux connaître les faux amis qui peuvent être encore dans la société que je fréquente" ¹²⁰.

Zijn woede is duidelijk vermengd met angst voor hetgeen er eventueel aan het licht kan komen over zijn beleid in de gevangenis. Hij is bang dat zijn situatie minder gunstig zal worden als er een nieuwe prefekt in het Scheldedepartement zal komen : „Je vois bien qu'on veuille trainer l'affaire en la remettant jusqu'à ce que le nouveau préfet arrive" ¹²¹.

Bauwens krijgt de opdracht zijn rekeningen in orde te brengen en uit de gevangenis te verdwijnen ¹²². De prefekt neemt uitzonderlijk strenge maatregelen opdat de evacuatie ordelijk zou gebeuren en zonder dat het werk of de tucht van de gevangenen er onder zou lijden.

Op de pogingen van Bauwens om de prefekt wat gunstiger te stemmen antwoordt deze : „je rends justice à l'activité que vous avez donné aux travaux de la maison de détention, et le gouvernement ainsi que les administrateurs apprécient vos soins et vos sacrifices mais cette partie du régime de la maison de détention n'a rien de commun avec la comptabilité que j'y désire voir établir, non plus qu'avec la nourriture et les vêtements des

(116) SAG, FNDP 708 ; 520.

(117) Oktober 1808. SAG, FNDP 9.

(118) Brief van L. Bauwens aan B. De Pauw, 17-10-1808, SAG, FNDP 9.

(119) Brief van L. Bauwens aan B. De Pauw, 1-11-1808, SAG, FNDP 9.

(120) idem.

(121) idem.

(122) Het is 1810. Men heeft de afgesproken 9 jaren laten voorbijgaan, enkel het kontrakt werd niet hernieuwd.

détenus. Je vous invite, en conséquence, à vous conformer à ma lettre précitée”¹²³.

De gevangenis te Gent is niet de enige waaraan Bauwens zich interesseerde. In april 1808 wordt hij ondernemer van de gevangenis te Vilvoorde¹²⁴. De zaak schijnt echter nooit werkelijke gevolgen gehad te hebben. In zijn korrespondentie naar de prefektuur zinspeelt Bauwens op deze gevangenis, maar nooit in de zin van een van zijn ondernemingen. De dokumentatie schiet echter te kort om werkelijke besluiten te trekken.

Een andere onderneming wordt eveneens aan Bauwens toegeschreven. Het is deze van Saint-Bernard, te Hemiksem, bij Antwerpen¹²⁵. Met die gevangenis heeft Bauwens echter nooit iets te maken gehad¹²⁶.

Hij heeft echter nog wel plannen gekoesterd voor een gelijkaardige onderneming. Op 14 prairial jaar IX, dus een paar maanden nadat ze de toelating verkregen hadden met de gevangenen te werken, doen de gebroeders Bauwens een voorstel aan de „Hospices civils” van Gent. Het komt er op neer dat ze de weeskinderen van Gent voor zich willen laten werken. Ze wensen dit te bekomen door de som, die de Hospices civils gewoonlijk per jaar en per weeskind uitgaven, te reduceren van 180 F tot 150 F. In ruil daarvoor mochten ze de kinderen in dienst nemen die zich zouden bezighouden met „les opérations manufacturières de la filature de coton, de lin et de la laine, par la mécanique, le tissage de toutes sortes d'étoffes à l'instar des Anglais, la construction des mécaniques, afin qu'à leur sortie, selon les règles de la maison, ils possèdent un état honnête par le genre de travail qu'ils auront appris”. Het voorstel wordt aanvaard, met de volgende voorwaarde echter: „la susdite soumission des frères Bauwens est approuvée et acceptée sous la condition que la somme de 150 francs qui sera allouée aux soumissionnaires pour l'entreprise et la nourriture de chaque enfant diminuera au profit des Hospices si dans la suite, on opère, par esprit d'économie, quelque changements dans la nourriture et l'entretien actuel des enfants”¹²⁷. Ondanks deze goedkeuring blijft het project zonder enig gevolg.

Of zijn plannen nu verwezenlijkt worden of niet, één zaak is duidelijk: Bauwens vertoont een systeem in al zijn ondernemingen en voorstellen. Het komt er namelijk telkens opnieuw op neer, de meest weerloze wezens

(123) Brief van Beaucarne i.n.v. de prefekt aan L. Bauwens, van 28-12-1809, SAG, FNDP 935.

(124) Zie korrespondentie Montobio-Bauwens, april 1808, SAG, FNDP 56.

(125) Dit wordt o.a. aanvaard door F. Leleux, o.c., p. 110; en door A. Desprechins, o.c., p. 57.

(126) Bauwens zegt over deze gevangenis nooit een woord, en in geen enkele brief aan hem gericht is hier een allusie op te vinden. De vroegste biografen van Bauwens vermelden dit feit eveneens niet. Pas rond 1805 begint men deze derde gevangenis te vermelden. Een mogelijk antwoord op dit probleem is het volgende: Elvine Bauwens, de dochter van L. Bauwens, was gehuwd met de directeur van deze gevangenis, nl. Rijsheuvels, geboren in 1807, gestorven in 1855. Het huwelijk werd in 1834 gesloten. Misschien heeft men uit de funktie van Bauwens' schoonzoon, die hijzelf echter nooit gekend heeft, deze konklusies getrokken.

(127) Documenten uit RAG, A. Dép. de l'Esc., geciteerd in Laleux, o.c., pp. 213-214.

van de maatschappij als arbeidskrachten vast te krijgen, te profiteren van degenen die in de onmogelijkheid verkeren zich te vereren.

Bauwens zelf is begrijpelijkerwijze de laatste om zo iets toe te geven. Zijn motieven zijn zelden bewonderenswaardig, maar hij wil ze toch doen aanvaarden. Dus moet hij ze verdraaien, en dat moet hij zo vaak doen, dat hijzelf dikwijls echt gelooft dat zijn voorgewende beweegredenen de echte zijn. Hij is er bijvoorbeeld van overtuigd dat hij de weldoener der Gentse gevangenen is. Een Bauwens die beweert „j'ai toujours agi selon l'esprit de l'Evangile, servez les autres comme vous voulez être servi”¹²⁸ is niet eenvoudigweg een hypocriet. Het is iemand die zoveel liegt dat hijzelf is beginnen te geloven in het beeld dat hij aldus van zichzelf probeert te scheppen. Elders zegt hij, en dat is dan een Bauwens die eerlijk voor de dag komt met hetgeen hij denkt, en dat gebeurt bijvoorbeeld in een konfliktsituatie, „je puis dire adieu bonheur quand on s'occupe de celui des autres”¹²⁹. En dat is een veel aanvaardbaarder leitmotiv voor Bauwens leven.

(128) Brief van Bauwens aan Driessens, augustus 1821, SAG, FNDP 8.

(129) Brief van Bauwens aan B. De Pauw, 28-1-1806, SAG, FNDP 9.

FRANS-VLAANDEREN EN DE GENTSE LIBERALEN VAN „HET VOLKSBELANG” IN DE LATE NEGENTIENDE EEUW. - DRIE BIJDRAGEN

door

LUDO MILIS

I. DE FRANSVLAMING HENRI BLANCKAERT, HET GENTSE „VOLKSBELANG” EN DE OORLOG VAN 1870.

Circa honderd jaar geleden woedde de Frans-Duitse oorlog, die, ont-
ketend door opgekropte rivaliteiten, later nog twee wereldoorlogen zou
veroorzaken.

Temidden van de Franse bevolking... een nukkige, ontevreden boer uit
Frans-Vlaanderen, uit Zegerskappel : Henri Blanckaert. Hij was geboren op
het „Engels hof” te Bambeke in 1827 uit gegoede ouders. Hij bleef er
wonen tot in 1871, toen hij terugkeerde naar het dorp waar zijn ouders
vandaan kwamen, Zegerskappel.

Het was een merkwaardige figuur, zowel omwille van zijn belangstel-
ling voor de cultuur en het lot van het Vlaamse volk, als omwille van
de uitgebreide bibliotheek, die hij had opgebouwd, en die tot zelfs in
Vlaanderen haar weerga niet kende. Toen Gent in 1867 het liberale blad
„Het Volksbelang”¹ werd opgericht, met onder de stichters Julius Vuyl-
steke en J.F. Heremans, was hij een van de eerste abonnees ; ook van het
Willemsfonds was hij een trouw lid².

Geregeld zou hij, gedurende dertig jaar, contact opnemen met zijn vrien-
den in Belgisch Vlaanderen ; hij lichtte hen in over de toestanden „in dat
deel van Vlaanderen door de Franschen overweldigd”, zoals hijzelf in
zijn ex-libris schreef.

Enkele malen is zijn stem doorgedrongen tot in „Het Volksbelang” dat
vooral in de laatste maanden van 1870 een grote belangstelling heeft
aan de dag gelegd voor Frans-Vlaanderen, meer dan om het even welke
andere Vlaamse krant of intellectueel milieu.

Reeds op 31 augustus 1867, dus na een half bestaansjaar, kwam Frans-
Vlaanderen voor het eerst erin ter sprake, en wel omwille van de kritiek
die de „Commerce de Gand” over het Negende Nederlands Congres had
uitgebracht. De redactie van „Het Volksbelang” schreef toen dat, als het
zo verder ging, binnen dertig jaar „de meier van Gent de schandelijke

(1) E. Voordeckers, *Bijdragen tot de geschiedenis van de Gentse pers*, Leuven,
Parijs, 1964, pp. 514-16.

(2) Nl. van 1861 tot zijn dood in 1899. Zijn pogingen om meer leden te werven
in de Westhoek hadden maar tijdelijk succes, bv. bij de burgemeester van Bambeke,
Van Bockstael (GUB = Gent, Universiteitsbibliotheek, fonds Willemsfonds, 1. 6. 1,
doos 4. — Ib., fonds Paul Fredericq, Reisindrukken, hs. 3707, XLVII, pp. 19 e.v.).
Zijn belangstelling voor de situatie van de moedertaal in zijn streek was gewekt
door de Roesbrugse drukker Allaert-Caron.

woorden zou herhalen welke de meiers van Atrecht en Rijsel, deze week, tot Napoleon de derde hebben gericht". Die van Atrecht had gezegd — men vierde het tweede eeuwfeest van de annexatie van Artesië en Vlaanderen bij Frankrijk — „*Van de laatsten* in den schoot der groote nationale familie (!) getreden, *maar ten allen tijde fransch door het hart* (!!)

houden onze provinciën eraan de feesten te zien (!!!) die zij ingesteld hebben om de *roemrijke* (!!!!) verjaring te vieren van hunne vereeniging met Frankrijk". De meier van Rijsel zei: „Twee eeuwen geleden op dit zelfde tijdstip kwam een vorst wiens naam glorieus (?) in de geschiedenis geboekt staat, als overweldiger in deze stad, en de inwoners hulde bewijzende aan den overwinnaar, verheugden (!) *zich over eene nederlaag* (!!!) welke hun de hoedanigheid van frrrrranschman verzekerde"³.

De diepe minachting van de redakteur (ongetwijfeld Vuylsteke), die uit de kursivering en de punctuatie blijkt, kwam bijna twee jaar later weer boven toen te Dowai een grote zangwedstrijd werd gehouden waaraan ook enkele Gentse maatschappijen deelnamen. De krant wenste op enkele punten de aandacht te trekken: „*Onder het opzicht van kunst, keuren wij dien vreedzamen strijd goed, vooral omdat hij, wij durven 't verhoppen, nog eens te meer aan de Franschen bewijzen zal, wat de Vlamingen, die door de schrijvers van chez nous veelal voorgesteld worden als een ras van gedachtelooze bierhoofden op het gebied der kunst aan de grrrande nation tot meesters verstreken kunnen. Anders is het evenwel, met het denkbeeld dat het bestuur der feestvierende stad genoopt heeft om de Vlamingen daarheen te lokken. Dowai viert, inderdaad, de 200e verjaring der gewelddadige afscheuring van een deel van 't graafschap Vlaanderen, en deszelfs inlyving bij Frankrijk, door Lodewijk XIV*".

Ze worden dan ook aangemaand niet onbedacht de verbroekeling toe te juichen „*van hun vaderland, de afscheuring van verscheidene honderduizenden Vlamingen*". „*Wij achten het onze plicht hunne deelneming aan de feesten ter verbeerlijking van de annexatie niet te vermelden, zonder tevens, als Vlamingen, openlijk te protesteren tegen het vergrijp aan onzen stam door den vreemden overheerscher gepleegd*" (10 juli).

Het sukses van de Gentse maatschappijen was echter kleiner dan verwacht en voor het „Willemsgenootschap" werd de reden gezocht in de taal: „*Die taal zal wellicht te hard geklonken hebben in de ooren onzer vriendelijke zuiderburen, die zich zoo gaarne verbeelden dat er in België geen Vlamingen meer zijn, en dat geheel ons land weldra met evenveel geestdrift zijne inlijving bij Frankrijk zal vieren, als de inwoners van Douai*" (17 juli).

Waarschijnlijk heeft die geregeld weerkerende belangstelling en sympathie voor Frans-Vlaanderen ook hun Bambeekse abonnee er toe aangezet zijn hart te luchten, zoals in deze brief, die verscheen in „Het Volksbelang" van 7 mei 1870.

Bambeke, den 29 april 1870.

(3) Dit laatste is een historische leugen zoals blijkt uit L. Trenard, *Histoire des Pays-Bas français*, Toulouse, 1972, pp. 290-1. Reeds in 1676 verscheen te Rijsel een boek getiteld *La Flandre gémissante* (door P. Henry).

Geachte heer Opsteller.

Mijnheer, wij Vlamingen van Frankrijk zijn beroepen gelijk alle Fransoysen om te gaan stemmen, zondag 8 mei, over 't geen de Fransoysen in hunne taal noemen een plébiscite ⁴. Wat ding dat is, weet ik op een kleintje naar : maar ik verzeker u Mijnheer, dat er in ieder onzer vlaamsche prochien geen tien stemmers en zijn die weten wat het ding bediedt!... Wat zegt gij daarvan, Mijnheer, is het niet eene bittere spotternij; zij beletten ons onze moedertaal aan te leeren en als ze stemmen of geld moeten hebben, komen zij ons wel vinden. Die Fransoysen schrijven van tijd tot tijd iets of wat ten voordele van het ongelukkige Polen. Maar mijns' dunkens zijn de Polakken zachtaardiger behandeld dan wij Vlamingen.

Wanneer zal de dag aanbreken dat alle de volkeren van de nederlandsche taal onder dezelve en hunne wetten leven zullen?... Het is waar dat vele Vlamingen van dezen zuidwest-hoek niet meer waard en zijn dat men zich om hen bekommere; zij en zijn niet verfranscht maar ze zijn ontvlaamscht; sedert eenen geruimen tijd en leert men hun niets anders dan een weinig keukenfransch in onze gemeente-scholen; en als ze twaalf of dertien jaren oud zijn, moet 't meeste deel te huis blijven om te helpen in 't werk; gekomen tot zestien of zeventien jaren en weten zij niets meer, alles is vervolgen omdat alles vreemd was.

Ziedaar heer Opsteller de droevige gesteltenis van ons Vlamingen van Frankrijk, het is treurig voor den echten Vlaming.

In deze gemoedsstemming heb ik de eer ul. den vlaamschen groet toe te zenden.

Getrouwe lezer van uw blad.

In de herfst van datzelfde jaar steeg de belangstelling voor de Westhoek plots uitermate, en wel omwille van de niet te stuiten opmars der Duitse troepen. Het heroveren van Elzas-Lotharingen heeft ook in deze maanden, in Duitse kringen, de aandacht gericht op het afgescheiden hoekje Vlaanderen.

De belangstelling hiervoor was gewekt door de langdurige betrekkingen tussen Vlaamse en Duitse pangermanisten. De campagne die in de herfst van 1870 in de Vlaamse pers werd ingezet bleek op touw te zijn gezet door de Brusselse (maar te Antwerpen geboren) dichter Frans De Cort. Deze onderhield al jaren drukke relaties met zijn Duitse geestesverwanten R. Böckh, J. Lehmann en Fr. Oetker. Laatstgenoemde, die met De Cort het blad *Der Pangermane* had gestimuleerd, was hier de meest bekende der pangermanisten. Hij was trouwens erevoorzitter van het *Comité flamand de France* geworden. Iemand in Berlijn, waarschijnlijk een der twee bovenvernoemde Duitsers, had De Cort er van op de hoogte gesteld dat een anneksatie van het Nederlandstalig deel van Vlaanderen-in-Frankrijk tot de mogelijkheden behoorde na een Pruisische militaire overwinning, op

(4) Referendum waarbij een senatus-consult van 20 april, afgekondigd door keizer Napoleon III, om een liberaler regime in te stellen, werd goedgekeurd. Deze volksraadpleging belette nochtans niet de val van het regime enkele maanden later.

voorwaarde nochtans dat de Vlaamse pers een campagne zou organiseren.

Toen de oorlogsverrichtingen hun hoogtepunt naderden (Sedan, 1-2-september), richtte De Cort zich dan ook in een brief tot zijn vriend Max Rooses (31 augustus) om in het Volksbelang de aandacht te vestigen op de „quaestie”, zoals hij ook aan Em. Hiel had voorgesteld dat in „De Zweep”⁵ te doen. Dit voorstel viel natuurlijk in goede aarde bij Het Volksbelang, dat toch al tekenen van belangstelling voor Frans-Vlaanderen had vertoond en dus nu, tot aan het sluiten van de vrede tussen Pruisen en Frankrijk, zou trachten, voor zover ze enige invloed had, deze ook aan te wenden. Daarvoor publiceerde het blad ter informatie volgend artikel in het nummer van 24 september.

VLAANDERENS WESTHOEK

Er is eene streek waaraan geen Vlaming zonder weemoed kan denken : namelijk dat schoone deel van het westkwartier waar zich Duinkerke, Grevelingen, Hazeboek, Kassel, Belle, St.-Winox-Bergen verheffen, en dat sedert twee eeuwen door Frankrijk aan Vlaanderen ontroofd werd, ienzelfden tijde als het ook den Elzas aan Duitschland ontstal.

Op den ogenblik dat Duitsland, gelukkiger dan wij, zijne oude stambroeders weder in zijnen schoot opneemt, zal het misschien niet ongepast zijn een woord te reppen over den tegenwoordigen toestand van die oud-vlaamsche provincie.

Deze streek was tijdens de verovering onder Louis XIV nog uitsluitelijk vlaamsch, en aan hare taal zeer gehecht⁶.

Wanneer de stad Duinkerke zich in 1658 aan den franschen generaal Turenne moest overgeven, bedong zij „dat het gebruik der vlaamsche taal in alle bestuur- en gerechtszaken ten eeuwigen dage zou gehandhaafd blijven, gelijk het te voren altoos geweest was”.

Welnu, ofschoon thans sedert twee eeuwen aan de overheersching onderworpen, heeft dat klein Nederlandsche stipje op de kaart van het uitgebreide Frankrijk zijnen oorsprong en zijne taal toch nog niet gansch vergeten. En het oniging den invloed dier algemeene nationale beweging niet die gansch Europa als eene koorts doorloopt, die Griekenland en Roemenië heeft doen ontstaan, Hongarië hersteld, Italië en Duitschland één gemaakt, en nog voortdurend met onweerstaanbare kracht de volkeren ophist om hunne nationaliteit, in weerwil van alle traktaten en alle

(5) We danken hier van harte Mej. Hilde Corremans, die ons op het bestaan van deze brief (Antwerpen, Archief en museum voor Vlaams kultuurleven) heeft gewezen. De Cort beroept er zich in deze brief ook op dat hij het is die de interessantste nummers van het Volksbelang doorstuurt naar de leidinggevende Norddeutsche Allgemeine Zeitung uit Berlijn. — Voor de betrekkingen tussen Vlaanderen en Duitsland in die periode (het pangermanisme zou hier dra aan aanhang verliezen, door de houding van Bismarck, die wel rekening hield met een Belgische realiteit en niet met een Vlaamse), verwijzen we naar H.J. Elias, *Geschiedenis van de Vlaamse gedachte*, III, Antwerpen, 1964, p. 212 en de *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, I, Tielt, Utrecht, 1973, pp. 445-7.

(6) Zie i.v.m. de verovering: E.I. Strubbe, *Frans-Vlaanderen. Ontstaan en evolutie*, in: *Ons Erfdeel*, XI, 1, 1967, pp. 63-74; E. Coornaert, *La Flandre française de langue flamande*, Parijs, 1970, pp. 145 e.v.

menschelijke knoeierijen, op den echten grondslag der taal, der natuur te hervestigen. Voor eenige jaren werd daar, in Fransch-Vlaanderen, de wederopbeuring der moedertaal en der vlaamsche letterkunde (bijna een hopeloos werk!) ondernomen en met vlijt voortgezet door enige verdienstelijke mannen, navorschers van oudheden en geschiedkundige herinneringen, opzoekers en verzamelaars van volksverleveringen, legenden en liederen. Zij vereenigden zich in 1853 tot een Vlaamsch komiteit van Frankrijk onder de zinspreuk Moedertaal en Vaderland, hetwelk te Duinkerke zijnen zetel heeft, en waarvan sedert een tiental jaren op de verschillende Nederlandsche congressen leden zijn tegenwoordig geweest⁷.

Dit komiteit heeft met de nauwlettendste zorg een onderzoek ingesteld naar de tegenwoordige grens der talen in de oud-vlaamsche distrikten Duinkerke en Hazebroek, en vastgesteld dat er daar op 115 gemeenten, 75 zijn waar uitsluitelijk vlaamsch gesproken wordt, 52 waar de beide talen in gebruik zijn, en slechts 10 waar het Fransch de moedertaal geheel heeft verdrongen⁸.

Zal nu het vlaamsche volk van Frankrijk uit de historische herinneringen die men hem, als 't ware, wedergeeft, een heldere opwekking van zijn Nederlandsch bewustzijn scheppen? Zullen de plaatsnamen van Kassel en Grevelingen, waaraan zich zulke roemrijke vlaamsche overleveringen vasthechten, — gevoegd bij de tegenwoordige vernedering van hunne fransche overheerschers — de Vlamingen van Frankrijk tot het besef hunner Nederlandsche zelfstandigheid terugvoeren? Of hebben zij met de Fransche soldatenuniformen ook reeds een Franschen geest en een Fransch hart aangetrokken, en blijft aldus de moedertaal op hunne lippen maar een blooteklank meer die van geene Nederlandsche ziel meer getuigt en ook weldra zal versterven?

Wie kan het weten? Men voelt zich gedrongen eene herleving niet voor onmogelijk te houden, de mannen, die dat lang verlaten veld beploegen, zijn werkzaam en ijverig; er zijn er onder hen bij wie het gevoel hunner vlaamsche afkomst inderdaad levendig is, voor wie de roemrijke dagen der Vlaamsche geschiedenis, en niet der Fransche, het erfdeel zijn en blijven waar zij met trots en weemoed tevens op terugblikken, en die het betreuren, zooals een hunner zich uitdrukte, „dat de verslagenen van den slag der Gulden sporen thans dat schoone vlaamsch gebied overheerschen“.

Wij herinneren ons ook welke weldadige verrassing het voor ons was toen wij eenige jaren geleden hoorden van eenen grooten vlaamschen „dicht-, rede- en zangstrijd“, waartoe de aloude Maatschappij van Rhetorica: verblijden in 't kruis, gevestigd te Eecke (arrond. Hazebroek),

„Apollos kroost beriep naar Eeckes letterveld“,

bij middel eener berijmde opwekking, waarvan het slot luidde als volgt:

(7) Nl. het Comité flamand de France.

(8) E. de Coussemaker, *Délimitation du flamand et du français dans le Nord de la France*, in: *Annales du Comité flamand de France*, III, 1856-57, pp. 377-397.

*„Komt dan, o kunstminnaars! wilt ons deze eer vergunnen :
Komt en becroont de hoop die ons bewogen heeft ;
Dan zal den aterling, spijs hem, niet loochnen kunnen
Dat nog de vlaamsche taal in Frankrijks Vlaanderen leeft !”*

Wie is er, die niet gaarne een deel van wat hem liefst is zou opofferen indien hij de hoop mocht voeden dat die westhoek van Vlaanderen niet onwederroepelijk voor Nederland verloren zal zijn ? Dat hij, evenals de Elzas tot Duitschland, ook eenmaal tot Vlaanderen zal terugkeeren ?

Wat daarvan zij, laat ons onze wakkere stamgenooten een hartelijk „moedig voorwaarts!” toeroepen! En maken wij tot de onze de woorden, waarmede de heer Kesteloot uit Nieuwpoort, tijdens bovengemelden dicht-, rede- en zangstrijd, die afgescheiden broeders toesprak : „Eer aan U! ontvangt, uit naam aller ware Vlamingen, den nederigen maar welgemeenden dank voor al wat gij aanwendt ter verheerlijking onzer lieve en rijke moedertaal !”

Voor Henri Blanckaert was dat de aanleiding om een brief te schrijven (8 oktober) die reeds eerder werd gepubliceerd in de inleiding die Paul Fredericq schreef op het boekje van A. Hans, *Fransch Vlaanderen en Zeeuwsch Vlaanderen* (Gent, 1913) en die gewijd was aan de Fransvlaming⁹.

Mijnbeer de opsteller,

Het is waar, men kan niet denken zonder weemoed, gelijk gij schrijft met recht in uw nummer van zaterdag 24 september, op onzen west-vlaamschen boek als men hem zoodanig onderdrukt ziet aan die fransche overheersching ; voor ons die er in wonen, het valt ons nog veel lastiger er aan te denken ; wij moeten de onderdrukking lijden, alles moet er fransch zijn, onze kinderen zijn onderwezen in die vreemde taal en zij hebben den tijd niet om ze grondig te leeren of te verstaan ten zij de kinders van de rijke lieden ; wij vlaamsche boeren en ingezetenen van alle slach zijn geheel onderdrukt aan alle slach van waalsche¹⁰ ambtenaren en dikwijls behandeld gelijk vee.

Maar om ons volk en onze taal op te beuren dat ware een moeilijke taak : onze jongelingschap is zoodanig verbastert dat de groote menigte, het nederlandsch van hedendaags niet zou kunnen lezen en bijzonderlijk niet verstaan.

Gij opstellers en schrijvers van nederlandsche nieuwsbladeren, zoude moeten eenen oproep in uwe bladeren doen aan de Vlamingen van onzen Westhoek, in zuiver en eenvoudig Vlaamsch gelijk of Hendrik Conscience gebruikt alsook de vertaler der Geschiedenis van Vlaanderen door Kervijn

(9) Hij ging hiervoor „Het Volksbelang” doornemen op 23 augustus 1912. In zijn dagboek (GUB, Hs. 3704 A 33) schrijft hij : „Vuysteke, ons aller leermeester, had ons daarin (nl. de belangstelling voor Frans-Vlaanderen sinds 1870) de weg gewezen”.

(10) Hiermee wordt bedoeld franstalige.

van Lettenhove. Alle vlaamsche letterkundige genootschappen zoals het Willemsfonds, zouden moeten eene bijzondere opoffering doen om werken te koopen zoals de Leeuw van Vlaanderen, van Hendrik Conscience alsook de Geschiedenis van Vlaanderen door Kervijn van Lettenhove en deze werken verstrooien in onze westhoek in vele gemeenten bij de mannen die invloed hebben op het volk. Ook het vlaamsch komiteit van Duinkerke zou moeten aangespoord worden om zich aan de spits dezer beweging te zetten. Maar ik zeg het met het hart vol weemoed, 't is eene moeilijke taak. Nogtans met veel iever zou het misschien gelukken.

Mochten wij dezen blijden dag zien schemeren en ons vlaamsch volk zich zien verheffen uit dien dooden slaap dat de fransche beheersching op hen verspreid heeft.

In deze blijde hoop blijf ik uwen

*genegen stamgenoot,
X.X.*

simpelen vlaamschen boer.

... den 27 sept. 1870.

P.S. Mijnheer gij zoudt wel doen van mij niet te noemen, want de Fransche politie is overal en zij is wantrouwig.

Ik zou u vele adressen kunnen geven van volk die onze taak genegen is of zoude kunnen komen.

Enige invloed had dit schrijven alleszins want in het nummer van 15 oktober, dus één week later, was reeds iemand bereid om boeken naar de westhoek te versturen: het was de toen twintigjarige Paul Fredericq zelf.

De maanden oktober en november betekenden een klimaks, vooral nadat een Brussels korrespondent (Em. Hiel of A. Hoste)¹¹ aanpikte bij een artikel van de „Times”, waarin de geest van de politieke en militaire Pruisische kringen werd tot uiting gebracht. De briefschrijver zegt (22 oktober) o.m.:

De Times, van zaterdag 15 oktober bevat eene zeer belangrijke briefwisseling over de oorzaken en gevolgen van den oorlog. De schrijver, onlangs van het oorlogstoneel teruggekeerd, deelt in zijnen brief de gedachten mede, die onder de duitsche officieren en in 't midden der Staatskringen, waarin hij toegelaten was, betrekkelijk de vredesvoorwaarden schijnen overheersend te zijn. De eerste dezer voorwaarden, zegt hij, zou wezen: de teruggave van den Elzas van Duitsch Lotharingen aan Duitschland en van het Vlaamsche deel van Fransch Vlaanderen aan België, den afstand van Savoyen aan Zwitserland en van Nizza en Corsica aan Italiën.

Ik ben gelukkig, Mijnheer, in het groot engelsch blad de gedachten te zien voorkomen die Gij in uw nummer van 25 september, laatst bespro-

(11) Over het pangermanisme van de Brusselse liberalen en de redactie van de krant „De Zweep”, leze men: E. Witte, *Het debuut van het liberale flamingantisme in de hoofdstad (1869-1875)*, in: *Handelingen Kon. Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XXVII, 1973, pp. 321-2.

ken hebt, en van te vernemen dat men in de Staatkundige kringen van Duitschland zich niet alleen met den Duitschen Elzas, maar ook met het vlaamsch gedeelte van het Noorder Departement bezig houdt. En inderdaad, om aan den tegenwoordigen oorlog die nu reeds zoveel bloed heeft gekost, en zooveel ongelukken zal na zich slepen werkelijke en duurzame vruchten te doen voortbrengen, zou gansch het Westen van Europa op den voet der nationaliteiten moeten heringericht worden. Van dit oogenblik moeten aan het oorlogzieke Frankrijk de heroveringen ontvallen die het sedert twee eeuwen, 't zij door verraad, 't zij door overmacht aan zijn naburen heeft gedaan, ons Fransch Vlaanderen, zoowel en om dezelfde reden als de Elzas, moet aan de Fransche overheersching worden ontruk. Zeden, gebruiken, taal, alles is er nog vlaamsch. Meer taaibeid zelf zou men kunnen zeggen heeft het Germaansch element in Fransch Vlaanderen dan in den Elzas getoond. Hier ten minsten kon men de taal des volks in de openbare scholen aanleeren, hier had men nog deutsche of ten minsten half-deutsche dagbladen. Hier was nog eene protestantsche bevolking wiens godsdienstige oefeningen in de taal van Luther gepleegd werden. Hier, eindelijk was men in gedurige betrekking met het naburige Duitschland en voelde men de gevolgen van den stroom van beschaving die uit het vaderland van Schiller en Goethe, Kant en Hegel voortvloeide.

In Fransch Vlaanderen niets van dit alles, sedert twee eeuwen geen Nederlandsch onderwijs¹², geene gemeenschap van gedachten meer tusschen onze broeders van het Zuid-Westen en die van het Noorden. Volkomene afgezonderdheid der eersten, en derhalve volstreckte onderwerping aan romaanschen geest, aan romaanschen invloed. En noehians, zoo moeilijk is het een volk te dooden!! het Vlaamsch is er nog niet vernietigd. Het fransch Gouvernement als het zijne cadidaten aan het volk wil aanbevelen is er verplicht tot de volkstaal zijnen toevlucht te nemen.

Een fel groot-nederlandse stem weerklonk uit een brief, die Dr. J.P. Heije uit Amsterdam verstuurde. Schrijver kwam op voor de vorming van een Dietse natie, die zich zou uitstrekken van „Duinkerken tot aan de Elbe en zelfs door Mecklenburg tot aan de Oostzee”.

In de maand november, wanneer de overwinning van Pruisen in de oorlog verzekerd was, en er nog enkel moest gespekuleerd worden hoe groot de buit wel zou worden, werd ook de vraag naar een afscheiding van Frans-Vlaanderen het meest akuut gesteld.

Ziehier wat „Het Volksbelang” schrijft in het nummer van 5 november :

Voor beden zij het genoeg aan te stippen dat wij ons niet krachtig genoeg kunnen verzetten tegen eene zekere neiging welke zich in de Deutsche drukpers wat al te veel begint te vertoonen, om namelijk de Nederlanders (Vlamingen en Hollanders) mede tot Duitschland te rekenen. Dat denkbeeld, waarvan de verbreiding onzer opslorping door Duitsch-

(12) Dit is onjuist. Cf. Coornaert, *Flamand et Français dans l'enseignement de la Flandre française des annexions au XXe siècle*, in : *Revue du Nord*, LIII, 1971, pp. 217-221. Gradueel verbod van onderwijs in de moedertaal dateert slechts uit de negentiende eeuw.

land binnen een nakende toekomst zou voorspellen is volkomen valsch. Zijn wij even als de Duitschers van het Germaansche ras, toch zijn wij, Nederlanders, evenmin Duitschers, als de Italianen en Spanjaards Franschmannen zijn, ofschoon alle drie tot het Latijnsche ras behooren. Een weinig uit stamverwantschap, maar vooral uit hoofde van hun goed recht in dezen oorlog, hebben wij de zegepralen der Duitschen toegejuicht; doch Duitschgezind zijn wij in het geheel niet, als men daaraan de beteekenis moest hechten van een streven naar eene min of meer verwijderde vereeniging met Duitschland. Eindelijk is het waarlijk dwaas, en getuigt het van eenen ongelukkigen hoogmoed, te gaan beweerden dat, omdat het Hoogduitsch onze schrijftaal niet is, de Nederlanders in hunne ontwikkeling zouden belemmerd zijn! Noord-Nederland is, gelooven wij, niet minder ontwikkeld dan de Duitschers; en zoo hetzelfde, ongelukkiglijk, van de Vlamingen niet mag gezegd worden, dan heeft deze toestand zijne oorzaken niet in onze taal, maar wel in de geestverstomping door onze „papen” en onze verfranschers, elk op zijne wijze en om 't meest, sedert eeuwen teweeggebracht.

Na deze eigen kommentaar publiceerde de redactie ook de vertaling van een artikel in de „Ost-Deutsche Zeitung” verschenen.

Het samenhangende deutsche taalgebied omvat, behalve al de deutsche middel- en kleinstaten, het grootste deel van Pruisen en een deel van Oostenrijk en Zwitserland, de gansche deutsche landen Nederland en Luxemburg en meer dan de helft van België...

Frankrijk bezit, behalve den Elzas en Duitsch-Lotharingen, nog in de departementen Nord en Pas-de-Calais een aanzienlijk stuk samenhangend Duitsch taalgebied. Het is het deel van West-Vlaanderen of Fransch Vlaanderen, dat nog niet gedenationaliseerd is, te weten de arrondissementen Duinkerke en Hazebroek. Zij tellen 212.000 vlaamssprekende inwoners en waren tot aan de fransche omwenteling deelen van deutsche rijkslanden. Frankrijk behield dat gedeelte van Fransch Vlaanderen, om aan Duinkerke de beste haven der vlaamsche kust tegen Engeland te bezitten.

Laat ons deze Deutsche kustbewoners uit Frankrijks heerschappij verlossen! De Duitschgezinde Vlamingen van België begeren dringend deze hereeniging. De Vlaamsche bladen, vooral de zich door echt Duitschen in onderscheidende Zweep van Brussel, hebben dit verlangen meermaals uitgedrukt en beweren, dat de Fransche Vlamingen het niet min levendig wenschen, al durven zij er nog niet rond voor uitkomen. Hier hebben wij dus in Frankrijk Duitschers, die hierin nationalergezind dan de Elzassers en Duitsch-Lotharingers, hunne losscheuring van Frankrijk met vreugde zouden begroeten. Laat ons hen daartoe bijstaan.

Nochtans bleek spoedig dat van de wensen van „Het Volksbelang” weinig zou gerealiseerd worden, en in het volgende nummer (12 nov.) vindt men de laatste klank, die op een eventuele afscheiding van de Westhoek betrekking had :

Voor ons liggen een aantal Duitsche nieuwsbladeren, die zich allen met ons, Vlamingen, bezig houden, hetzij om den Westhoek voor ons terug te eischen, hetzij om onze houding tegenover Duitschland gedurende dezen oorlog te prijzen, het zij eindelijk om ons te steunen in den strijd, den harden, den steeds vernieuwendenden strijd tegen de verfransching.

Over deze zaak van den Westhoek spreken wij liefst niet lang, omdat wij maar te wel voelen, dat wat zij zouden wenschen zoverre ligt van wat wij mogen verhoppen; omdat wij liefst zelve niet veel gerucht maken over eene zaak, die noch onze Regeering, noch de Duitsche, noch de neutrale ooit zullen trachten op te lossen, zooals wij en een deel der Westhoekers het zouden verkiezen.

Onze houding tegenover Duitschland, was ons zooals wij verleden week reeds zegden, ingegeven door het gevoelen van stamverwantschap en door de overtuiging van Duitschland's goed recht. Hebben wij ons van zoovele anderen afgescheiden om Duitschland's eisch nopens den Elzas en Duitsch Lotharingen te verdedigen, dan deden wij het met het oog op het nationaliteitsrecht, de fakkel, die ons zelve voorlicht in onze worsteling tegen de overheersching van eenen vreemden stam, die op ons drukt.

Een kleine munitie van soldaten uit Frans-Vlaanderen wekte de indruk dat een groot deel van de Fransvlaamse bevolking inderdaad achter de irredentisten stond: de redactie van de Gentse liberale krant wijdde er de nodige aandacht aan, vooral omdat ook de „Vlaamsche boer”, Henri Blanckaert, een brief had verstuurd, waarin een analoge geestesgesteldheid tot uiting kwam (7 jan. 1871).

De Vlaamsche onderdanen van Frankrijk schijnen alles behalve geneigd zich langer om hunner meesters wille op te offeren. Wij lezen immers in een door zijne franschgezindheid bekend blad, l'Indépendance Belge, en nog wel in eenen brief uit Rijsel, dat de oppercommissaris der Fransche republiek in beide departementen van 't Noorden en van het Pas-de-Calais, de heer Testelin, noodig heeft gevonden aan de gemobiliseerde nationaal-garden eene strenge dagorde te sturen waarbij zij verwittigd worden „dat alle pogingen om te deserteeren of te vluchten voortaan met de verbanning naar het strafkamp van Cherbourg zullen gestraft worden”. Wat meer is, in hetzelfde blad zien wij dat de bedreigingen van den heer Testelin niet lang zonder gevolg zijn gebleven en dat men weldra driehonderd gemobiliseerden uit het arrondissement Hazezoek, die reeds aan het muiten waren, heeft moeten ontwapenen en onder geleide van eene sterke afdeeling linietroepen naar Kales vervoeren waar zij ingescheept werden om verder naar Cherbourg gebracht te worden¹³.

Als men dit veelbeteekenend feit met een ander te zamen beschouwt welk te Duinkerke plaats greep, moet men onwillekeurig tot het besluit komen dat die Fransche Vlamingen hunne germaansche afkomst nog niet geheel hebben vergeten en ook iets hebben bewaard van dien diepinge-

(13) Nl. jg. 41, 1-2, 1-2 januari 1871. Hier wordt aan toegevoegd: „Vous savez que l'arrondissement d'Hazebrouck s'est fait remarquer par son unanimité moutonnière à l'occasion du plébiscite du mois de mai. Rapprochement significatif”.

wortelden afkeer tegen de Franschen, die immer een bijzondere trek van het Vlaamsche karakter was. Men weet dat vóór eenige weken de mobielgarden, te Duinkerke vergaderd, zich door hunne weerspannigheid en uitbundige vreugdesbetuigingen zoo ergerlijk onderscheidden dat de plaatsbevelhebber hen met gevangenzitting bedreigde, zeggende dat het eene schande was, Fransche soldaten te zien die, terwijl hun Vaderland in eenen doodlijken strijd lag te worstelen, zich niet schaamden in het openbaar luidruchtige teekens van vreugde te geven.

Wij ontvingen overigens nopens de gesteldheid der geesten in Fransch-Vlaanderen eenen brief van den „Vlaamschen boer“, van wien wij reeds herhaaldelijk belangwekkende mededeelingen mochten afkondigen. Al de jongelingen van 19 tot 40 jaren zijn thands van hunne haardsteden weggerukt en worden gedwongen hun bloed te vergieten voor eene zaak welke de hunne niet is, maar die van hunne verdrukkers sedert twee eeuwen. Ook is de afkeer, dien de grootendeels Vlaamsch geblevene bevolking voor dezen oorlog gevoelt, zeer groot, ofschoon niemand uit vrees voor de krijgswet, zijne gevoelens lucht durft geven. Er zijn wel eenige „ultra-Fransoysen“, die n.b. zelven „geen Fransch kunnen“, die daar de gemoederen trachten op te winden; maar de meerderheid, ten platten lande althans, vervloekt de regeerders die haar tot zulke uiterste opofferingen dwingen.

„Vele jongelingen“ zegt onzen briefschrijver, „komen van het leger naar huis, en ze zeggen dat ze niet meer zullen gaan, totdat ze er naar gesleept worden; nog veel andere vluchten de belgische grenzen over“. Dat de voormelde ultra-Fransoysen zulk gedrag niet anders dan als lafhartigheid weten te bestempelen, spreekt van zelf; de drijfveer is echter bij velen eene gansch andere.

Het ontbreekt er namelijk niet aan mannen die „uit den grond van hun herte wenschen dat de Vlaamsche Westhoek van Frankrijk zou afgescheurd worden, en wederom vervoegd wierde met hunne Vlaamsche stambroeders van de Belgique“.

Wij mogen ongelukkiglijk de hoop niet koesteren dat deze wensch zal aanhoord worden. De reuzenstrijd dien wij bijwonen, zal, indien er geen geheele ommekeer der zaken tusschen beide komt, de Elzassers en Duitsch-Lotharingers weer aan Duitschland, dat is te zeggen aan zich zelven teruggeve; maar de Vlaamsche Westhoek zal de prooi der Franschen blijven.

Een ding is echter zeker, dat het jaar 1870 bij dien kleinen germaanschen volkstak die sedert twee euwen onder het Fransche juk gebukt ligt en nochtans zijnen Vlaamschen aard, zijne Nederlandsche taal nog niet heeft verzaakt, het eigen Vlaamsch gevoel op krachtige wijze zal hebben opgewekt. Nog nooit hebben zich die Vlamingen zoo weinig Franschmans gevoeld als nu dat zij in massa opgeëischt worden hun bloed voor de belangen hunner meesters te storten. Kunnen wij dus nog van geene aanstaande verlossing voor hen droomen, wij mogen toch, steunende op hun herlevend Vlaamsch bewustzijn, het vertrouwen uitdrukken dat zij voor den Nederlandschen stam niet onwederroepelijk verloren zijn.

De vrede werd getekend¹⁴. Elzas en Lotharingen gingen naar Duitsland ; van Frans-Vlaanderen was nergens meer sprake. De droom die Julius Vuylsteke en konsoorten enkele maanden hadden gekoesterd, op grond van de „groot-duitse” verlangens van enkele Duitse kranten, en versterkt door de felle anti-franse houding van de abonnee uit Zegerskappel, werd geen werkelijkheid¹⁵.

In dezelfde krant nochtans, die de vrede aankondigde (4 maart) bracht men nog een eresaluut aan de ijveraars voor een Vlaams Frans-Vlaanderen, naar aanleiding nl. van een publikatie van het *Comité flamand de France*. Het vertrouwen van Vuylsteke in de toekomst was, door de recente ontgoocheling, toch niet wezenlijk geschokt.

Door aan de Vlamingen van Frankrijk te toonen dat zij geen Franschen zijn, maar wel verdrukte overwonnelingen van Frankrijk, door hun te herinneren dat hunne voorouders „zich uit al hunne krachten tegen de Fransche overheersching en den Franschen invloed verweerden, en dat zij maar, ten uiterste gebracht, geweken hebben, bezweken zijn,” helpen de mannen van het Vlaamsch Comité mede om het nederlandsche volksgevoel weer wakker te maken, en bereiden zij aldus het werk der toekomst.

Het lag nochtans nooit in de bedoeling van de leden van het CFF om voor afscheiding te ijveren. Vrij spoedig was de opzet van de vereniging (gesticht in 1853) louter archeologisch-historisch geworden. De politiek van repressie onder Napoleon III weerhield de leden nog meer van elke reële aktie voor het behoud van de moedertaal¹⁶. Uit een gesprek van Fredericq met Carnel, bleek dat de stichter van het CFF, de Coussemaker, een magistraat nochtans, door de prefekt van het Noorderdepartement omwille van zijn „tendances germaniques” werd verdacht. Te Hazebroek vertelde de secretaris van het CFF Cortyl hem dat juist het anti-germanisme van 1870 en nadien een zeer nefaste invloed heeft uitgeoefend op de situatie van de volkstaal¹⁷.

In de betrekkingen tussen Blanckaert en de redaktie van de krant betekende de verrijdelde hoop evenmin een breuk. Dit blijkt uit de volgende bijdrage.

(14) Op 26 februari 1871. Bekrachtiging volgde door het Verdrag van Frankfurt, 10-21 mei (M. Howard, *The Franco-Prussian War*, Londen, 1961, pp. 448 en 453).

(15) In verband met het pangermanisme in de kringen van „Het Volksbelang”, kan men konsulteren : A.C. Coppens, *Bij een brief van Dr. Reismann-Groné. Paul Fredericq en het Pangermanisme*, in : *Wetenschappelijke Tijdingen*, XXXII, 1973, 4-5, kol. 215-226.

(16) GUB, hs. 3707, XLVII, p. 148.

(17) *Ib.*, p. 176.

II. JULIUS VUYLSTEKE EN DE „VLAAMSCHE BOER“

In de vorige bijdrage handelden we over de betrekkingen tussen de „Vlaamsche boer“ Henri Blanckaert uit Zegerskappel en de redactie van de Gentse liberale krant „Het Volksbelang“, speciaal dan in verband met de even oploaiende hoop dat de Duitse overwinning van 1870 de afscheiding van Frans-Vlaanderen zou veroorzaken.

Ook in de volgende jaren bleef Henri Blanckaert in contact met „Het Volksbelang“ en dan meer bepaald met Julius Vuylsteke die dan het hoogtepunt bereikte van zijn journalistieke, literaire en gerechtelijke carrière. Nog in „Het Volksbelang“ van 10 september 1887 en 1 september van het volgende jaar werden brieven van Blanckaert opgenomen. Deze staan trouwens vermeld in het boekje van A. Hans, *Fransch-Vlaanderen en Zeeuwsch-Vlaanderen*. Het zijn nochtans niet de enige sporen van de korrespondentie.

Tussen de brieven immers van Julius Vuylsteke, bewaard op de handschriftenafdeling van de Gentse Universiteitsbibliotheek vonden we de hierna uitgegeven stukken weer. Hun belang is evident : zowel de aard van Blanckaert's flamingantisme als de kwaliteit van zijn eigen-aardige nederlandse pen blijken er uit. Het zijn daarenboven de enige brieven die nog in handschriftelijke vorm bewaard zijn, al is de korrespondentie tussen Blanckaert en zijn Gentse simpatisanten alleszins gevoerd tot in 1897, twee jaar voor het overlijden van de „Vlaamsche boer“. In dat jaar bracht Paul Fredericq hem een bezoek op een van zijn archiefreizen in Frans-Vlaanderen ¹.

Ziehier de tekst van de eerste brief ² :

Zegerskappel, dezen 17sten 8bre 1875

Mijnheer de Advocaat,

Gijl. schijnt u nog al veel bekommert te hebben met het geschrijf van onze groote staatsmannen zoals Emile de Girardin en Victor Hugo. Gijl. hebt wel gelijk want geheel de natie is bezield met dezelfde hoofdgedachten, t' is te zeggen met dien geest dat ze den Elzas en Lothringen weer moeten hebben ofte wel eene vergoeding ten koste der Belgique. Hé wel, waar zou het kwaad liggen dat Frankrijk het waalsche gedeelte van Belgien zoude bekoomen en dat het Vlaamsche gedeelte als ook het Vlaamsch boekje dat wij bewoonen al te samen met Holland gevoegd wierden en definitieflijk met Hoogduitschland zusammen gesmolten wierden. Dunkt mij dat er in toekoomen veel oorloogen zouden ontgaan zijn en het is de natuurlijke neiging van ons nederduitschen al om ons te vereenigen en te leven onder de zelve broederbanden zooals onze stambroeders van Noord America ; het is eigen aan het saksisch ras, waaraan wij al toebehooren. Gij ziet wel dat er tussen ul. en uwe Walen nooit geen overeenkomste en kan bestaan. Ik en kan niet doorgronden, waarom dat onzen

(1) Het verslag hiervan vindt men in zijn „Reisaantekeningen“ (GUB, hs. 3707, XLVII, pp. 1-116).

(2) Ib., hs. 3170, 13a.

grooten keiser Karel den Vden die scheiding niet en heeft uytgevrogt, terwijl dat hij in een woord almachtig werd. Tusschen loops kunt gij daar niet eene deugdelijke les geven aan dat kameleonsch bladje van Amsterdam, genaamt Asmodée, hij valt ul. aan als M. Van Bismarck en nog andere en andere en hij en schijnt maar liefde te hebben voor Roome en dat ge-cretiniseerd Frankrijk. Hij zou moeten gegeeseld worden met zijne eigene artikels.

*Ontvang mijne hartelijke groetenis
Uwen genegen stambroeder
H^{ri} Blanckaert.*

P.S. Zouder geen middel zijn om te bekoomen het Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon, prijs 20.15 bij M. Nijhoff te S'Hage, werk door het Volksbelang aangeprezen in n° 7 van 1874. H.Bl.

Hierop antwoordde Vuylsteke als volgt. De tekst hiervan bleef als minuut bewaard op de open bladzijde van Blanckaerts schrijven ³.

*Waarde Heer,
H^{ri} Blanckaert
Zegerscapelle*

Ik ben in de maand october ll. verhuisd en in de verhuizing is uw brief van 17n van gemelde maand zoodanig verloren geraakt dat ik hem eerst heden terugvind. Terwijl ik U hierom verschooning vraag, haast [ik] mij om, meer dan 3 maanden te laat, u mijnen dank te betuigen over uwe letteren en U in gedachten de hand vrindelijk te drukken, met den wensch dat de gedachten die U bezielen onder onze taalgenooten in Frankrijk mogen gedeeld worden. Doch ik moet U ongelukkigiglijk zeggen dat de overvloed mijner ander bezigheden mij sedert verscheiden maanden verhinderd heeft aan de redactie van Volksbelang deel te nemen, dat ik ook maar advocaat meer ben met den naam, en mij geïnteresseerd heb in den boekhandel van W. Rogghé, welke thands gevoerd wordt door zijnen opvolger E. Todt ⁴. Dit laatste brengt mij tot het Algemeen Nederd. en Friesch Dialecticon waarvan gij in uwen brief spreekt. Dit werk kost inderdaad 20 f. 15 en kan U indien gij het verlangt geleverd worden. Gelief mij hieromtrent uw besluit kenbaar te maken.

Gedurende meer dan tien jaar schijnt er geen spoor van relatie tussen Blanckaert en Vuylsteke bewaard te zijn, al is het zeker dat beiden elkaar enkele malen ontmoet hebben. Fredericq, die, zoals gezegd, in 1897 een bezoek bracht aan de Zegerskapellenaar, weet zelfs te vertellen over een dier ontmoetingen. Dit noteert hij in zijn „Reisaantekeningen”: „Den eersten keer heeft hij Vuylsteke, alsdan nog advocaat bezocht, maar zij ver-

(3) Ib., 13b.

(4) Vuylsteke zou tot aan zijn dood de boekhandel drijven in de Koestraat (P. Fredericq, *Julius Vuylsteke*, Gent, 1903, p. VI).

stonden elkander niet en moesten Fransch spreken. Subliem"⁵.

In 1887 en 1888 drong zijn pen weer door tot in de kolommen van de Gentse krant. In het laatste geval ging het om de melding dat bij de verkiezingspropaganda in Duinkerke nederlandstalige aanplakbrieven werden gebruikt, en dat republikeinsgezinde affiches (ook nederlandstalig) werden afgerukt. In het nummer van 8 september 1888, een week later, stelde een nederlands abonnee, W. Melgerd, de vraag of de toestand in Frans-Vlaanderen zo slecht was als hij had gelezen in een werk van O. Reclus, *La France et ses colonies*⁶, waarop de redactie antwoordde, in de enigszins bevreemdende termen (gezien de belangstelling, die zij juist traditioneel voor de Westhoek aan de dag had gelegd) :

Wij kunnen op het schrijven van onzen geachten briefwisselaar geen bepaald antwoord geven en verzoeken al onze lezers, die er iets meer van zouden weten, ons te willen inlichten over den waren stand der zaken in Fransch-Vlaanderen".

Deze onwetendheid schijnt verband te houden met de afwezigheid van J. Vuylsteke op de redactie van de krant. De „Vlaamsche boer” kroop echter weer eens in de pen, en zond aan de literator een brief, waarvan echter — door genoemde afwezigheid — nooit iets werd afgedrukt in „Het Volksbelang”... zodat Melgert ook nooit een antwoord op zijn vraag zal ontvangen hebben.

Hier nu de brief van Blanckaert⁷.

ZeghersCappel, 23sten 7ber 1888.

Mijnheer de Advocaat,

In het nummer 36 van het Volksbelang, datum 8sten 7ber, is er eene vraag geopperd door eenen heer Melgerd nopens den waren toestand in Fransch-Vlaanderen. Ik was verachterd in mijn leezen door het drukkig oogstwerk of ik zou u al hebben antwoord op de vraag van dien heer. Hier zoals ik al heb geschreven is de vlaamsche taal verbannen uit de school⁸ en alle administratie en volgens de nieuwe schoolwet en mogen de schoolmeesters en schoolvrouwen geene lessen meer geeven van cathedismus en kerkeleeringen⁹. De school moet neuter zijn, zooals onze tyrannen zeggen, maar ten allen zijde en kanten beieveren zich de priesters om de kinderen te doen onderwijzen door hun eigenzelven of door goede lieden, en men is hier en daar bezig met schoone nieuwe school gebouwen te doen stichten om de kinders op te leiden buiten den dwang van

(5) Ib., hs. 3707, V. p. 34. Fredericq voegt er aan toe : „En ik die er zoo goed West-Vlaamsch tegen praat gedurende uren. Vuylsteke is steeg van begrip”. Hij schreef Vuylsteke een entoeziast kaartje over zijn bezoek aan Blanckaert, vanuit Sint-Omaars (Ib., Hs. 3170, nr. 156).

(6) Dl. 1, Parijs, 1887.

(7) Ib., hs. 3170, 51.

(8) Nl. door de wet Duruy, 1866. Zie Coornaert, *Flamand et français*, p. 220. — Cf. L. Verbeke, *Vlaanderen in Frankrijk*, Antwerpen, Utrecht, 1970, pp. 30 e.v.

(9) Nl. de wetten J. Ferry, 1881-82.

den staat ; en de leering van den catechismus en kerkegeschiedenis zijn meestaltijds in het vlaamsch gedaan als ook de onderwijzingen en sermoenen in de kerken. Den Almanach van Snoek en al andere kleine boekjes dringen noch altijd in onze streek. Ongelukkiglijk als er geene groote omwenteling en komt zal onze taal als geleerde taal moeten verdwijnen omdat het jonge geslacht (sic) daar van schier alles ontnomen is ; om de waarheit te zeggen, verliezen onze jonge geslagten, veel onder dat opzicht in eerbaarheid en goede opvoeding. In 't vlaamsch en leeren ze schier niets en 't fransch verstaan ze niet en nog meer rampzalig is het dat de hoogere classen, la classe dirigeante, zich schamen Vlaamsch te spreken of te gebruiken. Ik hebbe doen bemerken aan een van de ieverigste leden van het Vlaamsch Comiteit van Frankrijk dat men zoude moeten Vlaamsche leergangen inrichten in de priestercollegien van Duynkerke, Bergen St. Win., Hazebrouck, Belle ; hij heeft mij daarop geantwoord dat hunne collegien gauw geslooten zouden zijn.

Ik eindige dezen al langen brief met zuchten over den ongelukkigen staat van ons volkje onder oogmerk van beschaafheid (sic) en geleerdheid.

Handdruk.

H^ri Blanckaert

P.S.

Zoude ik niet kunnen bekoomen door ul. het Westvlaamsch Idiotikon van kanunnik De Bo als ook zijn Kruidboek voor West Vlaanderen of het zoude moeten al te duur kosten. Altijds verzending naar Allaert-Caron, Rousbrugge.

Hⁱ B^t.

Blanckaert is tot aan het einde van zijn dagen konsekvent met zichzelf gebleven, en, gezien het niet verwezenlijken van zijn verlangens, ook verbitterd. Zo zuchtte hij in 1897 tegenover Fredericq : „Ik had in 1870 nog gehoopt dat we zouden verlost geweest zijn van die Waalsche kanailjen en dat de Keizer van Duitschland op ons zoude gepeinsd hebben, maar neen...”¹⁰.

Met het overlijden van Blanckaert in 1899 werd in de geschiedenis van de Vlaamse beweging in Frankrijk een etappe afgesloten. Het wachten was dan op de aktie die tussen de beide wereldoorlogen in zou gevoerd worden.

Nu nog leest men op het graf van Blanckaerts zoon, Justin, oud-voorzitter van het Vlaams Verbond van Frankrijk, te Zegerskappel, de leuze die ook zo toepasselijk was op de vader, van wie de zoon het flamingantisme erfde : „Hier rust een Vlaming”.

(10) Blanckaert vertelde hem toen van moeilijkheden met de ontvanger van belastingen op het gemeentehuis van Zegerskappel, omwille van zijn uitlating dat het maar normaal was dat Duitsland zich meester had gemaakt van Elzas-Lotharingen, als Frankrijk het zelf twee eeuwen voordien, met Frans-Vlaanderen, had afgenomen (GUB, hs. 3707, XLVII, pp. 19 e.v.).

III. PAUL FREDERICQ EN DE „VERBLIJDERS IN T' KRUIS VAN EKE" - DE PRIJSKAMP VAN 1874

Enkele jaren geleden werd de rederijkerskamer van Eke, de „Verblijders in 't Kruis" door de heemkring „Bachten de kupe" uit de vergeethoek gehaald, toen ze te harer ere het Eerste Frans-Vlaamse landsfeest organiseerde.

Een van de meest bekende episodes uit de geschiedenis van de kamer, wier bestaan zich over circa vier eeuwen uitspreidde, is de organisatie van een grote wedstrijd in 1874 waarvoor niet enkel in Frans-Vlaanderen, maar in het ganse Nederlandse taalgebied reclame gemaakt werd, en dat een der laatste, zoniet laatste, grote bijeenkomsten is geweest van letteren-minnende Frans-Vlamingen.

In de Vlaamsgezinde liberale krant uit Gent, „Het Volksbelang" verscheen n.av. deze wedstrijd een uitgebreid verslag, van de hand van een der Vlaamse aanwezigen, Paul Fredericq.

Voor de jonge Fredericq was het de eerste belangrijke bijdrage gewijd aan Frans-Vlaanderen, belangstelling, die zich lang zou handhaven, en waarvan de weerslag zich ook deed gevoelen in zijn kolleges aan de Universiteit¹. Hij heeft vooral twee reeksen documenten nagelaten, t.w. een reeks boekjes onder de titel „Reisaanteekeningen" en een reeks schriften onder de titel „Levensschets".

De eerste reeks vangt aan in 1870, toen Fredericq dus twintig jaar oud was, en beslaan de vijftig jaren die hij dan nog te leven had.

In een der boekjes vindt men het verslag van de Rederijkerswedstrijd van Eke, weer, en dit wijkt natuurlijk wel af van de versie die hij in de krant publiceerde.

We staan hier voor een der niet zo talrijk voorkomende gevallen waarin men van eenzelfde auteur zowel de persoonlijke, authentieke indrukken van een manifestatie terugvindt, als de meer gepolijste, afgeronde vorm, waarin zij gepubliceerd werden.

Het kwam ons interessant voor om beide teksten eens met elkaar te vergelijken, en dat is niet beter mogelijk dan door het parallel uitgeven ervan.

Kommentaar hoeft daar nauwelijks bij gegeven te worden; de lezer zelf kan zijn besluiten trekken. Wanneer de persoonlijke versie alleszins direkter is in zijn appreciatie van aanwezigen, dan de gepubliceerde versie, dan kan men er toch — nu de feiten honderd jaar achter de rug liggen — eens rustig om glimlachen. Alleszins dient men op te merken dat het weglaten van de voor de auteur ontgoochelende aspecten het schijnbare belang en de waarde van de manifestatie zelf in de ogen van de lezers uitermate verhoogde.

Links volgt de tekst uit „Het Volksbelang" van 12 september 1874, rechts die uit „Reisindrukken" van de Gentse Universiteitsbibliotheek².

(1) L. Milis, *Een onverwacht getuigenis over de invloed van Paul Fredericq*, in: *Ons Erfdeel*, XI, 2, 1967, pp. 156-7.

(2) Hs. 3707, V.

De vlaamsche dagbladen hebben over eenigen tijd den prijskamp van declamatie aangekondigd, die te Eecke, in Fransch-Vlaanderen, door de maatschappij *Verblijders in 't Kruis* ingericht werd. Dit bericht wekte alsdan de algemeene belangstelling op, daar men weet, dat in den Westhoek van ons taalgebied het nederlandsch door de fransche regeering op alle mogelijke wijzen gedwarsboomd en versmacht wordt. Welnu, die prijskamp had Zondag 11. werkelijk plaats. Eecke is een klein dorp van een paar duizend zielen, dat in Frankrijk, eenige uren in 't zuiden van Poperinghe ligt.

Wij stapten af in de statie van Caestre en moesten dan nog een eintje wegs te voet gaan. Zoo kwamen wij aan den triomfbogen, met groene takken, fransche vlaggen en eenen vlaamschen welkomstgroet versierd, die aan den ingang van 't dorp opgericht was. Uit België waren een groot getal rederijkers van Poperinghe, Borgerhout, Roeselare, Geeraardsbergen, Antwerpen, Lier, enz opgekomen. Gent had naar dien zonderlingen prijskamp, buiten eenen declamator, twee afgevaardigden gezonden: den heer Van Hoorde, als vertegenwoordiger van 't Willemsfonds, dat de werken van Cats, Ledeganck, Tollens en Vondel en eene verzameling nederlandsche zangstukken voor de overwinnaars beschikbaar had gesteld; en den heer Fredericq als vertegenwoordiger der gentsche afdeeling van het Nederlandsch Toneel-verbond. Zelfs was Noord-Nederland niet onverschillig gebleven aan die moe-

Ik reed naar Caestre³.

Zoo kwamen wij in Eecke aan, waar twee triomfbogen met welkomgroeten en groen loover samengesteld, opgericht stonden, en hier en daar een fransch vlagje. Een dorpje gelijk Landeghem. De straten zijn niet gekalseid! Fransche opschriften overal.

Van Hoorde kwam met den trein van 5 uur als vertegenwoordiger van 't Willemsfonds, dat prijzen uitloofde: Cats, Ledeganck, Willems, Vondel. Ik vertegenwoordigde 't Ned. Toneelverbond van Gent⁴.

In de herberg naast de statie maakte ik kennis met Mr Baron

(3) In het hs. volgt hier het fragment „In de herberg... met hem; we plaatsten het verder omwille van de synoptiek.

(4) Deze passage staat in de marge, enkele blz. verder.

De eening dat ik
mitgeekend heb. ~~aan~~
de bloes van de boekjes) verblyden
op den zug: crisis van Eeke:-

Het regende droophouder
am, als ind gich

Een vaandeldrager uit de optocht te Eke (tekening P. Fredericq)

dige poging der fransche Vlamingen, om naar gelange hunner krachten iets te doen voor hunne en onze moedertaal : uit den Haag was de heer Baron van Heemstra van Froma en Eibersburen opgekomen, een man die in zijn vaderland wel gekend is voor het edel gebruik dat hij van zijne groote fortuin weet te maken met kunsten en letteren mild te ondersteunen, en die naar Eecke kwam met eenen grooten zilveren eerepenning, die hij aan de maatschappij *Verblijders in 't Kruis* als huldeblijk aanbod. Niet alleen getroostte hij zich eene lastige reis op eenen eerbiedwaardigen ouderdom, maar de liefde voor de moedertaal en voor de kunst dreef hij zooverre, dat hij zelve tweemaal in den prijskamp als declameerende mededinger optrad met de stukken *De Titel van ons Vaderland* en *De ware Christen*, die door gehalte en vorm gunstig afstaken bij de *Zinneloozen*, *Veroordeelden*, *Beulekinderen*, *Bandieten* en *Uren der doodstraf*, waarmee „uitgalmers” opgekomen waren.

In 't gemeentehuis of *Maison-Commune*, zoals het in groote letters op den gevel dier vlaamsche buitenherberg te prijken stond, waren de inrichters van het feest met de leden van de jury aan een vriendenmaal geschaard. Wij namen plaats aan de tafel en aanstonds bevonden wij ons op ons gemak met die gulhartige eenvoudige buitenlieden, die niet wisten wat aanvangen om ons hunne gastvrijheid te laten blijken.

van Heemstra van Froma en Eibersburen ('s Gravenhage), een zeer rijke, oude gek, die uit Den Haag naar Eecke kwam met een geschenk bestaande uit eene groote zilveren medalie. Vuylsteke had hem mij gisteren avond als eenen type gesignaleerd in den *Rubens*. Hij dacht dat er aan de statie eene deputatie zou staan om hem af te halen, maar ik troostte hem en droeg zijnen reiszak, want ik had medelijden met hem

Wij komen aan den *Maison Commune* aan. Niemand om ons te ontvangen. Boerenherberg met lage tafels, en lage stoeltjes. Rookende en drinkende boeren ; de koperen vuurpot gaat rond en men schenkt uit kannekens in zeer kleine glazen. De baron is verpletterd: „Nou, ik weet niet of ek me boos⁵ moet maken, ja of niet...” Ik breng hem tot bedaren en wij zenden met eene herbergmeid onze twee visietkaartjes naar boven, waar men ons gezegd heeft dat de inrichters met de jury dineeren. Onze kaartjes

(5) Boven *boos* schreef P.F. een *w* om de hollandse uitspraak weer te geven.

Na eten gingen wij de bovenzaal daarnaast, de Kamer der maatschappij, bezoeken. Het was een laag vertrek, met houtene zoldering en aan de balken hingen treurdichten en berijmde lofspraken op de afgestorven gildebroeders. In eenen hoek stond het oud houten blazoens der gilde, dat eertijds de wapens der maatschappij, eenen Jezus aan 't kruis verbeeldde, en wellicht tot het einde der XVIe eeuw kan opklommen; daar dat nu gansch geschonden en bestofd als relikwie van vroegeren glans bewaard wordt.

Op eens kwam een oud kereltje met beweeglijk grijnzend gelaat op. „Nu zult ge *leute* gaan hebben” verzekerde ons een der aanwezigen; „het is de wijzeman”. Het ventje trok met allerlei vreemde gebaren en houdingen, die herhaaldelijk een algemeen gelach ver-

gaan naar boven met de meid, de meid komt weer beneden zonder kaartjes — en men laat ons koekeleeren. De baron, de oude sukkelaar, weet niet wat aangaan. Eindelijk klimmen wij, op mijnen raad, naar boven. Al die boeren staan op en gapen ons aan en zeggen: *Bienvenue, bienvenue* — en zitten weer neer. Wij gaan ook aan de tafel zitten en dineeren. De baron gaat aan 't kouten in zijn scherp hollandsch gelijk een papegaai. Hij herinnert mij bijwijlen den onverzetelijken (sic) jonkheer Salvador. Die fransch-vlaandersche boeren verstonden hem niet en ik moest gedurig den taalman spelen. Meer en meer waren zij op hun gemak en eindelijk tikken zij vriendelijk met ons als men bij 't nagerecht twee flesschen wijn ontstopte. Er werd onder hen nogal veel fransch aan tafel gesproken.

Dan leidde men ons naar de „Kamer” der gilde. Aan de balken hingen kaders met lange geillustreerde opschriften op den dood van afgestorvene gildebroeders, in dicht en on dicht. Ieder gildebroeder krijgt alzoo zijn blijvend doodsbericht. Het getal leden beloopt 30tal. Er hingen wel zooveel kaders aan de balken Zij hingen wat te hoog om in extenso gelezen te worden. In den hoek lag oud versleten blazoens met een kruis op (XVIe). De gildebroeders hadden er den diepsten eerbied voor en meenden dat het stukken van menschen waard was. De zot der gilde of „wiseman” was daar ook met een prachtig kostuum (geel en rood) (uit de XVIe eeuw) dat ik verder uitgetekend heb. Rebus op den rug: *Verblijders in 't Kruis van Eecke*.

wekten, zijn kostuum van „wijzeman” uit eene kast te voorschijn en deed het onder onze ogen aan. Eigenaardig was die kleedij zonder twijfel : half rood, half geel, met een groot getal bellekens voorzien, die bij de minste beweging aan 't klingelen gingen ; en op den rug, den naam der maatschappij, die eene soort van raadsel uitmaakte. In een kruis stond het woord *Verblijders* ; links een wan (die men daar als *van* uitspreekt) en rechts een takje met eikels, hetgeen te zamen *Verblijders in 't Kruis van Eecke* wilde zeggen. Nadat men ons dat alles in 't lang en in 't breed had uitgelegd en de wijzeman of zot der gilde allerhande sprongen en vieze trekken had uitgevoerd, begon men den stoet te vormen.

Het weder was niet gunstig : de lucht was overtrokken en een fijne regen viel onophoudend.

Nogtans schaarde men zich in 't gelid ; voorop de rommelaar, daarna de vaandeldrager met eenen langen zwarten overjas, eenen rooden sluier rond het middenlijf, en op 't hoofd eenen hoogen zwarten *chapeau-claque* met eene hooge witte vederbol als van eenen tamboer-majoor. Fier en statig droeg hij zijn groot zijden vaandel, dat zwierde en zwaaide in den wind met den vaandelstok tegen zijne heup geleund. Na die twee hoofd-personaadjes kwam een fantarenmuziek, en eindelijk de leden der rederijkkamer ten getalle van dertig ongeveer. In hunne zwarte laken-sche zondagskleederen. Rond den stoet liep en draafde onophoudend de halfrood-halfgeele wijzeman, die met een lederen vlegeltje aan de kleine guiten van 't dorp in 't ronde slagen uitdeelde en zich in

Het regende onophoudend ; nogtans vormde zich de stoet.

De vaandeldragers waren nog gekleed en hielden hunne banieren in de zij gelijk de oude rederijkers op de schilderijen van het Brusselsch musaeum. De zot liep rond en was de eenige politie : hij had het druk met de straatjongens, die rond den stoet liepen en in de kleine straatjes vluchtten gelijk eene bende musschen.

't zweet zwoegde gelijk een schapershond rond de kudde. Zoo kwam men aan 't uiteinde van 't dorp, waar de vreemde liefhebbers moesten ingehaald worden.

Vooraf uit het naburig Poperinghe waren de leden der Rethorika *Langoires victorinnen* met vaandel en blazoën talrijk opgekomen. Daar drukte men elkaar de hand en keerde, zonder de gebruikelijke aanspraak, weer stoetsgewijze met trommel en vaan naar de *maison commune*, waar in de open lucht, midden in eenen stortregen, die juist opkwam, de eerewijn aangeboden en onder de zijpende regen-scherms eendrachtig gedronken werd.

Eindelijk begon de prijskamp. In eene groote tent, met grauw lijnwaad overspannen en met groene takken en venetiaansche lantaarntjes op de naïefste wijze versierd, was een tooneel opgetimmerd, waarvan de achtergrond een zeegezicht met eenen stoomboot en eenen vuurtoren verbeeldde. Voor dat tooneel zat de jury aan eene lange tafel, waarop bij 't avondvallen drie kandelaars met brandende bougieën geplaatst werden; en achter de jury, een aandachtig luisterend publiek van 4 à 500 vlaamsche toehoorders, die uit Belle (Bailleul) en andere omliggende plaatsen naar Eecke wa-

Zoo ging men tot aan het uiteinde der gemeente eene maatschappij van Poperinghe gaan afhalen. Zij was met vaandel en muziek opgekomen. Ook beroemde deelnemers als Merckaert van Geeraardsbergen en Queeckers van Lier, die alle hunne medaliën aan een breed lint rond den hals droegen. Geene aanspraak, maar eenige mompelingen. Dan keeren wij terug naar de *Maison Commune*, en aan de deur wordt in den regen den eerewijn op *cabarets*⁶ door de meiden der herberg rondgeboden. Die wijn, witten Tours, werd door den stortregen sterk gedoopt. Geene aanspraak. De Baron was verontwaardigd, daar hij ook eenen speech in gereedheid had. Men trekt de herberg binnen en iedereen drinkt een glas en rookt een pijp. Men blijft daar lang hangen en men verveelt zich.

Eindelijk begint de prijskamp in eene groote tent met lijnwaad bespannen en waardoor de regen zijpelde. Eerst de liefhebbers zangers. Zeer pover, buiten F. Neyriën van Antwerpen. De prijskamp van zangkunde was niet schitterend. Het scherm verbeeld een zeegezicht met eenen stoomboot en eenen vuurtoren! Veel vlooien in de zaal! Ook de deftige alleenspraken voor de fransche liefhebbers waren over het algemeen flauw.

(6) P.F. voegt er als verklaring bij *schenkbladen*.

ren gekomen en den ingangsprijs van éénen frank niet te hoog hadden geoordeeld.

Een vijftigtal declamators traden op, waaronder een tiental uit Fransch-Vlaanderen, wier uitspraak bijna niet verschilt van die der West-Vlamingen.

De prijskamp bestond uit zang, deftige en boertige alleen- en tweespraken, en duurde tot vroeg in den morgen. Dat er veel tragische tooneelen voor 't publiek ontrold werden, en veel bloed in de woorden vergoten werd, weet iedereen, die dergelijke feesten reeds bijgewoond heeft.

Nogtans was de prijskamp der deftige tweespraken oprecht merkwaardig; vooral een fransch liefhebber, de oude heer Le Conte, van Belle, onderscheidde zich door plankenvastheid, diep gevoel en natuurlijkheid. Die man van 74 jaar, die zoo gemoedelijke en verstandige grijsaard, wordt op eens weer jong, zoo haast hij het tooneel betreedt. Zijn gekromde rug richt zich op, zijn oog schiet vuur, zijne leden zijn weer buigbaar geworden als bij eenen jongeling. Onkennelijk is alzoo de heer Le Conte, dien men een geboren tooneelspeler mag noemen, wien eene heerlijke toekomst wellicht was beschoren had hij zich vroeger aan de tooneelkunst uitsluitelijk kunnen wijden en had hij eene volledige opleiding mogen genieten. Te recht kende hem de jury den eersten prijs toe; en hierin was zij gelukkiger dan in andere gevallen, waar zij uit onervarenheid de prijzen wat blindelings uitdeelde, alhoewel hare goede trouw bo-

Maar de prijskamp van tweespraken was zeer merkwaardig. Daar onderscheidde zich op den eersten rang en bekwam dan ook eenen welverdienden eersten prijs de heer Le Conte van Belle - 74 jaar - Plankenvastheid⁷. Een geboren tooneelspeler - gevoel natuurlijkheid. Puik

- De eenige verstandige, ontwikkelde mensch onder al die brave lieden van Fransch-Vlaanderen. Hij was zeer interessant om tegen te spreken. Ik koutte met hem voor en na den prijskamp. Ik vroeg hem waarom hij niet tooneelspeler geworden was. „Wel, mijnheer, antwoordde hij, ik was pottenbakker. Ik heb potten gebakken en nu heb ik het zoover gebracht dat ik er niet meer moet bakken. Maar nu ben ik te oud.”.

(7) Hij schreef de inleidingsgedichten voor de enige aflevering van wat een lange reeks „*Lettervruchten der Vlamingen van Frankrijk*” had moeten worden, een der enige publikaties van het Comité flamand de France in de moedertaal (Duinkerke, 1855).

ven alle verdenking staat.

De prijkskamp liep goed af en wekte bij het talrijk publiek eene diepe belangstelling vol nieuwsgierigheid en verwondering op; want dergelijke feesten hebben de fransche Vlamingen niet veel; de laatste vlaamsche prijkskamp had dertien jaar vroeger plaats gehad.

Vreemd en bedroevend is de toestand in Fransch-Vlaanderen. De regeering spaart noch moeite, noch dwang om de moedertaal uit te roeien en nogtans gelukt zij er niet in, omdat men eene volkstaal wel vervolgen, maar niet dooden kan. Uit de scholen is het vlaamsch op hooger bevel streng gebannen, zelfs uit de privaat-scholen; veel schoolmeesters kunnen zelve geen vlaamsch en de leerlingen geen fransch. Daaruit volgt, dat het onderwijs geene hoegenaamde vruchten draagt en dat de kinders, als zij de school verlaten, noch vlaamsch noch fransch kennen. Vlaamsche dagbladen treft men in Fransch-Vlaanderen niet aan, en de fransche lokale bladjes verstaat bijna niemand. Te Eecke, verzekerde men ons, vond men ten hoogste drie personen, die oprecht in staat waren het fransch gazetje van 't naburige Hazebroek te lezen en te begripen.

Alzoo leven de Vlamingen van Fransch-Vlaanderen als van het overige der wereld afgezonderd, onwetend en verlaten. Slechts de pastoor in den predikstoel richt zich tot hen in hunne moedertaal, maar de Katechismus moet in 't fransch geleerd worden. Zij beploegen hunne vruchtbare akkers in het zweet huns aanschijns, betalen de zware lasten, die sedert den laatsten oorlog nagenoeg verdubbeld zijn, en gaan in 't fransche leger

Hij had een hart voor 't Vlaamsch en sprak met sidderende stem van 't streng verbod dat sedert een twintigtal jaren op 't vlaamsch drukt en de moedertaal uit de scholen heeft verbannen. Van de jonge generatie kan niemand vlaamsch lezen noch schrijven. „Het gevolg, mijnheer, is dat ze noch 't een noch 't ander (fr. of vl.) kunnen en dat er op 't gansche dorp geene drie menschen zijn die [het] fransch gazetje van Hazebrouck begripen. Ze lezen ze wel in de herberg, maar ze verstaan kwalijk, en en ze klappen er van mee". In 't leger is 't vlaamsch spreken op zware straf verboden, in de scholen idem. Anders krijgen de kinders een *signum*. De schoolmeesters en nonnen kunnen geen vlaamsch en zijn de werktuigen van de préfet en sous-préfet, die zeer hardnekkig het vlaamsch uitroeien. Zelfs verboden van vlaamsch te leeren als bijzondere leeraar. Grootste onwetendheid en geestesstilstand. Hachelijk. En zoo brave gulhartige menschen, vooral de oude Cousse-maker, die met zijn oude brave, opgeruimde vrouw aan Philemon en Baucis denken doet. Hij en Le Conte zijn twee zeer sympathieke typen. Caulier de smid en voorzitter of *gouverneur* der gilde Maertens zijn ook aangenaam maar meer bekrompen. Martens stond aan de tafel der jury te staroogen. Drie bougieën op de tafel,

dienen, waar zij veracht en verstooten worden en op groote straffen hunne moedertaal niet mogen spreken. Zo handelt de *grande nation* met hare twee of drie honderd duizend *citoyens français* der kantons Duinkerke, St.-Winoxbergen, Cassel, Hazebroek en Belle!

Aan 't vlaamsche vaderland zijn die Vlamingen gansch vreemd geworden; slechts de bejaarde lieden hebben een gering vlaamsch onderwijs genoten; de jeugd heeft geene taal meer, zij kan geen fransch lezen en brabbelt een armzalig vlaamsch patois.

Als een declamator optrad met *Breidel bij het graf zijner moeder*, wist niemand wie of wat Breidel toch mocht zijn. In dat stuk kwamen hevige aanvallen tegen de Franschen voor, maar daar zij er altijd „de moordzuchtige *Gallen*” in genoemd werden, vermoedde geen mensch van wie er sprake was,

Droevig is de indruk, dien men van een uitstapje naar Fransch-Vlaanderen medebrengt; want de kwaal is grievend en de geneesmiddels mag men op hooger bevel niet aanwenden. De toestand is somber en hopeloos.

petroollampen hier en daar in de tent. Half duister, alles zeer primitief en naïef. 't Publiek luisterde aandachtig met de meeste belangstelling. De burgers en dames waren franskiljons verstonen zelfs het gedrukte programma niet en deden het zich in 't fransch uitleggen.

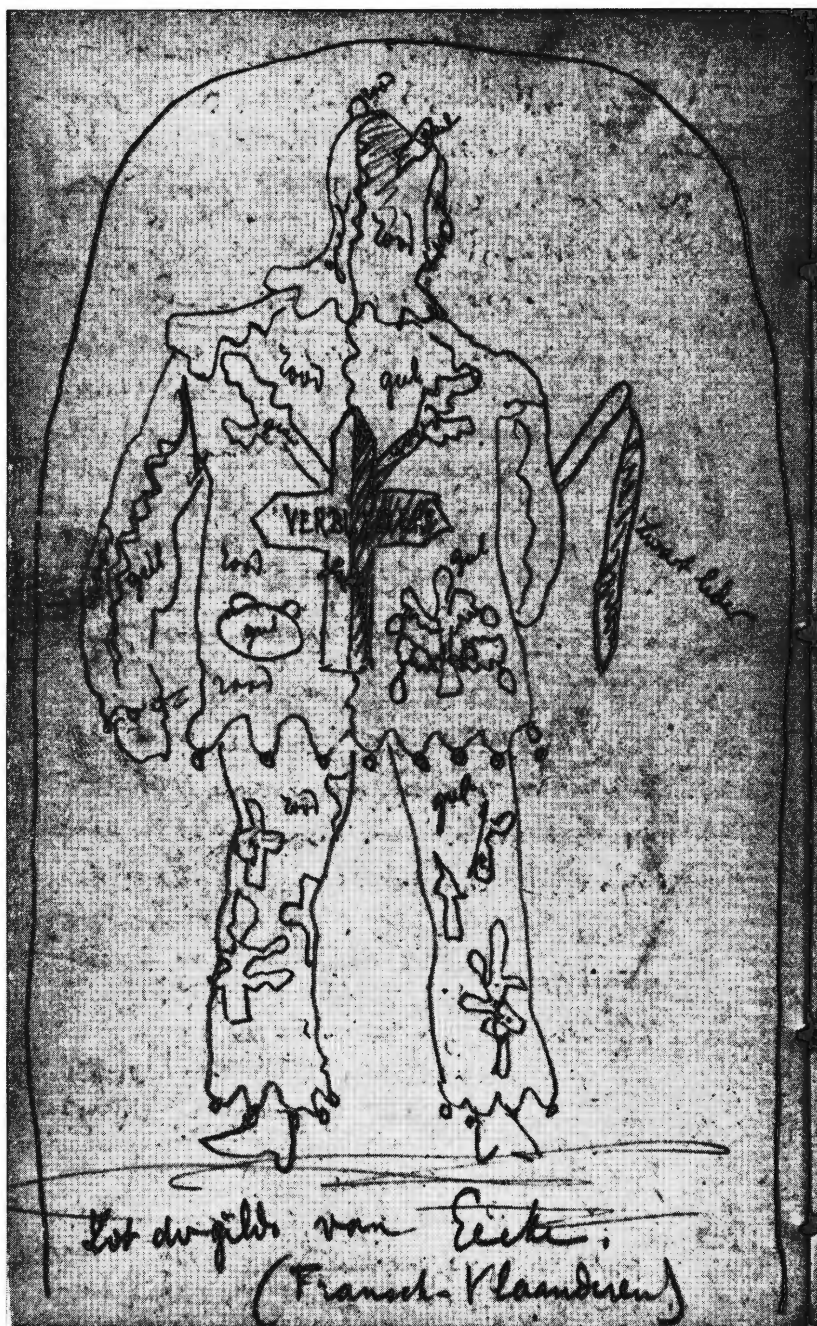
Verscheidene heeren achter mij discuteerden lang over de beteekenis van het woord *Breidel* in: *Breidel bij het lijk zijner moeder*!! Oneindig veel bloed gestort dien avond en dien nacht. Want het duurde tot 5 uur.

Maar ik was gaan slapen. Heemstra werd door niemand begrepen. Die rijke, gekke baron die hier in die natte tent komt deklameeren en te 's Hage zijnen warmen haard en zijnen breeden armstoel heeft! En dat om „in de courant te staan”. Ik moest hem beloven dat ik hem in 't Volksbelang zou vermelden⁸. Hij bezit een prachtig kabinet van ouden in den Haag en in Vries-

(8) P.F. voegt in de marge bij: Van Hoorde en ik, wij loechen ons soms bijna dood achter onze zakdoeken.

land een kasteel, gebouwd ten tijde der Noormannen, waar al de meubels nog authentiek uit de XIIIe en XIVe eeuw zijn. De jury verstond er niets van, maar was van goede trouw. Van Outryve van Gent verdiende stellig eenen prijs, maar de jury was niet in staat om te oordeelen.

Ik sliep in eene herberg in een heel klein kamerken, maar goed.

De „wiseman” van de „Verblyders in 't Kruys” (tekening P. Fredericq)

ARCHEOLOGISCHE KRONIEK

door

M. DESITTERE

A. OPGRAVINGEN EN VONDSTEN : DE BRONSTIJD (I)

De vorige kroniek¹ handelde over de steentijd. Wij volstonen toen met een korte samenvatting van de gegevens die in de literatuur werden aangetroffen. Daar het materiaal van de latere periodes overzichtelijker is, zal in deze en volgende afleveringen uitvoeriger over de voorwerpen zelf gehandeld worden. Bijzondere aandacht zal daarbij worden besteed aan onuitgegeven of slecht gepubliceerd materiaal. In dit verband willen wij graag de heer A. Van Den Kerkhove, conservator van het Bijlokemuseum Gent, danken voor zijn bereidwillige medewerking. Met het oog op de voorbereiding van een catalogus over de metaaltijden gaf hij ons namelijk de toelating de voorwerpen uit dit museum te bestuderen en te publiceren.

Over de voorwerpen uit de bronstijd die in het Gentse werden gevonden volgt thans een eerste, louter beschrijvende, aflevering. Het tweede deel, dat het voorwerp zal uitmaken van de volgende kroniek, zal afgesloten worden door een overzicht waarbij het behandelde materiaal in zijn cultuurhistorisch verband zal gesitueerd worden. Voor de bibliografische gegevens steunen wij ook nu weer op het bibliografisch repertorium van M. Bauwens-Lesenne².

Daar wij in vele gevallen de voorwerpen zelf konden bestuderen, waren wij echter in de gelegenheid hier en daar aanvullingen op de bestaande bibliografie te geven of er wijzigingen in aan te brengen. Waar het zogenaamde „losse vondsten” betreft worden deze als volgt behandeld : na de gegevens over de vindplaats en de eventuele vondstomstandigheden, volgt een beschrijving³ van het voorwerp, daarna de aanduiding van de plaats waar het bewaard wordt en de voornaamste bibliografie die er op betrekking heeft. Waar een tekening of foto van het voorwerp wordt gegeven, wordt de afgebeelde zijde in de tekst steeds als de bovenkant behandeld.

1. *Afsnee*

- a. In augustus 1910 gevonden bij het graven van een vijverkom in het park van de villa Mariasteen, toebehorend aan Ch. de Hemptinne.
- b. Tweesnedig bronzen tongdolkmes (fig. 9) waarvan de spits is afgebroken ; oorspronkelijke lengte vermoedelijk 260 mm, grootste breedte

(1) Desittere, 1973, pp. 249-252.

(2) Bauwens-Lesenne, 1962.

(3) Deze is slechts uitvoerig als het vondsten betreft die we zelf hebben kunnen bestuderen.

- aan de schouders) : 33 mm ; rechthoekige tong die over het midden van de lengte, aan weerszijden, een kleine inkeping vertoont ; bruine, licht vergulde patina.
- c. Bewaarplaats : in 1910 in het bezit van Ch. de Hemptinne (Afsnee) ; afgietsels worden bewaard in het Museum voor Oudheidkunde van de Rijksuniversiteit Gent (inv. nr. 303) en in de Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel.
- d. Bibliografie :
 — J. Claerhout, *La palafitte d'Afsné*, Annales de la Société scientifique de Bruxelles, 35, 1910-1911, pp. 144-148.
 — de Loë, 1931a, pp. 93-94.
 — Maertens, 1938, p. 69, nr. 23.

2. Destelbergen

- a. In 1833 gevonden in een veenderij, volgens Ch. Morren op 40 voet (12,96 m), volgens M. Roulez op 20 voet (6,48 m) diepte. Op dezelfde plaats (samen?) werden mensen- en dierenbeenderen en de hierna behandelde bronzen bijl gevonden.
- b. Bronzen lanspunt (fig. 1) van 160 mm lengte en 40 mm breedte ; hulsopening : 22 mm diameter ; spitsovaalvormig blad met lichte beschadiging op de snede van de linkervleugel.
- c. Bewaarplaats : in 1837 in het bezit van M. Huyttens van Tieghem, Destelbergen.
- d. Bibliografie :
 — Morren, 1835, pp. 110-111.
 — Roulez, 1837, pp. 330-341, Pl. I, fig. 3.

3. Destelbergen

- a. Vondstomstandigheden zoals nr. 2.
- b. Bronzen hulsbijl (fig. 2), 127 mm lang en 43 mm breed aan de snede ; het oortje wordt naar boven en naar beneden toe door een omlopende, horizontale verdikking afgesloten ; de gietnaad is zichtbaar.
- c. Bewaarplaats : zoals nr. 2. Zie ook de hierna volgende opmerking.
- d. Bibliografie :
 — Morren, 1835, pp. 110-111.
 — Roulez, 1837, pp. 330-341, Pl. I, fig. 4.
 — Maertens, 1938, p. 68.

Opmerking : Maertens vermeldt deze bijl samen met een andere hulsbijl uit de omgeving van Brugge als vergelijkingsmateriaal. Deze uit Destelbergen zou in het Gruuthusemuseum te Brugge bewaard zijn : „Une hache de même modèle a été trouvée aux environs de Bruges. Voir De Bast. Recueil d'antiquités romaines et gauloises, p. 334, pl. XII, fig. II, p. 332. Une hache semblable a aussi été trouvée dans une tourbière à Destelbergen, Fl. Or. Voir Roulez. Notice sur quelques instruments en bronze. Bulletin de l'Académie royale de Bruxelles. Tome IV, p. 330, pl. n. 4. Elle se trouve maintenant par suite d'échange au Musée de Gruuthuyse à Bruges. Voir même catalogue n. 1'". (Maertens, 1938, pp. 67-68). We vermoeden dat de zin van deze passus die handelt over de bewaring in het Gruuthusemuseum, geen betrekking heeft op de bijl uit Destelbergen, maar wel op de hulsbijl ge-

vonden in de omgeving van Brugge. Uit het inkomregister van het universiteitsmuseum blijkt nergens dat daar een bijl uit Destelbergen zou bewaard geweest zijn, het voorwerp is ook niet aanwezig in de verzamelingen van het Gruuthusemuseum. Bij dezelfde ruil zou volgens Maertens nog een andere bronzen bijl uit Brugge, een randbijl ditmaal, betrokken zijn (Maertens, 1938, p. 65, 1 bis). Nu blijkt uit de verwijzingen bij Maertens zelf (Maertens, 1938, p. 65, 1 bis en p. 67) dat beide Brugse bijlen eerst deel uitmaakten van de verzameling van kanunnik M.J. De Bast vooraleer ze aan het universiteitsmuseum werden geschonken. In het archief van het universiteitsmuseum hebben we een brief teruggevonden van 23-2-1901 die over de ruil handelt. Hij is gericht aan Prof. A. De Ceuleneer en gaat uit van administrateur-inspecteur Wolters die hierbij toelating geeft om uit het museum 2 bronzen bijlen en 2 kleine aardewerkpotjes, waarvan de vindplaatsen niet vermeld worden, te ruilen voor Punische oudheden en silex van Spiennes toebehorend aan het toenmalig oudheidkundige genootschap van Brugge („Société archéologique de Bruges”). Op een handschrift-catalogus van het universiteitsmuseum, opgesteld onder het hoogleraarschap van prof. De Ceuleneer, waar beide Brugse bijlen nog vermeld staan, kan men een latere toevoeging in potlood van een andere hand lezen. Deze vermeldt zonder verdere commentaar 2 bijlen en 2 potten met verwijzing naar de afbeelding ervan bij De Bast. Voor het aardewerk betreft het twee Gallo-Romeinse potjes uit Bredene (De Bast, 1808, pl. X), voor de bronzen de rand- en hulsbijl uit Brugge waarvan hoger sprake (De Bast, 1808, pl. XII, 1-2). De nota in potlood moet wel als „promemoria” beschouwd worden voor de gewijzigde toestand in het museum na de ruil. Uit dit alles kan met grote kans op zekerheid besloten worden dat in 1901 de volgende voorwerpen uit het universiteitsmuseum Gent werden afgestaan aan het oudheidkundig genootschap te Brugge: een randbijl en een hulsbijl, beide gevonden in de omgeving van Brugge en twee Gallo-Romeinse aardewerkpotjes uit Bredene. In ruil hiervoor bekwam het universiteitsmuseum een reeks Punische oudheden en silex uit Spiennes. De huidige bewaarplaats van de bijl uit Destelbergen is ons daarentegen niet bekend.

4. Destelbergen

Op de plaats Eenbeekeinde werd door het Seminarie voor Archeologie Gent, een begraafplaats uit de late bronstijd en de vroege ijzertijd gedeeltelijk onderzocht ⁴. Dit *urnenveld* omvat tot hertoe een 70-tal graven waarvan er 49 werden gepubliceerd. Men onderscheidt er beendergraven en urnengraven in. Bij de eerste categorie werden de verbrande beenderresten, soms vergezeld van een bijpotje uit aardewerk, in een kuiltje geplaatst. Bij de urnengraven werden de beenderresten, al dan niet vermengd met de onzuiverheden van de brandstapel, in een aarden pot, een urne, geplaatst, vooraleer aan de grafkuil te worden toevertrouwd. Zoals dit voor onze streken kenmerkend is, is ook dit urnenveld zeer arm aan grafgiften. Slechts in één enkel geval kreeg de dode een metalen voorwerp (bronzen ringje) mee. Is de grafstructuur doorgaans zeer elementair (een kuiltje uitgediept in de oude bedekte humuslaag), in enkele gevallen konden toch randstructuren worden waargenomen bestaande uit een ca. 1 m. brede, vierkante greppel (minimum 10 m. zijde) die het centrale graf omgaven. De voorwerpen worden bewaard in het Museum voor Oudheidkunde van de Rijksuniversiteit Gent.

Bibliografie :

- O.O.V.O. II, 1958, pp. 38-54 ; III 1963, pp. 27-34, pp. 64-66 ; IV, 1965, pp. 5-32 ; V, 1969, pp. 6-21, pp. 167-172.

(4) De opgravingscampagnes grepen plaats in 1960, 1963, 1965-1967, 1969-1971, 1973 en 1974.

- S.J. De Laet, A. Van Doorselaer & M. Desittere, *Van grafmonument tot heiligdom. Beschouwingen over de oorsprong van het Kelto-Romeins fanum met vierkantige cella*, Mededel. van de Kon. Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren, 28, 1962, nr. 2, 73 pp.

5. Drogen

Op de plaats Valkenhuis zouden M. en J. Plancquaert, S.J. overblijfselen uit de bronstijd hebben aangetroffen. Daartoe zouden behoord hebben : maal- en slijpstenen ,spinschijfjes en aardewerk. Uit de beschrijvingen bij voornoemde auteurs (zie bibliografie) kan slechts geconcludeerd worden dat het aardewerk niet op de draaischijf was vervaardigd. Van de voorwerpen zelf is geen plaats van bewaring bekend.

Bibliografie :

- M. en J. Plancquaert, S.J., *Naar aanleiding der Voorhistorische Ontdekkingen te Valkenhuis*, Dietsche Warande en Belfort, 24, 1924, pp. 18-32.

6. Ertvelde

- a. Gevonden tussen Assenede en Ertvelde.
- b. Bronzen tongzwaard ; lengte : 530 mm, grootste breedte aan de kling : 35 mm ; de greep vangt aan met hoornvormige uitsteeksels die in nageoeg rechte tongranden overgaan. Licht gewelfde heftschouders ; de tong bevat vier, het heft aan beide zijden twee nietgaten ; bladvormige kling die aanzet met een getand *ricasso* ; vanaf de klingspits tot waar het *ricasso* eindigt worden de klingranden door een groeflijn vergezeld ; sterk afgezette snedevlakken ; donkerbruine patina.
- c. Bewaarplaats : Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel ; afgietsels bevinden zich in het Museum voor Oudheidkunde van de Rijksuniversiteit Gent en in het Bijlokemuseum Gent.
- d. Bibliografie :
- L. Beckers, *La Flandre des origines à 1815*, Gent, 1918, p. 18, n° 50.
 - de Loë, 1931a, p. 73, fig. 32-33 en p. 98.
 - Maertens, 1938, pp. 66-67, nr. 9.
 - M.E. Mariën, *Oud-België. Van de eerste landbouwers tot de komst van Caesar*, Antwerpen, 1952, pp. 231 en fig. 213,1.
 - J.D. Cowen, *Eine Einführung in die Geschichte der bronzenen Griffzungenschwerter Süddeutschlands*, 36. Bericht Römisch-Germanischen Kommission, 1956, p. 137, nr. 37, T. 8, nr. 6 en p.83, kaart D, nr. 37.
 - P. Schauer, *Die Schwerter in Süddeutschland, Oesterreich und der Schweiz I*, Praehistorische Bronzefunde, IV, 2, 1971, p. 161.

7. *Gent*

- a. Zou in Gent gevonden zijn.
- b. Kleine bronzen lanspunt.
- c. Bewaarplaats : Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel?
- d. Bibliografie :
 - de Loë, 1928, p, 16, nr. 80.

8. *Gent*

- a. Te Mendonk, in een weide langs de Moervaart. Volgens E. Van Overloop uit een natuurlijke verhevenheid waaruit eveneens beenderresten en silex te voorschijn kwamen.
- b. Bronzen lanspunt (fig. 3), 112 mm lang en 36 mm breed ; ovaalvormig blad en op doorsnede ronde huls ; twee tegenover elkaar liggende ronde nietgaten op 10 mm van de hulsopening ; de huls is aan beide uiteinden beschadigd ; donkerbruine patina.
- c. Bewaarplaats : Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel, nr. An 1G.
- d. Bibliografie :
 - E. Van Overloop, *Sur une découverte de l'âge du bronze, faite en Flandre*, Bulletin de la Société d'anthropologie de Bruxelles, 4, 1885-1886, pp. 24-28.
 - de Loë, 1931a, p. 100.

9. *Gent*

- a. Tijdens de werken uitgevoerd in 1914-1918 voor het graven van een dok op de plaats genaamd Farmanplein (Port-Arthur) ⁵.
- b. Grote bronzen lanspunt (fig. 8), 325 mm lang en 50 mm breed ; de huls is rond behalve in de bladspits waar ze licht afgerond-ruitvormig is ; op 60 mm van de hulsopening is in de huls aan weerszijden een nietgatie uitgespaard ; de snederanden vertonen plaatselijk sporen van behamering ; het blad is onderaan links licht beschadigd ; grauwbrouine tot zwarte patina.
- c. Bewaarplaats : Museum voor Oudheidkunde van de Rijksuniversiteit Gent (inv. nr. 304) ; afgietsel in het Bijlokemuseum Gent.
- d. Bibliografie :
 - Maertens, 1924, pp. 137-141, vnl. p. 141.
 - Maertens, 1938, p. 69, nr. 26.
 - M.E. Mariën, *Les axes de la Meuse et de l'Escaut à l'âge du bronze*, Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire, 4e reeks, 23, 1951, pp. 45-46.

10. *Gent*

- a. Zie nr. 9.
- b. Ensemble van bronzen voorwerpen bestaande uit twee holle armbanden

(5) Desittere, 1973, pp. 249-250.

met grote paletvormige uiteinden, een spiraalvormig opgewonden draad met ruitvormige doorsnede, een sieraad samengesteld uit een rechthoekig bronsblikplaatje met uitgedreven versiering waaraan een in doorsnede ruitvormige, aan beide uiteinden spiraalvormig opgewonden bronsdraad is opgehangen, 2 halve maanvormige hangertjes met buisvormig bevestigingssysteem, 2 afgerond bikonische kralen, een halfbolvormige holle knoop met bevestigingsstaafje, een bootvormige ooring, 37 ringjes met ronde tot amandelvormige doorsnede, een sierschijfje met centrale doorboring en radiaal gestelde streepversiering; de voorwerpen hebben een donkerbruine patina met plaatselijk groene oxydevlekken.

c. Bewaarplaats: Museum voor Oudheidkunde van de Rijksuniversiteit Gent (inv. nr. 305); afgietsels in de Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel en in het Bijlokemuseum Gent.

d. Bibliografie:

- Maertens, 1924, pp. 137-141.
- Maertens, 1938, p. 69, nr. 25.
- M.E. Mariën, *Les bracelets à grandes oreillettes en Belgique à l'âge du bronze final*, Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, nr. 4, 1950, pp. 54-62 (met afb.).
- M.E. Mariën, *Inventaria Archaeologica*, B1, 1953.

Opmerking: vermoedelijk gaat het om een gesloten vondst. Chronologisch gezien vertonen de voorwerpen inderdaad een homogeen karakter. Bovendien bestaat er een treffende gelijkenis wat de combinatie van de voorwerpen betreft (paletarmbanden, kralen, ringen, hangers), met depotvondsten die elders in België (Jemeppe-sur-Sambre, Spiennes) en in Noord-Frankrijk (Amiens, Sint-Omaars) werden aangetroffen. Wel staan we sceptisch tegenover de gangbare interpretatie van dit ensemble als vrouwelijk inhumatiegraf. Deze interpretatie steunt op de (vermoedelijke) bewering van de verzamelaar, M. Boterdaele, volgens dewelke zich onder de voorwerpen een onverbrand fragment van een schedeldak zou bevonden hebben. Volgende argumenten pleiten ons inziens tegen deze interpretatie:

- de verzameling Boterdaele weerspiegelt een menselijke bedrijvigheid op de plaats Port-Arthur vanaf het Paleolithicum tot in de Merovingische tijd. Daar het bergen van de voorwerpen niet geschiedde als gevolg van archaeologische opgravingen is een door elkaar raken van archaeologica uit verschillende kultuurlagen zeer goed mogelijk, zonet hoogstwaarschijnlijk. De heer Maertens weet ons over de omstandigheden van de ontdekking enkel te vertellen dat het brons-tijdensemble en de voorwerpen uit de andere periodes door Boterdaele werden verzameld in de periode 1914-1918. Volgens het aankoopregister van het Universiteitsmuseum Gent is deze verzameling pas in 1921 door Maertens verworven. Het lange tijdsverloop tussen het bergen van de vondsten en de aankoop ervan voor het museum kan mede de oorzaak zijn van onjuiste informatie. Of Boterdaele zelf aanwezig was bij de ontdekking van het brons-tijdensemble en of hij, in bevestigend geval, over zijn bevindingen aantekeningen heeft gemaakt, is niet bekend.
- een dergelijk graf zou voor onze gewesten in de late bronstijd een unicum betekenen, niet alleen wat de hoogst ongewone rijkdom aan grafgiften betreft, maar ook en vooral wegens de tot nu toe voor deze periode in Vlaanderen nog niet vastgestelde inhumatieritus.
- het ensemble van Port-Arthur past qua samenstelling uitstekend in de reeks depotvondsten uit dezelfde periode zoals we die kennen uit Jemeppe-sur-Sambre, Spiennes, Amiens-Plainseau en Sint-Omaars. Deze depotvondsten vormen a.h.w. een chronologische horizont.

11. *Gent*

- a. In 1884 gevonden in de Schelde aan de St. Lievenspoort.
- b. Bronzen hielzwaard (fig. 10) ; lengte 478 mm, breedte aan de hielbasis : 58 mm ; middenrib die naar beneden toe breder wordt, brede snedeafzettingen ; de rechterbovenhoek van de hiel is aan het nietgat uitgebroken, in het linkernietgat is de niet nog aanwezig ; bruinzwarte patina waaronder plaatselijk de goudgele metaalglans doorkomt ; hier en daar grijsbruine inkrustatievlekken.
- c. Bewaarplaats : Bijlokemuseum Gent (inv. nr. 9800).
- d. Bibliografie :
 - H. Van Duyse, *Musée archéologique de la ville de Gand. Catalogue*, 1886, p. 92, nr. 1512.
 - Maertens, 1936, p. 129, nr. 8.
 - J. Maertens de Noordhout, *Fouilles exécutées à l'abbaye de Saint-Bavon à Gand*, Bulletin van de Maatschappij van Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, 46, 1938, p. 9, fig. 5 boven (paginering van de overdruk).

Opmerking : in het repertorium van Oost-Vlaanderen (Bauwens-Lesenne, 1962) wordt dit voorwerp tweemaal vermeld, op p. 65 als vóórromeins en op p. 72 als Romeins. Het gaat wel degelijk om hetzelfde zwaard. Het voorwerp dat door Maertens de Noordhout (zie bibliografie) wordt afgebeeld en nu deel uitmaakt van de verzamelingen van het Bijlokemuseum te Gent draagt nog een etiket met het nummer (1512) van de catalogus van Van Duyse die het stuk in de Gallo-Romeinse periode plaatste.

12. *Gent*

- a. Zou gevonden zijn in de omgeving van Gent.
- b. Zwaard met massieve greep (fig. 11) ; lengte : 625 mm, breedte aan de basis van de pareerstang : 67 mm ; de metalen greep vangt aan met een grote ronde schaal van 55 mm diameter. De bodem ervan bevindt zich 4 mm beneden de bovenrand. De schaal gaat, via een bandvormig tussenstuk, over in de eigenlijke greep. Deze is aan weerszijden in haar centrum versierd met 2 concentrische cirkels die naar boven en naar onderen afgesloten worden door een dubbele, verheven band. Het heft eindigt in twee nagenoeg horizontaal geplaatste pareervleugels ; de heftuitsnijding is in de vorm van een driehoek met afgeronde tophoek ; de kling zet aan met een rudimentair *ricasso* dat versierd is met korte, radiaal gestelde groeflijntjes ; aan weerszijden van de afgeronde middenrib waarvan de zijden parallel aan de snederanden verlopen, bevindt zich een bundel van 8 diepe groeven ; twee in V-vorm opgestelde groeven werden bovendien aangebracht op de middenrib, onmiddellijk onderaan de heftuitsnijding ; het voorwerp is op de beschadigde snederanden na, zeer goed bewaard ; dofgele kleur met donkerbruine patina.
- c. Bewaarplaats : Bijlokemuseum Gent (inv. nr. 9801). Voordien deel uitmakend van de verzameling A. Cels en in april 1933 aangekocht door J. Maertens de Noordhout.

d. Bibliografie :

— Maertens, 1936, pp. 126-128, fig. links.

13. *Gent*

a. Zou in de omgeving van Gent gevonden zijn.

b. Bronzen vlakbijl, 130 mm lang, met brede waaievormige snede en versierd met fijne groeflijnen.

c. Bewaarplaats : Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel (inv. nr. B 390).

d. Bibliografie :

— Verhulst, 1859, p. 15, nr. 247.

— Juste, 1864, p. 4, nr. C1.

— Comhaire, 1894, pp. 103-104, 106, Pl. I, 1.

— de Loë, 1931a, p. 25.

14. *Gent*

a. Zou in de omgeving van Gent gevonden zijn.

b. Bronzen randbijl met smal snedevlak en centrale verdikking in de lengteas van de schachtbaan.

c. Bewaarplaats : Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel (inv. nr. B 392, oud nr. 2135).

d. Bibliografie :

— Verhulst, 1859, p. 15, nr. 249.

— Juste, 1864, p. 4, nr. C3.

— Comhaire, 1894, pp. 103, 106.

— Jacobsen, 1904, p. 30, anal. XXV, afb.

— de Loë, 1931a, pp. 26-27.

15. *Gent*

a. Zou in de omgeving van Gent gevonden zijn.

b. Bronzen hielbijl.

c. Bewaarplaats : Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel (inv. nr. B 393 ; oud nr. 2136).

d. Bibliografie :

— Verhulst, 1859, p. 15, nr. 250.

— Juste, 1864, p. 4, nr. C4.

— Comhaire, 1894, pp. 104, 107.

— Jacobsen, 1904, pp. 36-37, analyse XXXVIII, afb.

— de Loë, 1931a, p. 29.

16. *Gent*

a. Zou in de omgeving van Gent gevonden zijn.

b. In twee stukken gebroken bronzen hielbijl (?).

c. Bewaarplaats : Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel?

d. Bibliografie :

- Verhulst, 1859, p. 15, nr. 251.
- Juste, 1864, p. 4, nr. C5.
- Comhaire, 1894, p. 107.

17. *Gent*

- a. Zou in de omgeving van Gent gevonden zijn.
- b. Bronzen hielbijl.
- c. Bewaarplaats : Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel (inv. nr. B 394 ; oud nr. 2138).
- d. Bibliografie :
 - Verhulst, 1859, p. 15, nr. 252.
 - Juste, 1864, p. 4, nr. C6.
 - Comhaire, 1894, p.107.
 - Jacobsen, 1904, p. 40, analyse XLV.
 - de Loë, 1931a, p. 32.

18. *Gent*

- a. Zou in de omgeving van Gent gevonden zijn.
- b. Bronzen hielbijl ; lengte : 144 mm, breedte (aan de snede) : 47 mm.
- c. Bewaarplaats : Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel.
- d. Bibliografie :
 - Jacobsen, 1904, pp. 40-41, analyse XLVI.
 - de Loë, 1931a, pp. 29-31.

19. *Gent*

- a. Zou in de omgeving van Gent gevonden zijn.
- b. Bronzen hielbijl (fig. 4) ; lengte 170 mm, breedte (aan de snede) : 37 mm ; in de lengteas van de bijl, komt, in het midden van het snedegedeelte, een verheven rib voor ; ruw gietsel met oude beschadigingen aan de hielranden ; donkerbruine patina met hier en daar groene roestvlekken.
- c. Bewaarplaats : Bijlokemuseum Gent (inv. nr. 5072).

20. *Gent*

- a. Zou in de omgeving van Gent gevonden zijn.
- b. Geoorde bronzen, bovenstandige, vleugelbijl.
- c. Bewaarplaats : Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel (inv. nr. B 395 ; oud nr. 2139).
- d. Bibliografie :
 - Verhulst, 1859, p. 15, nr. 253.
 - Juste, 1864, p. 4, nr. C7.
 - Comhaire, 1894, pp. 104, 107.
 - Jacobsen, 1904, p. 35, analyse XXXV, afb.
 - de Loë, 1931a, p. 37.

21. *Gent*

- a. Zou in de omgeving van Gent gevonden zijn.
- b. Geoorde bronzen, bovenstandige, vleugelbijl (fig. 5); 133 mm lang en aan de snede 30 mm breed; volledig groen geoxydeerd; moderne beschadiging aan de vleugels.
- c. Bewaarplaats: Bijlokemuseum Gent (inv. nr. 5073).
- d. Bibliografie:
 - Musée Frans Claes „De gulden Spoor”, veilingkatalogoog, Antwerpen, 1933, p. 205, nr. 1756.

22. *Gent*

- a. Zou in de omgeving van Gent gevonden zijn.
- b. Bronzen hulsbijl zonder oor.
- c. Bewaarplaats: Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel (inv. nr. B 396).
- d. Bibliografie:
 - Verhulst, 1859, p. 15, nr. 254.
 - Juste, 1864, p. 4, nr. C8.
 - Comhaire, 1894, pp. 104, 107, 137, Pl. III, 44.
 - Jacobsen, 1904, pp. 44-45, analyse LIV.
 - de Loë, 1931a, pp. 48-49.

23. *Gent*

- a. In Gent of omgeving.
- b. Bronzen bijl met op doorsnede rechthoekige huls (fig 6); lengte: 130 mm, breedte aan de snede: 35 mm; op 15 mm van de hulsmonding komt, op de brede zijden, een smalle horizontale rib voor; de gietnaad is nog goed zichtbaar; oude beschadigingen aan de hulstrand en links van het oortje; roestbruine patina met sporadische groene oxydevlekken.
- c. Bewaarplaats: Museum voor Oudheidkunde van de Rijksuniv. Gent (inv. nr. 306).
- d. Bibliografie:
 - Maertens, 1938, p. 67, nr. 13.

24. *Gent*

- a. In Gent of omgeving gevonden.
- b. Bronzen bijltje met op doorsnede rechthoekige huls (fig. 7); lengte: 72 mm, breedte aan de snede: 24 mm; onafgewerkt gietstel waarbij de in metaal omgezette basis van de giettrechter nog aanwezig is en de gietnaden niet werden effen gevijld; rondomlopende horizontale rib op 12 mm van de bovenrand; de oopening is met brons gevuld; donkerbruine patina met plaatselijk groene oxydevlekken.
- c. Bewaarplaats: Museum voor Oudheidkunde van de Rijksuniversiteit Gent (inv. nr. 307).

d. Bibliografie :

— Maertens, 1938, p. 68, nr. 14.

Opmerking : voor nrs. 23 en 24 wordt bij Maertens (zie bibliografie) geen vindplaats opgegeven, wel wordt verwezen naar de handschriftcatalogus van de verzameling N. Cloquet die we jammer genoeg niet hebben kunnen terugvinden. Toch menen we over voldoende gegevens te beschikken om te vermoeden dat het gaat om de twee bijlen uit de verzameling Cloquet die in 1882 in Enghien, onder de vindplaats Gent, werden tentoongesteld. De catalogus van deze tentoonstelling (*Catalogue d'une exposition organisée à Enghien, en 1882*, p. 20, nrs. 102 en 103) geeft slechts een vermelding en geen afbeelding van deze voorwerpen. In zijn algemeen repertorium over de bronstijd neemt Comhaire echter dezelfde voorwerpen, onder verwijzing naar voornoemde catalogus, op. Hij voegt er twee zeer schetsmatige tekeningen bij (Comhaire, 1894, pp. 104, 107, Pl. III, 42 en 47) waaruit blijkt dat het, net zoals bij de stukken uit het universiteitsmuseum Gent, om een grote en een kleine Armorikaanse hulsbijl gaat. Nu ging de belangstelling van Dr. med. Cloquet vooral uit naar steentijdmateriaal. Zijn verzameling, die voor een deel in het universiteitsmuseum Gent berust, bestond hoofdzakelijk uit neolithische artefacten, verzameld in het Henegouwse. Voorwerpen uit de bronstijd moeten in zijn verzameling een zeldzaamheid geweest zijn. Dit valt ook op bij de lectuur van Comhaire's repertorium. Indien er werkelijk nog andere bronzen bijlen in de verzameling Cloquet waren dan zou Comhaire die zeker vermeld hebben. Op 4 februari 1893, d.w.z. vijf maanden voor zijn overlijden († 3-7-1893), signaleerde Cloquet immers nog aan Comhaire het bestaan van een hulsbijl gevonden op de grens van de gemeenten Bousval en Baisy-Thy (Brabant) ⁶.

Zoals Maertens duidelijk maakt (Maertens, 1938, pp. 67-68, nrs. 13-14) bereikten beide Armorikaanse bijlen uit de verzameling Cloquet het universiteitsmuseum Gent via baron F.A.L. de Béthune (1824 - † 1909). Deze laatste was kanunnik te Brugge en heeft een tijd het voorzitterschap waargenomen van het Brugs oudheidkundig genootschap. De Gentse vindplaats van beide stukken kan de reden zijn waarom de Béthune de voorwerpen niet aan het Gruuthusemuseum te Brugge maar wel aan het universiteitsmuseum Gent heeft overgemaakt. Over de wijze waarop de bijlen van de verzameling Cloquet in de verzameling de Béthune overgegaan zijn tasten we in het duister.

25-26. *Gent*

- a. Te Gent of omgeving.
- b. Twee kleine bronzen bijlen met op doorsnede rechthoekige huls.
- c. Bewaarplaats : Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel.
- d. Bibliografie :
 - de Loë, 1928, p. 14, nrs. 56 en 59.
 - de Loë, 1931 b, pp. 4-5.

27. (?) *Gent*

Een bronzen bijl, gevonden in de omgeving van Gent, maakte in de 19e eeuw deel uit van de verzameling J. Moens uit Lede ⁷. Zij zou samen gevonden zijn met een ijzerfragment. Het type van de bijl is niet bekend, het is niet uitgesloten dat ze in een andere verzameling is overgegaan en

(6) Comhaire, 1894, p. 119.

(7) V. Jacques, *Catalogue général de la Classe d'Anthropologie à la section des Sciences de l'Exposition universelle de Bruxelles, en 1897*, Bulletin de la Société d'Anthropologie de Bruxelles, 16, 1897-98, p. 157.

moet vereenzelvigd worden met één van de hierboven behandelde exemplaren.

B. VARIA EN PERSONALIA

Door het Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis en de Heemkundige Kring „De Oost-Oudburg” werd een tentoonstelling georganiseerd over „Vondsten uit de Verre Voortijd”. Deze ging door in Convent Engelbertus, Groot Begijnhof 46, Sint-Amandsberg, van 16 februari tot 10 maart 1974. Naast een goed gedocumenteerd overzicht over de geologische opbouw in Oost-Vlaanderen werden typische fossiele resten uit het Tertiair en het Kwartair tentoongesteld. Met een kleine verzameling voorwerpen uit vuursteen kwam ook de menselijke bedrijvigheid aan bod.

Op 24 oktober 1974 gaf de heer H. Van Bostraeten voor de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent een lezing over de Merovingische nederzetting Sloten.

LIJST VAN DE AFBEELDINGEN

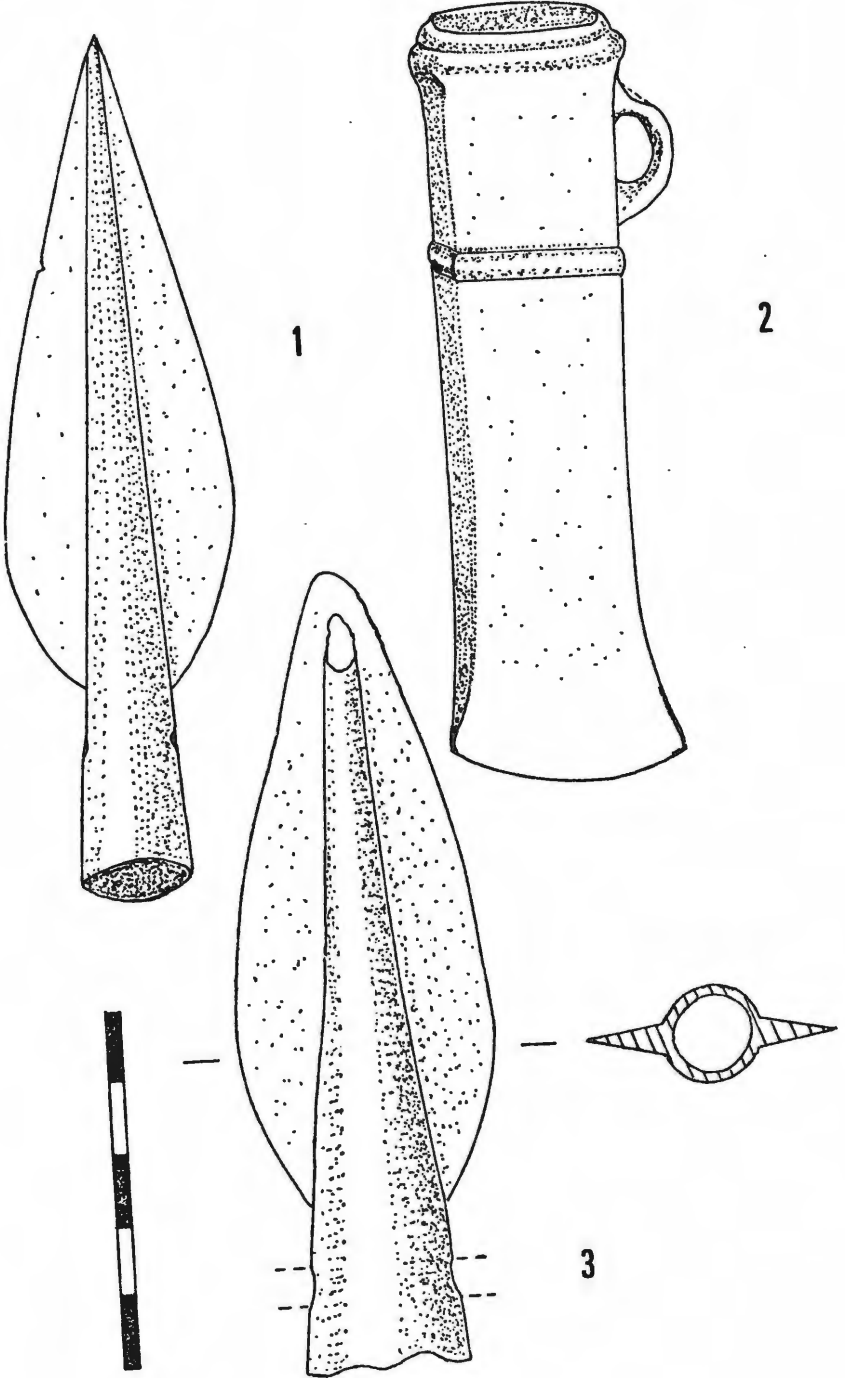
Tekeningen door de auteur :

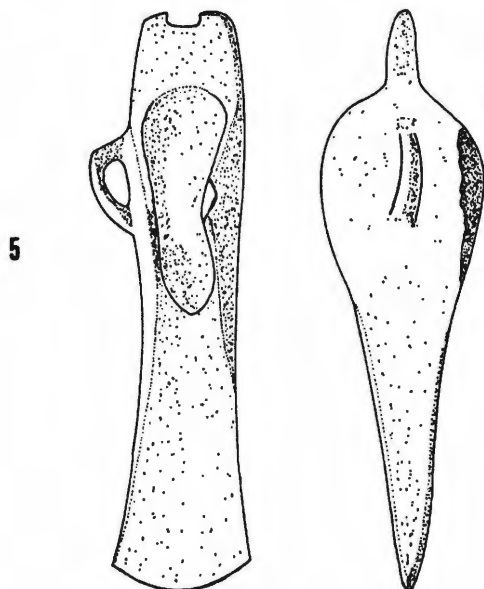
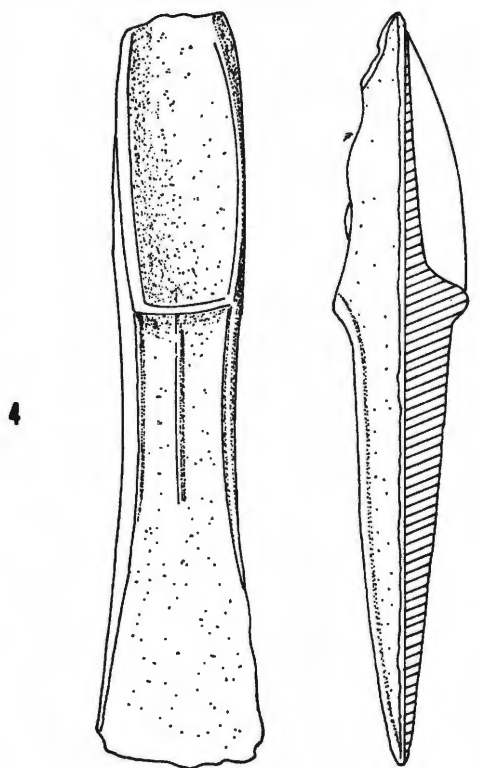
1. lanspunt uit Destelbergen ; naar Roulez, 1837, fig. 3.
2. hulsbijl uit Destelbergen ; naar Roulez, 1837, fig. 4.
3. lanspunt uit Gent-Mendonk ; tekening op schaal naar origineel.
4. hielbijl uit de omgeving van Gent ; tekening op schaal naar origineel
5. vleugelbijl uit de omgeving van Gent ; tekening op schaal naar origineel.
6. 7. hulsbijlen uit de omgeving van Gent ; tekeningen op schaal naar originelen.
8. lanspunt uit Gent, Port-Arthur ; tekening op schaal naar origineel.
9. tongdolkmes uit Afsnee ; tekening op schaal naar afgietsel.
10. hielzwaard uit Gent, St.-Lievenspoort ; tekening op schaal naar origineel.
11. zwaard met massieve greep uit de omgeving van Gent ; tekening op schaal naar origineel.

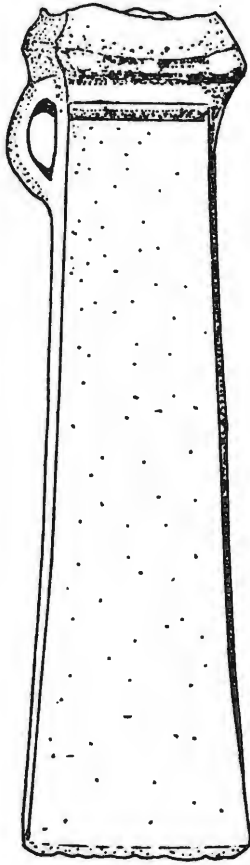
BIBLIOGRAFISCHE AFKORTINGEN

- Bauwens-Lesenne, 1962 = M. Bauwens-Lesenne, *Bibliografisch repertorium der oudheidkundige vondsten in Oost-Vlaanderen*, Oudheidkundige Repertoria, II, Brussel, 1962.
- Comhaire, 1894 = Ch.-J. Comhaire, *Les premiers âges de métal dans les bassins de la Meuse et de l'Escaut*, Bulletin de la Société d'Anthropologie de Bruxelles, 13, 1894, pp. 97-226.
- de Loë, 1928 = A. de Loë, *Collection Bernays. Catalogue abrégé*, Brussel, 1928.
- de Loë, 1931a = A. de Loë, *Belgique Ancienne. Catalogue descriptif et raisonné. II. Les âges du métal*, Brussel, 1931.

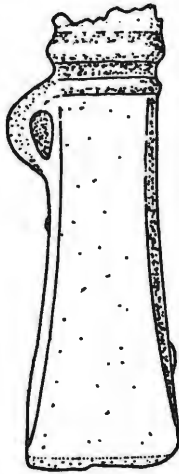
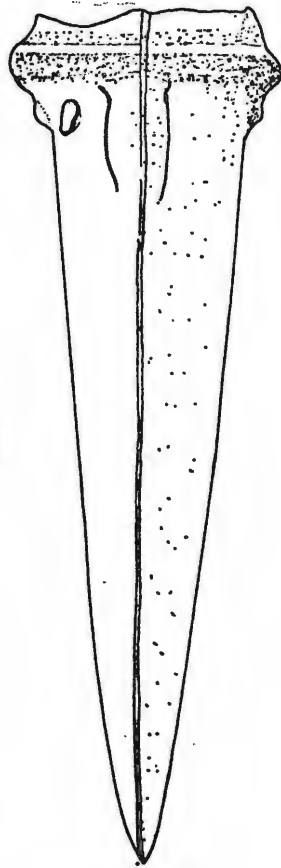
- de Loë, 1931b = A. de Loë, *Donation Edouard Bernays*, Bulletin des Musées royaux d'Art et d'Histoire, 3e reeks, 3, 1931, pp. 2-9.
- Desittere, 1973 = M. Desittere, *Archeologische Kroniek*, Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent, nr. 27, 1973, pp. 249-252.
- Jacobsen, 1904 = J. Jacobsen, *L'âge du bronze en Belgique (partie chimique)*, Brussel, 1904.
- Juste, 1864 = Th. Juste, *Catalogue des collections composant le musée royal d'Antiquités, d'Armures et d'Artillerie*, Brussel, 1864.
- Maertens, 1924 = J. Maertens, *Découverte d'une sépulture de l'âge du bronze à Gand (Flandre Orientale)*, Bulletin de la Société d'Anthropologie de Bruxelles, 39, 1924, pp. 137-141.
- Maertens, 1936 = J. Maertens de Noordhout, *Epées de l'âge du bronze trouvées en Flandre Orientale (Belgique)*, Bulletin de la Société royale belge d'Anthropologie et de Préhistoire, 51, 1936, pp. 126-129.
- Maertens, 1938 = J. Maertens de Noordhout, *Catalogue du Musée des Antiquités de l'Université de Gand*, St.-Amandsberg, 1938.
- Morren, 1835 = Ch. Morren, *Palaeontologie*, Bulletin de l'Académie royale des Sciences et des Belles-Lettres de Bruxelles, 2, 1835, pp. 110-111.
- O.O.V.O. = *Oudheidkundige Opgravingen en Vondsten in Oost-Vlaanderen*, Cultureel Jaarboek voor de provincie Oost-Vlaanderen, 1958 (1961), II, pp. 3-99 (= O.O.V.O. II); 1963 (1964), II, pp. 4-83 (= O.O.V.O. III); 1965 (1967), II, pp. 5-172 (= O.O.V.O. IV); 1969 (1970), II, pp. 5-189 (= O.O.V.O. V).
- Roulez, 1837 = M. Roulez, *Notice sur quelques instrumens en pierre et en bronze, appartenant à la période celto-germanique et trouvés dans une tourbière de Destelbergen, près de Gand*, Bulletin de l'Académie royale des Sciences et des Belles-Lettres de Bruxelles, 4, 1837, pp. 330-341.
- Verhulst, 1859 = D. Verhulst, *Catalogue des objets d'Art qui composent la collection B. Verhelst à Gand*, Gent, 1859.

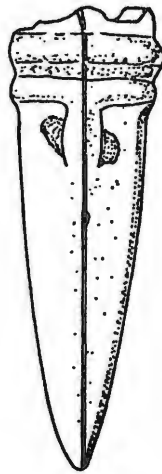

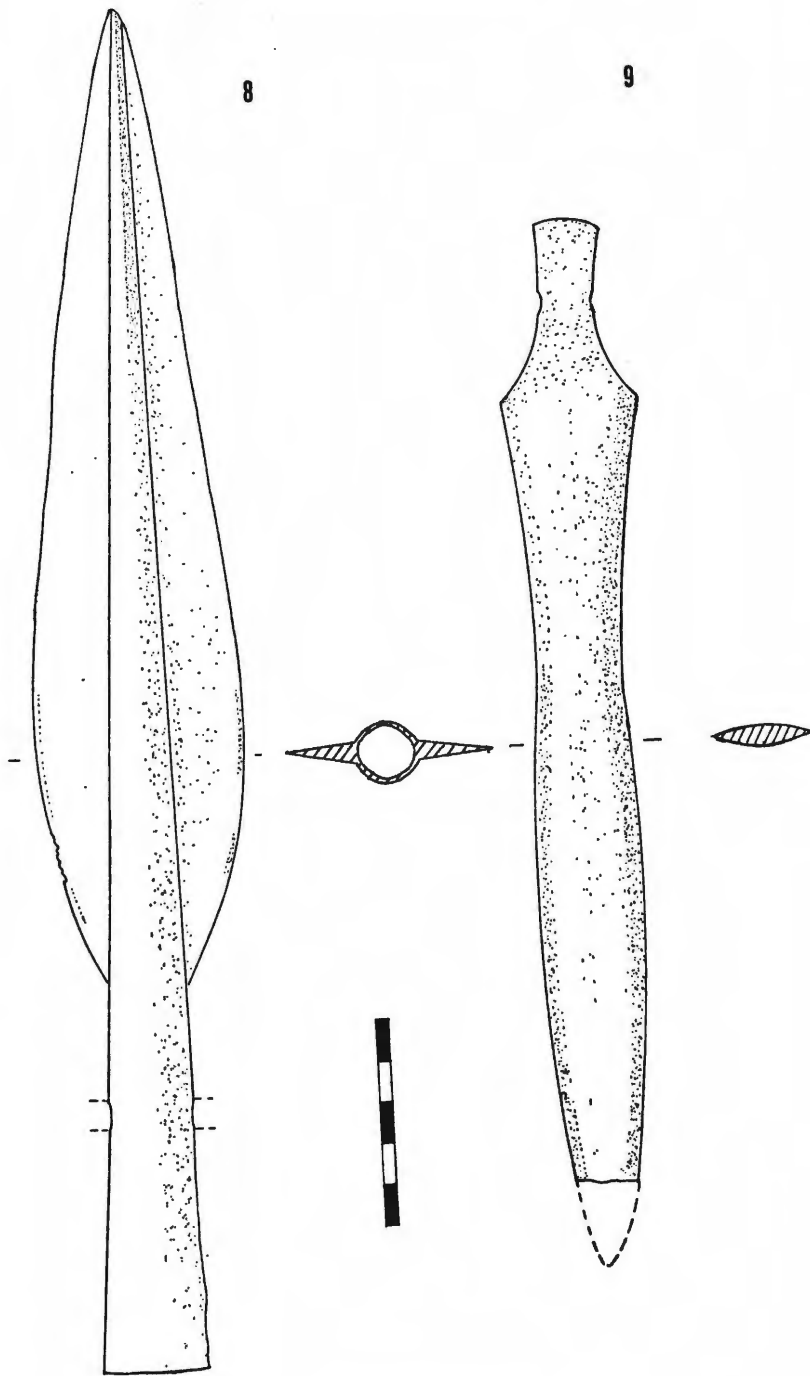

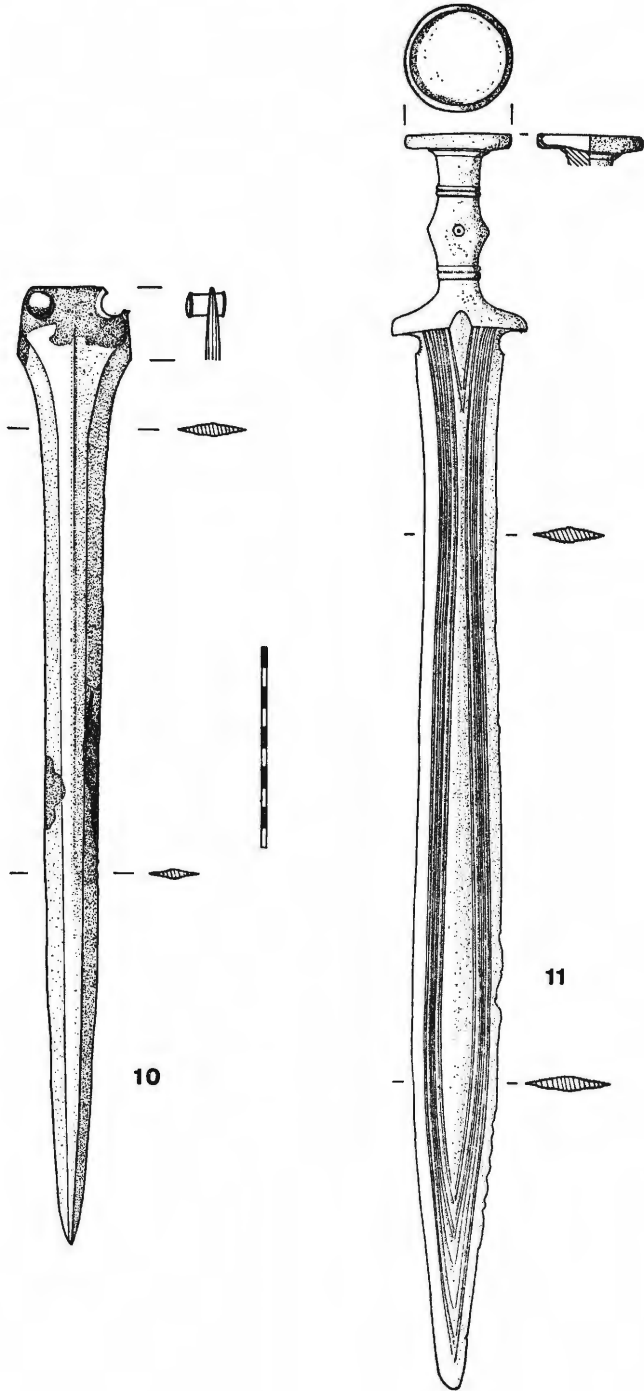
6

7

BIBLIOGRAFIE VAN DE GESCHIEDENIS VAN GENT 1973-1974

door

René DE HERDT

wetenschappelijk medewerker aan het Stadsarchief

Deze bibliografie vormt het vervolg op de bibliografie die in 1973 werd begonnen door M. RYCKAERT. We streefden ernaar in dezelfde richting verder te werken. Volledigheid werd niet nagestreefd. We hebben wel gepoogd enkel die werken en artikels op te nemen die een oorspronkelijke bijdrage brengen in verband met de Gentse geschiedenis of die gegevens bevatten die voor de geschiedschrijving van Gent van belang zouden kunnen zijn. Alhoewel strikt genomen slechts werken die het licht zagen in 1973 of 1974 opgenomen werden, vonden we het toch nuttig ook enkele oudere studies te vermelden, die in vorige bibliografie niet aan bod kwamen.

*Inventarissen, bibliografieën, catalogi**

1. BUNTINX J., *Inventaris van het Archief der abdij van Drongen. (Ministerie van Nationale Opvoeding en Nederlandse Cultuur en Ministerie van Nationale Opvoeding en Franse Cultuur. Algemeen Rijksarchief in de Provinciën. Rijksarchief te Gent)*, Brussel, 1971. Offset.

In de inleiding geeft de auteur een kort overzicht van de geschiedenis van de Premonstratenzerabdij (1138-1797) en haar archief. Achteraan vindt men een lijst van regesten (het oudste charter dateert van 1228, het jongste van 1793), konkordantietafels en indices.

2. ID., *Inventaris van het Archief van de Raad van Vlaanderen. (Ministerie van Nationale Opvoeding en Nederlandse Cultuur en Ministerie van Nationale Opvoeding en Franse Cultuur. Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, Rijksarchief te Gent)*. Dl. VI, Brussel, 1973.

Met dit zesde deel is de reeks inventarissen van het archief van de Raad van Vlaanderen, het hoogste gerechtshof in het graafschap, voltooid. De reeks zal worden afgerond met een deel indices. Uit deze inventarissen blijkt eens te meer hoe belangrijk het archief van de Raad is voor de studie

Gebruikte afkorting: HMGOG = *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*

* Zie ook bij *Vlaamse beweging* nr 32 en *Diversen* nr. 83.

van de stadsgeschiedenis, de economische geschiedenis, enz. In deel VI vindt men achtereenvolgens de ontledingen van de processen in beroep bij de Raad van Vlaanderen tegen vonnissen van de „mindere wetten”, van de processen in hoger beroep bij de Grote Raad van Mechelen en tegen de sententies van de Raad van Vlaanderen. Verder werd een lijst van procedurestukken op perkament ingelast.

3. COPPEJANS-DESMEDT H., *Bedrijfsarchieven op het Stadsarchief van Gent. Inventaris van de fondsen De Hemptinne en Voortman. (Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis. Bijdragen 67)*, Leuven-Parijs, 1971.

Inventaris van de twee belangrijkste bedrijfsarchieven op het Stadsarchief betreffende de katoennijverheid. In de inleiding schetst de auteur een korte geschiedenis van beide bedrijven (Lousbergs - de Hemptinne - N.V. Florida en Voortman - N.V. Louisiana). Met indices.

4. VERSTRAETEN F., *St.-Jacobskerk, Gent. Inventaris van het Kunstpatrimonium*, s.d. Gestencild.

Uitvoerige inventaris van het kunstpatrimonium. Met indices en afbeeldingen, maar zonder inleiding.

5. DESITTERE M., *Archeologische Kroniek*, in *HMGOG*, XXVII, (1973), p. 249-252.

Bondig overzicht van de archeologische vondsten te Gent tot in 1973.

6. RYCKAERT M., *Bibliografie van de geschiedenis van Gent, 1969 - 1973*, in *HMGOG*, XXVII, (1973), p. 253-264.
7. GYSSELING M., *Het Sint-Elisabethbegijnhof van de oudste tijd tot heden. Tentoonstellingscatalogoog, 21 september tot 6 oktober 1974. (Vrienden van het Groot Begijnhof van Sint-Amandsberg, met medewerking van het Documentatiecentrum voor Streekgeschiedenis)*.

In deze catalogoog vinden we o.m. enkele interessante en minder gekende gegevens over de oudste geschiedenis van de begijnen.

8. VAN DEN KERKHOVE A. en Y. HOLLEBOSCH-VAN RECK, *Het abdijhospitaal van de Bijloke. Stad Gent. Oudheidkundig Museum van de Bijloke. Tentoonstelling 19 mei - 30 juni 1973, Gent, 1973.*

De inleiding belicht de stichting en bouwgeschiedenis van hospitaal en abdij. De eigenlijke catalogoog bevat de bespreking van een honderdtal nummers. Met platen, bijlage en beknopte bibliografie.

9. DAENENS L., *Museum voor Sierkunst. Gids voor de bezoeker. (Stad Gent)*, Gent, 1974. Gestencild.

Handige museumgids met bondige historische inleiding. Geïllustreerd.

10. VAN DE KERKHOVE A., *Museum voor stenen voorwerpen. Ruïne van de Sint-Baafsabdij. Gids voor de bezoeker. (Stad Gent)*, Gent, 1973. Gestencild.
11. VAN LAERE R., *Het munt- en penningkabinet van de Gentse Rijksuniversiteit*, in *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie*, CXIX, (1973), p. 183-188.

Beknopte bespreking van de munten en medailles die aanwezig zijn in de numismatische verzameling van de Rijksuniversiteit. Deze verzameling omvat ongeveer 5000 stuks, hoofdzakelijk afkomstig uit het antiekwiteitenkabinet van kanunnik De Bast.

Regestenlijsten, bronnenuitgaven

12. DE BAETS A., *De Staten van Goed van de heerlijkheden afhangerende van Sint-Pieters Abdij te Gent. (Uitgave van de Vlaamse Vereniging voor Familiekunde. Gouw Oost-Vlaanderen)*, 4 dln., Gent, 1970-1974.

Uitstekend werkinstrument dat vooral genealogen zal interesseren. Het bevat korte regesten op de staten van goed. Dl. I (Gent, 1970) omvat *St.-Pieters-Dorp, Baerle, Berchem, Overmeersch en gedeeltelijk Saffelaere*. Dl. II (1972) geeft deze van *Saffelaere, Overmeersch en Ledeberg*. Dl. III (1972) kreeg de ondertiteling *Einde Ledeberg - Begin Destelbergen*, terwijl dl. IV (1974) *Einde Destelbergen - Begin Zwijnaarde* behandelt.

13. ERVYNCK G., *Een aanvulling op de parochieregisters van Sint-Pieters Gent*, in *Vlaamse Stam*, VIII, (1972), p. 166-169.

Een hiaat in het begraafboek van het kerkhof van de O.-L.-V.-kerk van de St.-Pietersabdij (6 april 1668 - 12 september 1668) wordt gedeeltelijk aangevuld door gegevens uit een register dat de begrafeniskosten weergeeft.

14. GYSSELING M., *Een volkstelling te Oostakker en Meulestede in 1709. Uitgave en naamkundige studie*, in *De Heemkundige Kring De Oost-Oudburg. Jaarboek IX*, (1971), p. 3-53.

Uitgave van de nominale telling uitgevoerd in juni 1709 in opdracht van het kasselijkbestuur van de Oudburg. Ze gaat vergezeld van een naamkundige studie waarbij o.m. gegevens uit de kohieren van de vijfde en tiende penning (bewaard in het Stadsarchief) betrokken werden.

15. *Regesten op de Jaarregisters van de Keure. Schepenjaar 1400-1401. Dl. 3 : Indices. (Stad Gent. Inventarissen en Indices gepubliceerd door het Archief)*, Gent, 1972. Gestencild.

Index van persoons- en plaatsnamen op de regesten die in 1967 en 1970 door A. WIJFFELS en M. HOUBRECHTS-DE CROOCK werden uitgegeven ¹.

16. VAN GEERTSOM A., *De hoofdcijnsboeken van de St.-Baafsabdij te Gent, III : (1560-1796). Appendices (Temse)*, in *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, LXXVII, (1974), p. 41-72.

De uitgave vormt het vervolg op de cijnsboeken die in 1963 en 1966 werden uitgegeven ².

17. BLOCKMANS W.P., *Handelingen van de Leden en van de Staten van Vlaanderen. Regeringen van Maria van Bourgondië en Filips de Schone (5 januari 1477 - 26 september 1506). Excerpten uit de rekeningen van de Vlaamse steden en kasselrijen en van de vorstelijke ambtenaren. Dl. 1 : Tot de vrede van Kadzand (1492). (Koninklijke Commissie voor Geschiedenis)*, Brussel, 1973.

Van uitzonderlijk belang omdat deze publikatie van regeringsuittreksels de nog onvoldoende gekende werking en organisatie van de Staten en de Leden van Vlaanderen belicht en omdat ze de historicus inlichtingen bezorgt over allerlei aspecten van het leven in Vlaanderen tijdens de late middeleeuwen. Achteraan volgt een *Lijst van vergaderingen en reizen van en met de leden, 15 juni 1467 - 5 januari 1476 en Indices*.

18. DE SCHRIJVER H., *Oude grafschriften in de kerk van het oud begijnhof Ste-Elisabeth te Gent*, in *Heemkundige Kring De Oost-Oudburg. Jaarboek XI*, (1973-1974), p. 88-96.

Uitgave van een handschrift dat berust in de Koninklijke Bibliotheek. Geïllustreerd met 66 wapenschilden.

19. DE WEVER F., *Pachtprijzen in de streek rond Gent (18e eeuw)*, in C. VERLINDEN e.a., *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant. Dl. III : (XVIe - XIXe eeuw). (Rijksuniversiteit te Gent. Werken uitgegeven door de Faculteit van Letteren en Wijsbegeerte. Afl. 153)*, Brugge, 1972, p. 224-286.

De studie van de pachtprijzen kwam tot nu toe slechts sporadisch aan bod. Door het publiceren van dit „dokument” wordt een eerste stap gedaan om hierin verandering te brengen. Er wordt uitsluitend gebruik gemaakt van archieven van Gentse geestelijke en liefdadige instellingen : Klooster en

(1) Wijffels A. en M. Houbrechts-De Croock, *Regesten op de Jaarregisters van de Keure. Schepenaar 1400-1401. Dl. 1 : 15 augustus 1400 - 15 februari 1401. Dl. 2 : 16 februari - 14 augustus 1401*, Gent, 1967-1970.

(2) *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, LXVI, (1963) en LXIX, (1966).

Hospitaal van de Bijloke, Godshuis St.-Jan-ten-Dullen, Armenkamer, Infirmierie van het Groot Begijnhof St.-Elisabeth en Kapittel van St.-Baafs. In een degelijke inleiding komt men meer te weten over de ligging en het aantal van de verpachte gronden, de betaling van de pacht, de instellingsrekeningen en de berekening van de pacht prijsindex. Met grafiek.

20. PREVENIER W., K. DEBLONDE-COTTENIER en L. VAN DAMME-DE MEY, *Prijzen en lonen in de domeinen der Gentse abdijen, St. Pieters en St. Baafs (13e - 14e eeuw)*, in C. VERLINDEN e.a., *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant*. Dl. IV : (XIIIe - XIXe eeuw). (Rijksuniversiteit te Gent. *Werken uitgegeven door de Faculteit van Letteren en Wijsbegeerte*. Afl. 156), Brugge, 1973, p. 230-325.

De historicus vindt hier prijzen- en lonenreeksen die opgesteld werden op basis van de bewaarde veertiende-eeuwse rekeningen van de Gentse St.-Pieters- en St.-Baafsabdijen. De reeksen slaan niet enkel op Gent maar ook op het Land van Aalst, het Kortrijkse, de Vier Ambachten, Brabant en Noord-Frankrijk. In de inleiding verneemt men meer over de aard van de bronnen, de gebruikte methoden, de waarde van de gegevens, nadere toelichtingen bij een aantal produkten, enz.

21. TOCH M., *Prijzen uit Gentse instellingsrekeningen (16e eeuw)*, in C. VERLINDEN e.a., *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant*. Dl. IV : (XIIIe - XIXe eeuw). (Rijksuniversiteit te Gent. *Werken uitgegeven door de Faculteit van Letteren en Wijsbegeerte*. Afl. 156), Brugge, 1973, p. 326-396.

Prijzenreeksen van levensmiddelen en brandstoffen op basis van de rekeningen van het Bijlokehospitaal, het Godshuis der Wollewevers, het Godshuis der Volders, het Godshuis St.-Jan-ten-Dulle, het St.-Jan- en Paulusgodshuis, het Wenemaershospitaal, de Armenkamer, het St.-Elisabethbegijnhof, het St.-Jakobsgodshuis, de St.-Baafs- en St.-Pietersabdijen, de St.-Niklaaskerk, de Rijke Klaren en de Abdij van Nieuwenbos.

22. VANDENBROEKE C. en W. VANDERPIJPEN, *Gentse merkuriale van granen, brood, aardappelen, hooi, stro, boter, vlees, jenever, olie en oliehoudende zaden (1800-1914)*, in C. VERLINDEN e.a., *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant*. Dl. III : (XVe-XIXe eeuw). (Rijksuniversiteit te Gent. *Werken uitgegeven door de Faculteit van Letteren en Wijsbegeerte*. Afl. 153), Brugge, 1972, p. 95-188.

Aan de hand van kranten, de *Mémorial administratif de la ville de Gand* en wekelijkse marktnoteringen in archiefdocumenten wordt de prijzevolutie van verschillende produkten in de negentiende eeuw nagegaan. Het is onnodig te wijzen op het uitzonderlijk belang van deze tabellen voor de economische en sociale geschiedenis van de stad. In een inleidende nota wijzen de auteurs o.m. op de moeilijkheden die ze ondervonden bij het

opstellen van de tabellen te wijten aan de verscheidenheid van diverse maten en gewichten. Met grafieken.

Algemeen

- / 23. DE POTTER F., *Gent van den oudsten tijd tot beden. Geschiedkundige beschrijving der stad*, 8 dln., Handzame, 1969 e.v. Facsimile-uitgave.

Het oude Gent, toponiemen

24. DEVLEESCHOUWER J., *Nervische hydroniemen (II). Met een uitweiding over de namen uit de Weserstreek*, in *Naamkunde*, V, (1973), p. 37-56.

Aansluitend bij een ouder artikel van de auteur waarin deze een globale verklaring poogt te vinden voor de namen Gent, Schelde, Schouwen, Honte en Nete³.

25. GYSSELING M., *De vroegste geschiedenis van de Gentse haven*, in *Gent Werkt*, juni 1971, XIV, p. 122-128.

Vooral steunend op toponiemen wordt een schets gegeven van de wegen, waterlopen, kanalen en 'aarden' in het vroeg-middeleeuwse Gent. Met kaart.

26. VAN BOSTRAETEN H. Ch., *De nederzetting Sloten en de Merovingische begraafplaats te Gent - Port Arthur. (Pro Civitate. Historische Uitgaven, 25)*, Brussel, 1972.

Op de vlakte van Port Arthur werden reeds heel wat belangrijke archeologische overblijfselen gevonden : artefakten uit het mesolithicum, neolithische resten, een bronzen lanspunt, een rijk vrouwengraf met talrijke sieraden uit de Hallstatt-C tijd, Romeinse oudheden en ook een Merovingische begraafplaats. Het is aan dit grafveld dat de auteur deze zeer degelijke studie heeft gewijd. In een eerste deel wordt het vondstmateriaal dat in 1917 werd opgegraven in de nabijheid van het Groot Dok gekatalogeerd en gedateerd. Vervolgens wordt gepoogd de nekropool te rekonstrueren in zijn oorspronkelijke toestand. Dit laat de auteur tevens toe te peilen naar de maatschappelijke achtergronden van de nederzetting waarbij het grafveld hoorde. In een tweede deel wordt dieper ingegaan op de geschiedenis van Sloten. De nekropoolnederzetting wordt met de nederzetting Sloten vereenzelvigd. Steunend op geschreven en ongeschreven bronnen gaat de auteur tenslotte over tot het opstellen van een definitieve lokale geschie-

(3) Devleeschouwer J. *Nervische hydroniemen (I)*, in *Naamkunde*, IV, (1972), p. 21-25.

denis van Sloten vanaf het ontstaan tot op het einde van de Vroege Middeleeuwen. Met bibliografie, foto's en platen.

27. *Problemen rond het ontstaan en de ligging van Slote. Colloquium op 19 en 20 mei 1974, in Heemkundige Kring De Oost-Oudburg. Jaarboek XI, (1973-1974)*), p. 67-83.

Sloten vormde de oudste kern van het domein van de St.-Baafsabdij (Oostakker - St.-Amandsberg). In het colloquium werd gepoogd de talrijke nieuwe gegevens over de vroegste geschiedenis van Gent die de laatste jaren aan het licht kwamen aan elkaar te toetsen om aldus een nauwkeuriger visie te krijgen op hetgeen Sloten eens geweest is.

Politiek

28. WITTE E., *Politieke machtsstrijd in en om de voornaamste Belgische steden, 1830-1848. (Pro Civitate. Historische Uitgaven, 37)*, 2 dln., s.l., 1973.

De auteur onderzoekt het machtsverwervingsproces in een 20-tal Belgische steden kort na de Belgische onafhankelijkheid. Hierbij onderscheidt ze in de behandelde periode drie fundamentele controversen, nl. die tussen revolutionairen en contrarevolutionairen, die tussen klerikalen en antiklerikalen, die tussen sociaal-radikalen en sociaal-konservatieven. Het werk is van uitzonderlijk belang voor al wie zich interesseert aan onze nationale politieke ontwikkeling in de negentiende eeuw. In het tweede deel treft men bijlagen, tabellen en indices aan.

29. COPPENS E.C., *La Société Huet. Tussen revolutie en reactie*, in *HMGOG, XXVI*, (1972), p. 131-151.

Dringt door tot achter de schermen van „La Société Huet”, een vereniging met sociaal filosofische en politieke belangstelling, waarvan vooral orangisten en republikeinen deel uitmaakten. Eén van de leiders, professor François Huet (1814-1869) werd als utopisch revolutionair ervan verdacht de hand te hebben o.m. in de katoenstaking van 1849.

Vlaamse beweging

Ter gelegenheid van het eeuwfeest van het overlijden van F.A. Snellaert (1809-1872), Kortrijks-Gents geneesheer, literair-historicus en flamingant verschenen talrijke artikels en bijdragen. Hier volgt een keuze :

30. DEPREZ A., *Kroniek van Dr. F.A. Snellaert, 1809 - 1872*, Brugge, 1972.

Uitermate interessant voor de geschiedenis van de Vlaamse beweging, van de letterkunde en het politieke leven. Met indices en 111 illustraties.

31. *Colloquium F.A. Snellaert*, Gent, 11 oktober 1972.

Met bijdragen over het Snellaert-onderzoek door A. DEPRez, over de verhouding tussen F.A. Snellaert en J.A. de Laet door G. SCHMOOK, over de geneesheer Snellaert en zijn visitejournaal door L. ELAUT en tenslotte een inleiding tot de tentoonstelling (zie hieronder) door L. SIMONS. Met bibliografie van en literatuur over F.A. Snellaert. Geïllustreerd.

32. VAN DE WOESTIJNE - VANAGT H., *Ferdinand Augustijn Snellaert (1809-1872) en zijn tijd. Catalogus van de tentoonstelling ter gelegenheid van de honderdste verjaardag van zijn overlijden ingericht door het Snellaert-comité*, Gent, Sint-Pietersabdij, 28 september - 22 oktober 1972.

Aan de hand van een 250 voorwerpen en dokumenten werd een beeld geschetst van de tijd waarin Snellaert leefde.

Belangrijke gegevens in verband met de Vlaamse bewustwording vindt men ook bij :

33. VAN VELTHOVEN H., *Onenigheid in de Belgische Werkliedenpartij: de Vlaamse kwestie wordt een vrije kwestie (1894-1914)*, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, V, (1974), p. 123-165.

Dit artikel geeft o.m. een analyse van de houding van de Gentse federatie van de Belgische Werklieden, o.l.v. Anseele, tegenover de Vlaamse kwestie.

34. WILS L., *De verhouding tussen Vlaamse beweging en arbeidersbeweging te Gent*, in *De Leiegouw*, XIV, (1972), p. 199-223.

De auteur poogt te antwoorden op vragen als : Welke was de verhouding van F.A. Snellaert, die van 1836 tot 1872 te Gent woonde, en zijn medewerkers tegenover de opkomende arbeidersbeweging? Hoe verhielden de Vlaamse beweging en in het algemeen de nationale bewegingen in het midden van de negentiende eeuw in Europa zich tegenover de arbeidersbewegingen?

Alhoewel niet speciaal in verband met Gent, maar zeer interessant is :

35. WILS L. e.a., *De houding van de politieke partijen tegenover de Vlaamse beweging in de 19e eeuw. Persstudies. (Standen en Landen, LXI)*, Heule, 1972.

Verzamelde studies die de periode 1830-1873 bestrijken : LERNOUT G.,

Het Vlaams petitionnement van 1840 en de reacties van de Belgische pers; JANSSENS W., *De strijd om een taalwet op het notariaat in 1857*; LERMYTE J.-M., *De eerste taalwet: die over de strafrechtspleging*; ten slotte een bijdrage van L. WILS zelf *Elke partij trok een eigen spoor*. Een van de belangrijkste konklusies waartoe de auteur komt is dat de Vlaamse beweging vanaf 1840 steeds meer in een katholiek spoor terecht kwam, ondanks het feit dat vele leidende flaminganten een liberale achtergrond hadden. Van bij haar eerste politiek optreden kreeg de Vlaamse beweging overigens een sterke steun van katholieke kant, waardoor ze in die richting is gaan overhellen.

36. BUNING L., *De vooravond en het begin van het radicale activisme te Gent*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, XXXII, (1973), kol. 193-216.

Waarin vooral de rol belicht wordt van de protestantse predikant Jan Derk Domela Nieuwenhuis Nyegaard (1870-1955), die in 1914 de leiding nam van de aktivistische groep „Jong Vlaanderen”.

Pers

37. BRAEKMAN - DEVOLDER A., *Het Gentse blad „Den Vaderlander” en de strijd om de uitvoering der XXIV artikelen*, in *HMGOG*, XXVI, (1972), p. 117-129.

De houding van *Den Vaderlander* tegenover het Verdrag van de XXIV artikelen (15 november 1831). Het blad had een anti-Nederlandse houding en kante zich tegen elke afstand van grondgebied aan Nederland.

38. DE BENS E., *De Belgische dagbladpers onder Duitse censuur (1940-1944)*. (Reeks *Mens en Tijd*), Antwerpen - Utrecht, 1973.

Sociale geschiedenis

- X 39. WYNANT L., *Peiling naar de vermogensstructuur te Gent op basis van de staten van goed, 1380-1389*, in W. BLOCKMANS e.a., *Stu-diën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw*. (*Standen en Landen*, LXIII), 1973, p. 48-137.

De auteur onderzoekt de verhoudingen tussen roerend en onroerend bezit, de verschillende roerende goederen, de huizen en gronden, de lokalisatie van het woonhuis en van de grond, de verschillende juridische bezitsvormen enz. Met index van persoonsnamen en beschrijving van hun nalatenschap. Een kaart geeft tevens de lokalisatie van het grondbezit van de Gentse burgers weer.

40. BLOCKMANS W., *De vermogensstructuur in de St.-Jakobsparochie te Gent in 1492-1494*, in BLOCKMANS W. e.a., *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Gent en Kortrijk in de 14e en 15e eeuw. (Standen en Landen, LXIII)*, 1973, p. 141-198.

Tabellen die straat per straat de waarde en de belasting van huizen en kapitalen in de Gentse St.-Jakobsparochie opsommen, enigszins te vergelijken met een primitief kadaster. Om de volledigheid en de juistheid van deze belastingslijsten na te gaan werden door de auteur steekproeven verricht in de registers van staten van goed ⁴.

41. STEELS M., *Het Gentse werkvolk maakt opstand in 1839. Toestand in de katoenindustrie*, in *Gendtsche Tydinghen*, II, (1973), p. 166-174.
42. VANDENBROEKE C., *Voedingstoestanden te Gent tijdens de eerste helft van de 19de eeuw*, in *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, IV, (1973), p. 109-169.

Steunend op de oktrooirechten wordt de consumptie van de belangrijkste voedingsprodukten bepaald. De benadering van de gemiddelde voeding die op die basis wordt berekend blijkt een vrij ideaal beeld te geven van de werkelijke voedingstoestanden die te Gent heersten.

43. STEENHAUT W., *Schets van de geschiedenis van de Gentse dokwerkers, 1872-1902*, in *Gendtsche Tydinghen*, II (1973), p. 143-153.

De toestand van de Gentse dokkers, de werkverdeling en misbruiken in de tweede helft van de negentiende eeuw worden belicht. Ook het ontstaan van de eerste dokwerkerssyndikaten wordt geanalyseerd.

Belangrijk voor de geschiedenis van de arbeidersontvoogding is ook

44. DE WEERDT D., *De Belgische socialistische arbeidersbeweging op zoek naar eigen vorm, 1872-1880, (Stichting Camille Huysmans)*, Antwerpen, 1972.

De auteur behandelt de eerste internationale, het belang van de vakverenigingen, standpunten als kollektivisme, volksstaat of autonome federatie, revolutie of hervorming voor de steden waar het socialisme opgang had gemaakt, de aard van de socialistische propaganda enz.

Ekonomie

Verwijzen we vooreerst naar sommige werken die opgenomen werden

(4) Zie tevens Blockmans W., *Peilingen naar de sociale structuren van Gent tijdens de late vijftiende eeuw*, in W. Blockmans e.a., *Studiën betreffende de sociale structuren van Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw. (Standen en Landen, LIV)*, 1971, p. 215-262.

onder *Bronnenuitgaven of Sociale geschiedenis* en die ook een economische draagwijdte hebben.

Interessant en waardevol is verder het artikel van

45. BLOCKMANS W.P., *De belastingsbetalers te Brugge (1488-1490) en te Gent (1492-1494). Register van persoonsnamen*, in W.P. BLOCKMANS e.a., *Studiën betreffende de sociale structuren te Brugge, Kortrijk en Gent in de 14e en 15e eeuw. (Standen en Landen, LXIII)*, 1973, p. 211-287.

Registers met persoonsnamen. Grafiek van de verdeling der belastingschijven.

46. PUIMEGE G., *Het Gentse stadspatriciaat investeerde zijn rijkdom te Zaffelare in schapendriften*, in *De Heemkundige Kring De Oost-Oudburg. Jaarboek X*, (1972), p. 22-140.
47. STEELS M., *De Berg van Barmhartigheid te Gent*, in *Gendtsche Tydinghen*, III, (1974), p. 36-44, 74-78.

Overzicht van de geschiedenis van de „armenbank”, met bondige inleiding over het lenen van geld in de periode vóór de oprichting.

48. VANDENBROEKE C., *Graanbevoorrading en graanaanvoer te Gent en Brussel tijdens de eerste helft der 19e eeuw*, in *HMGOG*, XXVI, (1972), p. 93-115.

De auteur voert een zeer degelijk vergelijkend onderzoek uit naar de graanbevoorrading te Gent en te Brussel. Algemeen kan gezegd worden dat als gevolg van de scherpe bevolkingsaan groei de steden in de negentiende eeuw een toenemende graanbehoefte kenden. Ze moesten noodzakelijk hun verzorgingsgebied steeds verder uitbreiden. Vandaar de bestendige zorg voor de bevoorrading. De uitbouw van een aangepast spoorwegnet zou deze vergemakkelijken.

Kerk

49. ROGGHE P., *Gent in de XIVe en XVe eeuw. De geestelijkheid en haar tijd*, in *Appeltjes van het Meetjesland*, XXIV, (1973), p. 102-145.

Door het belichten van de mooie, maar vooral van de kleine kanten van de reguliere en sekuliere geestelijkheid tracht de auteur een beeld op te hangen van de geestelijkheid in het laat-middeleeuwse Gent.

50. DE BROUWER J., *De kerkelijke rechtspraak en haar evolutie in de bisdommen Antwerpen, Gent en Mechelen tussen 1570 en 1795*, 2 dln., Tielt, 1971-1972.

De twee lijvige boekdelen zijn het resultaat van een uitgebreid onderzoek naar de organisatie en werking van de kerkelijke rechtspraak, de werking en bevoegdheid van de officialiteiten en de wijze van bestraffing. Met indices.

51. ROEGIERS J., *De oprichting en de beginjaren van het bisschoppelijk seminarie te Gent (1569-1623)*, in *HMGOG*, XXVII, (1973), p. 3-192.

Na het inventariseren van het seminariearchief ging de auteur over tot de bestudering ervan. Hij gaat dieper in op de seminariewetgeving, de rol van het kapittel van St.-Baafs en deze van de bisschoppen, de persoonlijkheid van de bestuurders, de resultaten van het seminarieonderwijs. Bijlagen, illustraties en indices ronden deze studie af.

52. LAMBERTS E., *Kerk en liberalisme in het bisdom Gent (1821-1857). Bijdrage tot de studie van het liberaal-katholicisme en het ultramontanisme. (Universiteit te Leuven. Werken op gebied van de Geschiedenis en de Filologie. Reeks V. Dl. 8)*, Leuven, 1972.

Alhoewel de unie „liberalen - katholieken” langzaam uiteenviel, ontkomt de auteur niet aan de indruk dat althans in het bisdom Gent de voorwaarden voor een duurzamer verstandhouding aanwezig waren.

Abdijen, kloosters en begijnhoven

53. ROELANDT D., *De voedingsgewoonten in de Gentse Sint-Pieters- en Sint-Baafsabdij tijdens de Late Middeleeuwen*, in *HMGOG*, XXVI, (1972), p. 41-68.

Steunend op rekeningen van beide abdijen uit de veertiende en vijftiende eeuw wordt de voedingstoestand geschetst. Men verneemt meer over de organisatie van de voedselbevoorrading, de organisatie van de keukendienst, de eetgewoonten, het menu, en het verbruik van de verschillende voedselprodukten.

54. BREBELS J., *Verleden van huize Sint-Jan de Deo Gent*, Gent, 1974. Gestencild.

Geschiedenis van de kloostergebouwen en hun bewoners. We vernemen tal van wetenswaardigheden over de Fraters Derde-Ordelingen (1456-1584), de Kartuziers (1584-1783), Lieven Bauwens (1798-1814), het Verdrag van Gent (1814) en de Broeders Sint-Jan de Deo.

55. DE GRAUWE J., *Histoire de la chartreuse du Val-Royal à Gand et de la chartreuse du Bois-Saint-Martin à Lierde-Saint-Martin (Flandre Orientale)*, (*Analecta Cartusiana*, XVIII), Salzburg, 1974.

Dit werkje schetst de geschiedenis van de enige twee kartuizen die ooit in Oost-Vlaanderen opgericht werden. Beide bereikten een grote bloei in de tweede helft van de vijftiende eeuw. Na de troebelen in de zestiende eeuw kon vooral de kartuis Koningsdal te Gent zich herstellen⁵. Beide werden afgeschaft in 1783 door de maatregelen van Jozef II. Met bibliografie.

56. VLEESCHOUWERS C., *De sites van de Cisterciënserinnenabdij O.L.Vrouw-ten-Bos (Nieuwenbos) (1215-1797)*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, XXV, (1971), dl. 1, Gent, 1972, p. 259-273.

Historisch overzicht en beschrijving van de site Lokeren, en in mindere mate van Heusden en Gent⁶.

57. VANDENBUSSCHE K., *Bijdrage tot de bouwgeschiedenis van het Sint-Elisabethbegijnhof te Gent*, in *Kultureel Jaarboek voor de Provincie Oost-Vlaanderen*, XXIII, (1969), Gent, 1970, p.233-257.

In deze bouwgeschiedenis vanaf de dertiende tot in de tweede helft van de negentiende eeuw tracht de auteur na te gaan op welke wijze de architectuur door de begijnenbeweging werd beïnvloed.

Kunst en Cultuur

58. VANDENBUSSCHE K., *De Gentse kunstenaarsfamilie De Stoevere*, in *Gendtsche Tydinghen*, I, (1972), p. 166-168.

Kunstenaarsfamilie uit de vijftiende eeuw.

(5) De Grauwe J., *De stichting van de Gentse kartuis „Koningsdal“ te Rooigem in de parochie Ekkergem*, in *HMGOG*, XXV, (1971), p. 3-30.

(6) Van dezelfde auteur verschenen reeds:

Vleeschouwers C., *Een balans van de abdij Nieuwenbos bij Gent (1279-1288), onder abdis Maria II van Klaarhout*, in *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, CXXXVI, (1970), p. 1-47.

Id., *Het beheer van O.L.Vrouw-hospitaal te Gent en de stichting van de Cisterciënserinnenabdijen O.L.V.-ten-Bos (1215) en Bijloke (1228) door uten Hove's*, in *Annalen van de Belgische Vereniging voor Hospitaalgeschiedenis*, IX, (1971), p. 13-34.

59. DHAENENS E., *De wijze waarop het Lam Godsaltaar was opgesteld, in Gentse Bijdrage tot de Kunstgeschiedenis en de Oudheidkunde, XXII, (1969-1972), p. 109-150.*

Het retabel wordt bestudeerd in het kader van de Joos Vijdkapel. Geïllustreerd.

60. VAN DEN KERKHOVE A., *De muurschildering in het Groot Vleeshuis te Gent, in Ghentsche Tydinghen, I, (1972), p. 14-20.*

Ikonografische studie over deze opmerkelijke olieverfschildering van 1448. Geïllustreerd.

61. MACHIELS J., *Meester Arend de Keysere, 1480-1490, (HIGRO), Gent, 1973.*

Deze luxeuitgave is een bijdrage tot de herdenking van de vijfhonderdste verjaardag van de boekdrukkunst in de Nederlanden. Ze wil in de eerste plaats een grondig typologisch onderzoek leveren over de Keysere (ca. 1450-1490) als drukker en naar de wijze waarop hij drukte. Het werk is voorzien van bibliografie, tabellen, afbeeldingen van houtsneden en watermerken en talrijke reproducties.

62. VAN TYGHEM F., *Het genootschap La Concorde en haar afgebroken verenigingsgebouw te Gent, in Gentse Bijdragen tot de Kunstgeschiedenis en de Oudheidkunde, XXII, (1969-1972), p. 19-89.*

Geeft een historische schets van dit genootschap (negentiende en twintigste eeuw) en gaat de evolutie na van het verenigingsgebouw. Met reproducties.

63. DEROLEZ A., *Het dagboek van een Gents rentenier en zijn belang voor het muziekleven in Vlaanderen rond 1800, in Ghendtsche Tydinghen, III, (1974), p. 160-164.*

Aspekten uit het leven van de rijke bourgeoisie in Vlaanderen, aan de hand van het dagboek van Gilles-Lucas-Guillaume Schamp de Romrée.

Onderwijs

64. VANMALDEGHEM A., *Drie eeuwen onderwijs in Gent door de Zusters van Onze-Lieve-Vrouw-Visitatie, in Heemkundige Kring De Oost-Oudburg, Jaarboek XI, (1973-1974), p. 30-66.*

De zusters zetten zich in voor de verzorging van de pestlijders in de zeventiende eeuw, nadien verstrekten ze onderwijs (armenschool bij St.-Baafs, Blauwe-Meisjesschool).

65. STEELS M., *De kantwerkscholen in Oost-Vlaanderen en te Gent in de 19e eeuw*, in *Gendtsche Tydinghen*, II, (1973), p. 72-78, 97-102.

Historiek van de kantnijverheid, vooral te Gent (16e - 18e, 19e eeuw).

66. ID., *Judocus Jan Steyaert*, in *Gendtsche Tydinghen*, I, (1972), p. 107-112.

Biografie over deze Gentse auteur en hoofdonderwijzer (1799-1858).

67. ID., *Pieter Jonglas*, in *Gendtsche Tydinghen*, I, (1972), p. 140-142.

Biografie van een Nederlander die vanaf 1820 gedurende drieënveertig jaar onderwijzer was te Gent.

68. ID., *Speelscholen te Gent rond 1855*, in *Gendtsche Tydinghen*, I, (1972), p. 199-203.

Belicht de toestand in bepaalde armenscholen in de eerste helft van de negentiende eeuw.

Biografische nota's, nekrologieën, gedenkboeken, enz.

Geneesheren

69. ELAUT L., *Een dapper strijder tegen de cholera: van het Akademisch Ziekenhuis naar de Senaat*, in *Appeltjes van het Meetjesland*, XXIII, (1972), p. 127-142.

Levensschets van de medicus-politicus Joseph Guillaume de Block (overleden in 1862), professor aan de Gentse Rijksuniversiteit.

70. ID., *Het mollenwerk van een Gents geneesheer uit de patriottentijd*, in *Handelingen. (Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis)*, XXV, (1971), p. 117-134.

Over J.B. Vervier (1750-1817).

71. OSSIER E.G., *J.B. Jacobs, chirurgijn, verloskundige en auteur (1734-1790)*, in *HMGOG*, XXVI, (1972), p. 68-89.

Gedetailleerd onderzoek naar het leven en werk van deze geneesheer, bibliofiel, rareitenverzamelaar en auteur van leerboeken over verloskunde.

Historici

72. DECAVELE J., *Prudens van Duyse als stadsarchivaris van Gent*, in *Heemkundige Kring De Oost-Oudburg. Jaarboek XI*, (1973-1974), p. 19-29.

Deze herdenkingsrede geeft een levensschets van de bekende komponist, dichter, volkskundige en archivaris (1804-1859).

73. PREVENIER W., *Francqui-Prijs 1974*, in *De Brug. Tijdschrift van de Rijksuniversiteit te Gent*, XVIII, (1974), p. 88-91.

Geschreven ter gelegenheid van de toekenning van de Francqui-prijs aan prof. dr. R. Van Caenegem.

74. VAN WESEMAEL M., *Alfons van Werveke*, in *Gendtsche Tydinghen*, I, (1972), p. 160-164, 184-186 en II, (1973), p. 32-38.

Geeft een uitvoerige biografie over deze Gentse onderwijzer en geschiedkundige (1860-1942).

Tijdens de voorbije jaren gingen een aantal Gentse historici voorgoed heen. Hier een keuze uit de nekrologieën :

75. BOON J., *In memoriam Hans Van Werveke*, in *Heemkundige Kring De Oost-Oudburg. Jaarboek XI*, (1973-1974), p. 118-119.

76. CRAEYBECKX J., *Nécrologie. Jan Dhondt (22 janvier 1915 - 20 août 1972)*, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, L, (1972), p. 1055-1060.

77. DE LAET S.J., *In memoriam Jan Dhondt*, in *De Brug. Tijdschrift van de Rijksuniversiteit te Gent*, XVII, (1973), p. 62-78.

78. VAN DERVEEGHDE D., *In memoriam Jan Dhondt, 1915-1972*, in *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, XLIV, (1973), p. 484-486.

79. VAN WERVEKE H., *In memoriam prof. dr. J. Dhondt*, in *HMGOG*, XXVI, (1972), p. 3-4.

80. *In memoriam dr. Paul Rogghé*, in *Gendtsche Tydinghen*, III, (1974), p. 150-151.

Rechtsgeleerden

81. BAERT G. e.a., *De Vlaamse Conferentie der Balie van Gent, 1873-1973. Gedenkboek*, Gent, 1974.

Na een historisch overzicht van deze vereniging, die zich ingespannen heeft om de rechtsbedeling te vervlaamsen, volgen biografische nota's over een vijfendertigtal voormannen en voorzitters. Hierna verscheidene feestbijdragen : F.A. VAN PARYS, *Een magistraat denkend aan de Vlaamse Conferentie* ; J.M. POLAK, *Nederlandse belangstelling voor Vlaams rechtsleven* ; W. DELVA, *Honderd jaar burgerlijk recht* ; J. D'HAENENS, *Honderd jaar strafrecht* ; F. BAERT, *Honderd jaar grondwet* ; M. STORME, *Honderd jaar procesrecht*. Met bijlagen en indices. Rijk geïllustreerd.

82. QUINTYN J.P., *H. Metdepenningen. Rede uitgesproken op de plechtige openingszitting van de Vlaamse Conferentie der Balie bij het Hof van Beroep te Gent op zaterdag 23 oktober 1971*. (Overdruk uit *Rechtskundig Weekblad*, 1971-1972).

Degelijke biografische schets over deze jurist, advocaat, gemeentepoliticus, publicist en leider van het Gents orangisme (1799-1881).

Diversen

83. DECAVELE J. en R. DE HERDT, *Gent en Willem I (1814-1830). Herinneringen. Catalogus van tentoonstelling, 22 februari - 24 maart 1974*. (Stad Gent. Dienst voor Culturele Zaken), Gent, 1974.

In een geschiedkundig overzicht verneemt de lezer meer over de onderwerpen waarrond deze tentoonstelling werd opgebouwd : de grondwet en de geestelijkheid, de onderwijspolitiek, de pers, de economie, het kanaal van Gent naar Terneuzen, het stadsbeeld, het kunst- en geestesleven, leger en militairen. Daarop volgt een beknopte bibliografie en de beschrijving van een tweehonderdtal nummers.

84. FRANCK L., *Historisch-geografische schets van de weg Gent-Oude-naarde op het grondgebied van de kasselrij Oudburg*, in *Heemkring Scheldeveld. Jaarboek I*, (1970), p. 59-83.

Een gedegen studie waarin de auteur voor de kennis van het oudste wegennet teruggrijpt naar de ontginningsgeschiedenis.

85. ROGGHE P., *De Joden en hun geschiedenis te Gent*, in *Ghendtsche Tydinghen*, II, (1973), p. 51-61.

Origineel artikel over het wel en wee van de Gentse Joden, van in de middeleeuwen tot heden.

PROVINCIALE PRIJS VAN OOST-VLAANDEREN

Door de Bestendige Deputatie van de Provinciale Raad van Oost-Vlaanderen werd voor het jaar 1974 een prijsvraag uitgeschreven voor Familiekunde.

De jury vergaderde onder het wn. voorzitterschap van de heer Kultureel Adviseur, Dr. P. Huys met als leden Prof. J. Buntinx, A. De Baets, Dr. G. Gadeyne, A. Stoop en Dr. W. van Hille.

Op advies van de jury heeft de Bestendige Deputatie de prijs *ex-aequo* toegekend aan de heren Michel Boussauw uit Gent en Jozef Dauwe uit Lebbeke voor hun respektieve genealogische studies „Genealogie van de familie Boussauw” en „Genealogie van de familie Dauwe te Lebbeke”.

De beide laureaten zullen door het Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen gehuldigd worden op zaterdag 22 maart 1975 in de raadszaal van het stadhuis van Dendermonde te 10.30 u.